CEMİL KOÇAK

Tek-Parti Döneminde
Muhalif Sesler

iletişim

İletişim Yayınları 1547 • Tarih Dizisi 66
ISBN-13: 978-975-05-0839-4
© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2011, İstanbul
2. BASKI 2011, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ekrem Solgun
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CEMİL KOÇAK, 1956'da İzmir'de doğdu. Orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra, 1978'de SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. SBF'de yüksek lisans ve doktora eğitimine devâm etti (1978-1980). Âfet İnan Târih Araştırmaları Ödülü'nü kazanan (1990) *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* yazarın doktora tezidir (1985). Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi doktorasından sonra, 1991 yılında Siyasal ve Sosyal Bilimler doçenti oldu. *Abdülhamid'in Mirası* (1990) ile Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazanan (1991) *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)* (1991) adlı araştırmaları yayımlandı. Makaleleri ve kitap tanıtım yazıları, başta *Târih ve Toplum* ve *Toplumsal Târih* olmak üzere, çeşitli dergilerde yayımlandı. Samet Ağaoğlu'nun *Siyâsî Günlük; Demokrat Parti'nin Kuruluşu* adını taşıyan günlüğünü (1992) ve Haldun Derin'in *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)* adlı anılarını (1995) yayına hazırladı. Sabancı Üniversitesi tarafından 1998 yılında yayımlanan *Birinci Meclis* adlı kitabın da editörlüğünü yaptı. 2003 yılında İletişim Yayınları tarafından *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)* adlı kitabı yayımlandı. *Belgelerle Heyeti Mahsusalar* kitabı da yine aynı yayınevinden 2005 yılında çıktı. Bunu *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası* kitabı (2006) izledi. *Geçmişiniz Itinayla Temizlenir* (2009) başlıklı kitabında çeşitli yazılarını bir araya topladı. *İkinci Parti: Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları* adlı çalışması 2010 yılında yayınlandı. 1984-1999 yılları arasında TÜBİTAK'ta çalışan ve 2007'de profesör olan yazar, halen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak, yakın dönem siyâsî târihimizle ilgili araştırmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ *11*

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN EKSENİNDE MUHALEFET *21*

BİRİNCİ KISIM

RAUF ORBAY VE HİLÂFET MESELESİ *22*

İKİNCİ KISIM

REJİM, İNKILÂPLAR, LAİKLİK VE ATATÜRK KARŞITI DİNÎ PROPAGANDA *33*

Ramazan'da dinî propaganda(lar) *41*

ÜÇÜNCÜ KISIM

DİYÂNET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN DENETİMİ MESELESİ *49*

Câmiler dışında cemaatle namaz kılınması meselesi *49*

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın mekân meselesi *55*

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın kadro meselesi *55*

Kur'an Kursları meselesi *60*

Din adamlarının tahkiri meselesi *65*

Câmi ve mescitlerin işgâli meselesi *68*

DÖRDÜNCÜ KISIM
DİNÎ YAYINLAR VE DİNÎ PROPAGANDALAR 69
Yeni harflerle Türkçe Kur'anı Kerim yayınlamak 69
Toplattırılan dinî yayınlar 74
Resmî kurumlarda eski yazı kullanımı 86
Misyonerlik faaliyetleri 87

İKİNCİ BÖLÜM
ATATÜRK'E KARŞI SUİKAST GİRİŞİMLERİ VE ÖLDÜĞÜ YOLUNDAKİ SÖYLENTİLER 91
1926 İzmir İstiklâl Mahkemesi dâvâsının akisleri 103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
REJİM ALEYHTÂRI PROPAGANDA BEYANNÂMELERİ 105

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MİLLÎ MÜCÂDELE KARŞITLARI İLE 150'LİKLERİN SİYÂSÎ FAALİYETLERİ 109
Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa 109
Fevzi Ahmet Bey 112
Hâfız İsmâil 113
Refi Cevat (Ulunay) 116
Süleyman Şefik Paşa 117
Aziz Nûri (Yeşil) 118
Cakacı (Ahmet) Hamdi (Abuk) Paşa 120
150'lik karşıtı "sivil toplum kuruluşu"nun resmî faaliyetleri 121

BEŞİNCİ BÖLÜM
CHP'DE VE SEÇİMLERDE SİYÂSÎ MUHALEFET 123

ALTINCI BÖLÜM
KÜRT MUHALEFETİ 127
Birinci Umûmî Müfettişliğin raporları 127
Dördüncü Umûmî Müfettişliğin Dersim isyânı sırasında Kürt isyancılara ilişkin raporları 131

YEDİNCİ BÖLÜM
KOMÜNİST MUHALEFET *141*
1938 donanma dâvâsının serpintileri *141*
Süleymâniye Câmii'ne asılacak afiş *146*
Yayın yoluyla komünist propaganda faaliyetleri *151*
Anti-komünist/anti-Sovyet propaganda beyannâmeleri *153*
CHP ve "zararlı neşriyat"la mücâdele *154*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
BASIN-YAYIN DÜNYÂSINDA MUHALEFET *157*
Gençler, gazeteler ve dergiler *157*
Gazeteler *159*
Dergiler *175*
Kitaplar *181*
Şiir kitapları *184*
Yabancı propaganda dergileri *188*
Sinema filmleri ile aktüalite haber ve propaganda filmleri *190*

DOKUZUNCU BÖLÜM
AZINLIKLAR VE YABANCILAR *195*
BİRİNCİ KISIM
AZINLIKLAR *195*
Ceyhan'da âsâyiş meseleleri: Çerkesler ve Nusayriler *195*
İKİNCİ KISIM
YABANCILAR *200*

SONUÇ *219*

EKLER *223*

KAYNAKÇA *295*
DİZİN *299*

SUNUŞ

Tek-parti döneminde muhalefet dediğimiz zaman, genellikle 1920'li yılların ikinci yarısına kadar olan dönemde ya CHP içindeki muhalefeti ya da iktidar/CHP karşıtı muhalefeti dile getiririz. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) ile Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) da, birer siyâsal parti olarak, kurumsal muhalefeti temsil ederler. Özellikle 1926 yılındaki İzmir suikâsti dâvâsından sonraki muhalefet hakkında pek de geniş bilgimiz bulunmamaktadır. Tabiî sol/komünist muhalefet ile Kürt muhalefetini artık kısmen daha yakından tanıyoruz.

Bu kitapta, bu alanda şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalara katkıda bulunmak üzere; tek-parti döneminde gündelik hayatta yer bulan örgütlü ya da örgütsüz ve belki de yalnızca kişisel düzeydeki siyâsal boyutu ağır basan çeşitli ve farklı muhalefet(ler)i günışığına çıkarmaya çalışacağım. Elbette, elimizde İçişleri Bakanlığı arşivi ile polis raporlarının bulunmadığı bir sırada bunu gerçekleştirmek çok güç, neredeyse imkânsızdır. Bununla birlikte, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*'nde tek tük de olsa rastlanan raporlar ve yazış-

malardan yola çıkarak, bu alanı da târihin bir parçası hâline getirmek, denenmesi gereken bir girişimdir.

Son yıllarda târihte susturulmuş seslerin yeniden işitilmesi yolunda epey çaba harcandı ve mesâfe de alındı. Suskunluk, iktidârın/otoritenin gücünün göstergesidir; fakat hiçbir toplum gerçekte tamâmen suskun kal(a)maz. Ama öyleymiş gibi gösterilebilir ya da gerçekte *muhalif sesler*in duyulması büyük ölçüde engellenebilir. Aradan geçen uzun zamandan sonra, yitirildiği sanılan bu seslerin yeniden duyulabilmesi, târihçinin görevleri arasına girer. Ama kolay da değildir bu süreç... Çok kez zamanında sesleri boğulanların, seslerini duyuramayanların yeniden işitilmesi âdetâ imkânsızdır. Yine çok kez ne kadar gayret edersek edelim, duyabileceğimiz sesler, muhaliflerin seslerinden çok, yine karşı çıktıkları iktidârın onlar hakkındaki sesinden ibâret olacaktır. Çünkü, seslerini duyuramayanların, sesleri duyulamayanların kendi ifâdeleri büyük ölçüde ve çok kez yitirilmiştir ve artık onlara ulaşmak çok güçtür. Hattâ bâzen imkânsızdır da... Sesleri boğulanların, seslerini saklayabilecek imkânlardan geniş ölçüde mahrum oldukları için, arşivi bulunamaz. Yâni genellikle bulun(a)maz. Aksine, hemen hemen her zaman sâdece iktidardakilerin arşivi olur ve bu çok kez kalıcıdır da... Diğer yandan, bu arşivde yer alan bilgiler, sesleri boğulanların kendi seslerinden çok, iktidârın bu seslerle ne ölçüde ve nasıl ilgilendiği ile doludur. İktidârın ilgi alanı ile târihçininkinin örtüşmesi ise genellikle nâdirdir. O hâlde, suskunların dilinin çözülmesi, her zaman olmasa da, çok kez yine iktidârın üzerinden ve onun sâyesinde, onun aracılığıyla gerçekleşir.

Burada da öyle olacak... Suskunların, seslerini çıkar(a)mayanların, sesleri duyul(a)mayanların, sesleri boğulanların seslerini işitmek için ne kadar gayret edersek edelim, onları ilk elden duyma imkânımız zayıftır. Onları ancak iktidârın

izin verdiği ölçüde ve onun gerekli gördüğü durumlarda yeniden duyabiliriz. Tabiî bu kez epistemolojik bir sorunla da karşı karşıyayız demektir.

İktidar/otorite, istese de istemese de, seslerinin duyu(ru)lmaması için gayret ettiği gruplarla ya da kişilerle târihçilerin arasına girmiştir bile... Artık onların seslerinin duyu(ru)lmasına kesin olarak mâni olamasa da, aradan geçen bunca zamandan sonra dahi, seslerinin gürlüğünü, tonunu, titreşimini, yankısını denetimi altında tutabilecek güce hâlâ sâhiptir. Târihçinin çok kez elini kolunu bağlamaya çalışır, hattâ gözlerini de... Yine de tamâmen ümitsiz olmak için yeterli neden bulunduğunu söyleyemem. Biraz gayretle bu sesleri sanıldığından daha gür bir şekilde işitmemiz mümkündür. Onları çok kez dolaylı bir şekilde aktarılmış olarak bulsak bile...

Bu kitapta örgütlü muhalefetten söz etmeyeceğim. Bu kitabın konusu, sâdece sağda solda kalmış, küçük, günlük, kolay ezilebilir, fakat aynı zamanda iktidârın ciddîye aldığına bakılırsa, bizim de üzerinde durmamızı gerektiren günlük hayat içindeki muhalefettir. Genellikle kişisel olabilir. Ya da muhalif kişiler arasında gevşek ya da diri ilişkiler de bulunabilir. Hattâ örgütlenme girişimleri ve örgütsel girişimlerden de söz edebiliriz. Fakat bütün bunların belirli bir asgarî sınırı/seviyeyi geç(e)mediğini de baştan kabûl ediyoruz.

Gündelik hayattaki siyâsî muhalefetten söz ettiğimizde, öncelikle bu türden bir muhalefetin içinin/içeriğinin bir hayli geniş tutulması gerektiğini belirtmem gerekiyor. Bu kitapta yer alan belgelerin süzülmesiyle, çok farklı ve karşıt siyâsî eğilimlerin günlük hayat içindeki küçük küçük muhalefetlerinden söz ediyorum ve hep bunlardan söz ediyorum. Muhalefeti de iktidârın bakış açısından tanımlıyorum. Elbette pek çok çeşit ve şekilde muhalefet olabilir. Elimizde

bulunan bilgiler arasında bunların tam olarak tanımlanmasına imkân sağlayacak malzemeden de yoksun olduğumuzu önceden belirtmem gerekiyor. Fakat benim burada muhalefetten anladığım tek şey, bizzat iktidârın kendisine muhalif olarak gördüğü muhalefet çeşitleri ve şekilleridir. Dolayısıyla, eğer iktidar muhalefet olarak tanımlıyorsa, ben de onları öyle tanımlamak gerektiği kanısındayım. İktidârın ciddîye almadığı muhalefet çeşit ve şekilleri de olabilir tabiî... Fakat onları iktidârın bıraktığı bilgiler arasında bulmak artık imkânsızdır. Çünkü, iktidar, zamanında onlar için bilgi verme ihtiyâcı hissetmemiştir. Bu, bizim de onları iktidar gibi ciddîye almamamız için belki yeterli neden olmayabilir. Fakat eğer elimizde onlardan geriye bir şey(ler) kalmamışsa, iktidârın ciddîye almadığı muhaliflerin seslerini yeniden duymamız ve duyurabilmemiz için artık çok geçtir. Sonunda sâdece iktidârın ciddîye aldığı *muhalif sesleri* yeniden duyabilmemiz söz konusudur. *İktidar* neyi ve niçin *muhalefet* olarak kabûl eder ve ciddîye alır? Bu soruyu yine iktidârın kendi bakış açısından yanıtlamak gereği vardır. Bu kitapta bütün bunları yapmaya çalışacağım.

Ama çok değişik ve farklı bakış açıları da olabilir. Tek-parti döneminde muhalefetin yalnızca siyâsal muhalefet ol(a)mayacağını da hatırlamak gerekir. Günlük hayâtın dokusuna temâs edebilecek ve ilk bakışta pek de siyâsal nitelikte bulunmasa dahi, iktidârın tehdit olarak gördüğü her türlü muhalefet, bizim açımızdan muhalif kimliğini hak etmiştir. Meselâ, Nazi Almanyası'nda Amerikan zenci caz müziğine karşı girişilen sindirme politikası karşısında, bâzı gençlerin, aslında siyâsî amaçlarla olmasa da, Amerikan zenci caz müziğine ve *Swing Çağı*'na olan yakınlıklarını gizlice sürdürme gayretleri, iktidârın bu muhalif gençlik akımını ciddîye almasından hareketle, târihçilerin de onu ciddîye alması gereken bir muhalefet tarzı hâline getirir. Nitekim *Swing*

Kids (Swing Çağı) filmi, Nazilere karşı içten bir protesto mâhiyetinde, hiç de politik olmayan kendi dünyâlarını savunma refleksi içindeki bir grup gencin kolay ezilebilir protesto dünyâsını resmederken, bize diktatörlük rejimleri altında hangi şekillerde ve nedenlerle muhalif olunabileceğinin de işâretlerini vermektedir. Nazilerin denetimi dışına çıkarak, kendilerine özgür bir dans ve müzik rûhu arayan bu gençlerin, aslında Nazileri protesto etmekten çok, onlara katılmamak için verdikleri bu gayretli ve saklı mücâdele, *muhalif sesler*in ne derece farklı olabileceğini bize göstermektedir. Sâdece karşı çıkmak için değil, fakat yalnızca basitçe gündelik hayâtın içinde rejimin dışında kalma naif talebine karşı gösterilen hoyratlıklar, rejimin muhalefet denildiğinde ne anladığını bize göstermesi bakımından uyarıcı sayılmalıdır. Ben bu kitapta *muhalif sesler*i, sâdece karşı çıkmak anlamında değil, fakat aynı zamanda yalnızca katılmamaya çalışmak olarak da değerlendirdim. Aktif bir karşı koymaktan pasif bir arka dönmeye kadar çok geniş bir spektrumdan söz ediyorum.

İşte bunun için *muhalif sesler*den söz ediyorum. Kim(ler), neden ve nasıl muhalefet etmeye çalışıyorlardı? Yanıt aradığım sorular bunlardır. Yanıtları tam olarak vermek ise işin güç kısmıdır. Bu güçlükleri aşmaya çalışarak kitap boyunca yanıtları yakalamaya gayret ettim. Diğer yandan, iktidârın *muhalif sesler*e karşı geliştirdiği baskının ve aldığı önlemlerin derecesini de anlamaya çalıştım. Bu sertlik derecesi neydi? Farklılıklar barındırıyor muydu? Dönemden döneme değişiyor muydu? Acaba adamına göre muamele mi söz konusuydu ve muamele zamandan zamana da farklılıklar gösteriyor muydu? Muhalif sesin kim olduğuna ilişkin olarak da muamelede bir değişiklik oluyor muydu? Bütün bu soruları da aklımızda tutarak yanıt vermek gerekecektir.

Okuyucu, 1929 yılından önce hiçbir ses duyamadığımın

hemen farkına varacaktır. Duyabildiğim sesler, 1929 yılından başlıyor ve yaklaşık onbeş yıl boyunca değişik zaman dilimlerinde devâm ediyor. Çok değişik görüş ve düşünce sâhiplerinin seslerinin birbiri ardına duyulabildiğini belirtmekle yetineceğim. Ama tabiî ki bunların bütün *muhalif sesler* olmadığını biliyoruz. Belki bir gün İçişleri Bakanlığı ile Emniyet Genel Müdürlüğü ve o zamanki adı ile Millî Emniyet Teşkilâtı (MAH)'ın arşivleri araştırmacılara açılırsa, ancak o zaman bu sesleri gerçekten en geniş şekilde işitmemiz mümkün olabilecektir. O güne kadar bu çalışma yalnızca bir hatırlatma işlevi görebilir.

Araştırmanın ilk bölümü, din eksenli *muhalif seslere* ayrılmıştır. Okuyucu kitabın neredeyse dörtte birini kapsayan bu kısımda, muhalefetin ağırlıklı olarak dine dayanma gayreti içinde olduğunu hemen fark edecektir. Din ekseninde muhalefet, resmî târihin ve ideolojinin en çok sözünü ettiği muhalefet şekli ve tarzı olmakla birlikte, içeriği hakkında pek az bilgi sâhibi olduğumuz alandır. Din eksenli muhalefetin taşıyıcıları aslen kimlerdi? Muhalefetin içeriği neydi? Hedef kitlesi kimlerdi ve hedefine ne ölçüde ulaşabiliyordu? Din ekseninde propaganda, toplum üzerinde neyin etkili olacağını düşünüyordu? Bütün bu soruların yanıtlarını aramaya çalışacağım.

Diğer yandan, din ekseninde propaganda, sâdece bu alandaki muhalefetin aracı değildi. Fakat aksine, iktidar, devlet içinde konumlandırdığı Diyânet İşleri Başkanlığı'nın da bu alandaki faaliyetlerini muhalefet olarak algılıyor ve bir yandan bu faaliyetleri daraltmaya çalışıyor ve diğer yandan da başkanlığın her türlü faaliyetini denetim altında tutmaya gayret ediyordu. Bir anlamda, iktidar/devlet, devletin bir başka kurumunu denetlemek zorundaydı!

Araştırmanın ikinci bölümü, Atatürk'e karşı suikast girişimleri ile öldüğü yolundaki söylentilere yöneliktir. Bu tür-

den söylentilerin hayli yoğun olduğunu göreceğiz. Ancak bunun nedenlerini de araştıracağız.

Üçüncü bölüm, rejim aleyhtârı propaganda beyannâmelerine ayrılmıştır. Maalesef elimizde pek az sayıda örnek olduğundan, tablonun geneline göz atmamız imkânsızdır. Bununla birlikte, bu türden ilk kez birinci elden propaganda beyannâmeleri ile karşılaşacağız ve bunları analiz etmeye çalışacağız.

Dördüncü bölüm, Millî Mücâdele karşıtları ile 150'liklerin siyâsî faaliyetlerine ilişkindir. Elimizde bulunan raporlardan hareketle, pek az bildiğimiz bu alanı bir miktar doldurmaya gayret edeceğim.

Araştırmanın beşinci bölümü, CHP içindeki ve seçimlerdeki siyâsî muhalefetle ilgilidir. Ne var ki, bu bölüm en kısa olanıdır. Nedeni de, elimizde yalnızca tek bir örnek olmasıdır. Tek-parti döneminde CHP içindeki muhalefeti ve seçimlerdeki muhalif inisiyatifleri ele vermesi bakımından bu aşamada bu türden örneklerin çoğalmasını dilemekten başka bir çâremiz yoktur.

Altıncı bölüm, Kürt muhalefetine ayrılmıştır. Birinci Umûmî Müfettişlik ile Dördüncü Umûmî Müfettişliğin Dersim isyânı sırasında kaleme alınan raporlarına göndermede bulunmakla yetindim. Elbette bu alanda hayli yoğun bir literatür bulunmaktadır. Bununla birlikte, ele aldığım raporlar ilk kez yayınlanmaktadır.

Yedinci bölüm, komünist/sol muhalefetin ilk elden belgelerine ayrılmıştır. Komünist muhalefet de nispeten daha iyi bildiğimiz bir alandır. Burada daha önce günışığına çıkma fırsatı bulamamış bâzı belgelere değinerek, dönemin genel havası içinde komünist/sol muhaliflerin siyâsal tutumlarına dikkat çekmeye çalıştım. Dönemin tamâmında sürekli izlenen ve tâkibâta uğrayan Türkiyeli komünistlerin yıllar sonra bu döneme ilişkin analiz ve değerlendirmelerinin ılımlılı-

ğı ve yumuşaklığı elbette dikkat çekicidir. Bizzat bu çelişkili tutumun analizi gerçekleştirilmeden, solun siyâsî/ideolojik yapılanmasını çözebilmek imkânsızdır.

Araştırmanın sekizinci bölümü, basın-yayın dünyâsındaki muhalefete ayrılmıştır ki, şimdiye kadar üzerinde en çok çalışılmış ve en çok bilinen alandır. Bununla birlikte, mevcut literatüre katkı niteliğinde sayılabilecek yeni belgeleri burada gözden geçiriyorum. Bu alanda uzun yıllar önce yazdıklarımı tekrâr etmeden, yeni örneklerle vâr olan saptama, değerlendirme ve analizlerimi güçlendirdiğim kanısındayım. Ortaya çıkan bütün olgular, şimdiye kadar yazılmış olanları onaylamaktadır.

Nihâyet, dokuzuncu ve son bölüm, azınlıklar ile yabancılara ayrılmıştır. Nispeten kısadır, çünkü elimizdeki malzeme ancak buna izin vermektedir. Azınlıklar üzerine literatür hayli genişleme eğilimindedir. Diğer yandan, yabancıların denetimi de gözden kaçırılmaması gereken bir alandır.

Araştırma, mâdeni paranın iki farklı yüzüne benzemektedir. Bir yüzünde, *muhalif sesler* bize doğrudan seslenmektedir; diğer yüzünde ise, rejimin *muhalif ses* ve tehdit olarak algıladığı kişi ve gruplar, iktidârın gözünden mercek altına alınmaktadır. Elimizdeki malzemenin yetersizliği ise, bize bu alanın sâdece müstakbel araştırmacılarını beklediğini göstermektedir!

Bu kitapta, bu alanda daha önce yapılmış olan benzer araştırmalara genellikle atıfta bulunmuyorum. Önemsiz oldukları için değil, sâdece araştırmamda örtüşen bir kısım varsa, bunun için ve bu vesile ile değiniyorum. Bütün metin, bu alandaki az sayıdaki literatüre kısmî katkı niteliğindedir.

Belki yakın bir zamanda TBMM Dilekçe Komisyonu'na iletilen dilekçeler de, bu bakış açısından yeniden ele alınır ve *muhalif sesler*, söz konusu dilekçelerde kendi üslûpları ile duyulabilir. Benim bu aşamada bu araştırmayı yapacak gü-

cüm kalmadığı için, sâdece malzemeye işâret etmekle yetiniyorum. Yetiniyorum, ama ne var ki, bu satırları yazdıktan yalnızca birkaç ay sonra basında, 12 Eylül rejiminin kendisinden önceki bütün dilekçeleri imhâ ettiğini açıklayan haberler yayınlandı. Elbette 12 Eylül rejiminden daha başka bir tutum beklenemezdi. Târihçilerin tâlihsizliği, sâdece kendilerinden kaynaklanmıyor!

Kitabın dizinini hazırlayan Sabancı Üniversitesi lisans öğrencisi Deniz Sanin'e teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN EKSENİNDE MUHALEFET

Bu bölümde, din ekseninde muhalefetin faaliyetlerine göz atarak, elimizde bulunan belgelerden hareketle, rejim, inkılâplar, laiklik ve Atatürk karşıtı propagandayı ilk elden görme fırsatına sâhip olacağız. Önce yurt dışında Hilâfet meselesinin nasıl yakından izlendiğine değineceğim ve hemen ardından da ilk elden dinî propaganda beyannâmelerini mercek altına alacağım. Sonra dinî yayınların nasıl kontrol altında tutulmaya çalışıldığını ve ardından da rejimin devletin bir organı olarak oluşturulan Diyânet İşleri Başkanlığı'nı nasıl denetim altında tutmaya çalıştığını göreceğiz. Elbette Diyânet İşleri Başkanlığı'nın da, sıkı denetim içinde de olsa, alanını ve faaliyetlerini nasıl meşrûlaştırmaya çalıştığını ve koruma çabası içine girdiğini izleyeceğiz. Dinsel alanın rejim açısından nasıl bir mücâdele konusu olduğu, bu bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

RAUF ORBAY VE HİLÂFET MESELESİ

Hatırlanacağı gibi, Rauf Orbay, TBMM Hükûmeti döneminde Başbakanlık (İcrâ Vekilleri Heyeti Başkanlığı) görevinde bulunmuş ve daha sonra muhalefete katılarak, TpCF'nın ikinci başkanlığını yapmış, TBMM'nin ikinci döneminde de İstanbul milletvekili olarak aktif siyâsal hayâtını sürdürürken, Kâzım Karabekir, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy ile birlikte, İzmir suikâstı dolayısıyla, İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve on yıla mahkûm olmuştu. Orbay, bu sırada Londra'da bulunduğundan, hapse girmemişse de, yurt dışında yaşamak zorunda kalmıştı.[1] Rauf Orbay'ın yurt dışında bulunduğu süre içindeki siyâsî faaliyetleri konusunda –eğer varsa– hiçbir şey bilmiyoruz. Oysa Orbay, elbette rejimin gözünde en azından yurt dışındaki en önemli ve tehditkâr muhalif kişilik sayılırdı. Orbay'ın –eski Jön Türk geleneği hatırlanacak olursa– yurt dışında muhalefet odağı hâline gelmek için çaba harcamaması için görünürde herhangi bir neden de bulunmuyordu. Belki de yurt içinde kalan muhaliflerle organik bağını devâm ettirebilirdi de... Bu bakımdan rejimin Orbay'ı yurt dışında dikkatle izlemesinden daha doğal bir şey olamazdı. Nitekim dikkatlice izlendiği anlaşılmaktadır.

Rauf Orbay, gerek Cumhuriyetin ilânı sırasında ve gerekse Hilâfetin kaldırılması esnâsında gösterdiği muhalefet ile en azından Cumhuriyet karşıtı ve Hilâfetçi bir siyâsî kişilik olarak tanımlanmıştı. Nitekim Atatürk de, 1927 yılının sonbaharında *Nutuk*'ta Orbay'ı bu şekilde tanımlamış ve yine *Nutuk*'ta en çok ve en sert eleştirdiği kişi yine Orbay olmuştu. Orbay'ın bu çerçevede Hilâfet meselesinde aktif rol alabi-

1 Bkz. Cemil Koçak, "*Nutuk* ve Diğerleri", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 173-200.

leceği endişesinin Ankara'da yer ettiği görülüyordu. Elbette bu meselede İngiltere'nin de rolü olabilirdi.

Rauf Orbay'ın 1933 yılının Mart ayı başlarında Londra'dan Hindistan'a yaptığı yolculuğun rejim tarafından bir Hilâfet meselesi olarak algılandığı görülmektedir. Orbay'ın gezisi, Türkiye'nin Bağdat Büyükelçiliği tarafından merkeze rapor edilmişti. Bu raporda, Orbay'dan "firârî" şeklinde söz edilmesi, rejimin gözünde Orbay'ın konumunu yeterince açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bağdat Büyükelçiliği, Hindistan'dan Bağdat'a gelen bir yolcudan, Orbay'ın Bombay'a geldiğini öğrenmişti. Söz konusu yolcu, Bombay'da Orbay ile görüşmüş ve seyahatinin nedenini de kendisinden sormuştu. Orbay, Hindistan'daki dostlarını ve Türk dostlarını ziyâret etmek amacında olduğunu açıklamıştı. Ayrıca, Balkan Savaşı sırasında Kızılay'a yardımcı olmuş olan bâzı Hintli doktorlarla da görüşmek ve Delhi'de bulunan bu kişileri de ziyâret etmek istediğini belirtmişti. Haberin kaynağı olan yolcunun kimliği ise belirsizdi. Muhtemelen Büyükelçiliğe istihbârî bilgi veren bir kaynaktı.

Raporun ekinde yer alan ve İngilizce yayınlanan bir Hint gazetesinde ise, Orbay'ın ziyâretine ilişkin benzer haberler vardı. Orbay, kendisinden siyâsî bir demeç almak isteyen *The National Call* gazetesinin muhabirine, seyahatinin herhangi bir siyâsî amacı olmadığını açıklarken, Türkiye'nin hâli hazırdaki politikasından da söz etmeyeceğini vurgulamıştı. Bununla birlikte Orbay Hindistan'da dört konferans verecekti. Konferanslarının konuları arasında ise, Osmanlı-Türk değişimi, milliyetçilik, pantûranizm ve panislâmizm arasındaki mücâdele, Türkiye ve Birinci Dünyâ Savaşı ile bugünkü Türkiye ve müstakbel imkânlar da bulunuyordu.[2]

2 "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (4 Nisan 1933), **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Kataloğu (BMGMK)**, [Katalog Numarası: 030 10/106 692 7].

Orbay'ın Hindistan seyahatini ve faaliyetlerini yine istihbârat raporlarından izlemek mümkündür: Bu kez Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği, 10 Nisan 1933 târihli bir raporunda, Orbay'ın verdiği beş konferanstan söz ediyordu. Bu raporda, "bu konferanslarda [Orbay'ın] Türkiye'nin mâzi, hâl ve istikbâlinden bahsederek, eski Türkiye için müsâit mütâlaatta bulunmadığı gibi, yeni Türkiye hakkında pek açık isnâdatta bulunmaksızın, tenkitkârâne mülâhazat serd ettiği ve bu ahvâlin devâmı hâlinde Türkiye'nin istikbâlinden endişenak bulunduğunu söylediği" vurgulanmıştı. Diğer yandan, Orbay'ın kısa sürede Peşâver'e ve oradan da Afganistan'a geçmesi bekleniyordu. Ayrıca, Kudüs Müftüsü'nün de aynı anda Hindistan'da bulunduğu, Kudüs'te tekrar bir İslâm konferansı toplanabilmesi için para tedârik etmeye çalıştığı, fakat "Rauf Bey'in mümâileyh ile müştereken hareket edip etmediği hakkında mâlûmâtı olmadığı" raporda açıkça belirtilmişti. Bütün bu bilgilerin kaynağı da, "Hindistan ahvâline vâkıf bir zat"tı. Kendisinden özel olarak bizzat bilgi alınmıştı. Rapor, sâdece Başbakanlığa değil, fakat Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne de iletilmişti.

Diğer yandan, Türkiye'nin Kâhire Büyükelçiliği'ne göre ise, "Rauf Bey'in Hindistan'a seyahatinin Hilâfet meselesi ile alâkası yok"tu. Ankara'dan talep edilen bilgi üzerine Büyükelçilik, "Haydarâbad'da Hilâfet meselesi ile meşgûl olanlar (...) yokmuş" diyordu. Dahası, "Sâbık Halife'nin [Abdülmecid'in] kâtibi Hüseyin Bey, Haydarâbad'da düşüp ayağı kırılmış ve hastahâne parasını bile müşkülâtla vermiş oldukları söylenmekte" idi. Rapora göre, "Rauf Bey, sâbık Halife ile de görüşmezmiş..."

Aynı raporda, Rauf Orbay ile İngiltere arasında görünmez bir bağ olduğuna da değiniliyordu:

"Hindistan'a gitmeden evvel Londra'da uzun müddet kalmış ve Hindistan'da İngilizlere karşı yapılan harekâtı tetkik eylemek ve bu hususta İngilizlere bâzı yardımlarda bulunmak üzere gönderilmiş olduğunu ve Hintliler tarafından kendisine fenâ muamele edilmiş olduğunu mevsuken haber aldım. İngilizlerin aleyhinde bulunan yerli gazeteleri de, Rauf Bey'in aleyhinde yazmakta imişler..."

İşin ilginç tarafı, Türkiye'nin Kâhire Büyükelçiliği'nin Kâhire'de yayınlanan bir gazeteden öğrendiğine göre, Orbay, "Türkleri kölelikten ve müstemleke halkı olmaktan kurtaran Gâzi Hazretleri ve arkadaşlarının mesâîsinden sitâyiş-kârânı lisanla bahsetmiştir. (...) Muhabirin beyânına nazaran, Rauf Bey'in Gâzi Hazretleri hakkındaki bu beyânâtı halk üzerinde hayret uyandırmıştı (...) ve yine gazetecinin zikre şâyân gördüğü bir nokta da, kendisine Ankara'nın Türkleri Kur'an'ın tercümesini okutmaya mecbur etmesine karşı sorulan suâle, bu cihete pek tasvip yolunda cevap vermişti. (...) 'Çünkü, bir milletin Arapça yazılmış bir Kur'an'ı okuyamamak ve anlayamamak yüzünden, kendi diline tercümesini okumayı mâkûl bulmuştu.'" İlgili gazetede, Orbay'ın "Bunda bir zarar görmüyorum. Kur'an'ı Arapça okuyamayanların tercümesini okumaları memnû olmadığından dolayı Ankara Hükûmeti'nin bu yoldaki hareketini tasvip ediyorum," dediği açıklanıyordu.

Gazetelerde yer alan haberlerde ise, Rauf Orbay'dan özellikle "Gâzi" olarak söz edilmesi dikkat çekicidir. Orbay, bir konferansında, Türkiye'nin yakın târihinden söz ederken, Birinci Dünyâ Savaşı arifesinde tarafsız kalmanın imkânsız olduğunu hatırlatmış ve ardından Millî Mücâdele'de Atatürk'ü hayli övmüştü. Orbay, Hilâfet'in kaldırılmasının da doğru bir karar olduğunu belirtmişti. Hilâfet meselesi, sâdece Türkleri değil, fakat bütün Müslümanları ilgilendirirdi. Hilâfetin yeniden tesisi için de bir konferans toplanabilirdi.

Orbay, Türkiye'nin yeni rejimini milliyetçi olarak nitelemişti. Fakat milliyetçiliğin İslâm karşıtı olmadığını da vurgulamıştı. Türkler, hem milliyetçi, hem de Müslümandılar. Raporda, Orbay ile İngiltere arasında perde arkası bir ilişkinin bulunup bulunmadığının da Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'nden sorulması talep ediliyordu.

Türkiye'nin Kudüs Konsolosluğu ise, 24 Nisan 1933 târihli bir yazısında, Dışişleri Bakanlığı'na, "Haydarâbad'da bir Hilâfet kongresinin in'ikat etmediği ve etmeyeceği"ni haber veriyordu.[3]

Nihâyet Rauf Orbay, Hindistan seyahatinin ardından önce Kâhire'de birkaç gün kalacak ve ardından 16 Mayıs 1933 târihinde Fransa'ya dönecektir.[4]

Rejimin gözünde şüpheli olan Rauf Orbay'ın Hilâfet kongresi düzenleyeceği kuşkusu ile izlenmesi bir yana, asıl şaşırtıcı olması gereken, Orbay'ın muhalif kimliği ile rejimin temel ilkelerine ve önderine sâhip çıkmasıdır! Orbay, hem rejimin bütün hatlarını içselleştirmiştir, hem de Hilâfet konusundaki söylemini benimsemiştir. Dahası, bizzat rejimin önderi olan Atatürk'e de bütün gücüyle sâhip çıkmakta ve ne rejimi ne de Atatürk'ü eleştirme ihtiyâcını duymaktadır. Bu şaşırtıcı olması gereken tutumun gerisinde acaba ne vardır? Bir ihtimâl, Orbay'ın sâdece birkaç ay sonra çıkacak olan genel af yasasına hazırlık yaptığıdır. Ama ben kişisel olarak buna hiç ihtimâl vermem. Çünkü, Orbay, af yasasından yarar-

3 "Kâhire Büyükelçiliği'nden Hâriciye Vekâleti'ne", (10 Nisan 1933); "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (13 Nisan 1933); "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (29 Nisan 1933); "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (20 Mayıs 1933); "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (29 Mayıs 1933); "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (29 Mayıs 1933), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/106 692 10]. Son üç raporun aynı zamanda Dâhiliye Vekâleti Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü'ne de iletilmiş olması dikkat çekicidir.

4 "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (30 Mayıs 1933), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/106 692 11]. Bu rapor da Dâhiliye Vekâleti Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü'ne iletilmiştir.

lanmak amacıyla hiç de rejime mesaj iletmek niyetinde değildi. Eğer öyle olsaydı, af yasasının kabûlünden hemen sonra Türkiye'ye geri dönerdi. Ancak Orbay, hakkındaki suçlama kaldırılmadan ülkeye geri dönmeyi kesinlikle reddedecek ve ancak 1935 yılında ülkesine geri dönecektir.[5] Dolayısıyla, Orbay'ın sâdece aftan yararlanmak umuduyla böylesine ılımlı bir siyâsî tutum benimsediğini öne sürmek, Orbay'a haksızlık olur.

Aksine Orbay, gerçekten de söylediklerini benimsemişti. Yâni Orbay rejimin temel ilkelerini içselleştirmişti. Onlarla herhangi bir sorunu bulunmuyordu. Rejimin Orbay hakkındaki iddiâları ise gerçek değildi. Orbay, yakın geçmişi ve hâli hazırdaki durumu rejimin temellerine ters düşmeden benimsemişti. Onun muhalefeti, öyle görünüyor ki, rejimin iddiâsının aksine, çok daha ayrıntıda idi. Orbay, Hilâfetin dahi kaldırılmasını rejimin meşrûluk ve haklılık argümanları ile savunurken, yakın geçmişin siyâsal ideolojisini büyük ölçüde paylaştığını açığa vuruyordu. Bu bakımdan da bir zamanlar içinde bulunduğu –ve hâlâ içinde yer aldığını söyleyebileceğimiz– siyâsal elitin, aralarındaki bütün uzlaşmazlıklara ve çatışmalara rağmen, ortak siyâsal görüşlerini bir kez daha ortaya koymuş oluyordu. Siyâsal elitin iç çatışmalarını ve çekişmelerini biraz da bu ortak siyâsal yakınlık açısından değerlendirmek gerekecektir. Aksi hâlde, çatışmaların ve çekişmelerin mübâlâğâlı bir siyâsal/ideolojik ayrım temelinde değerlendirilmesi, yanlış analizlerin nedeni olabilir. Çatışma ve çekişme kadar, yakın siyâsal ideolojilerin birlikteliğine de vurguda bulunmak gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Elimizde bu görüşümü temellendirebilecek bir başka belge daha bulunmaktadır. Hatırlanacağı gibi, H. C. Armstrong'un meşhur kitabı *Bozkurt* bu sırada yayınlanmış ve geniş yankı uyandırmıştı. Kitabın içeriğinde Atatürk'ün ki-

5 Bkz. Cemil Koçak, "Nutuk ve Diğerleri", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 173-200.

şisel özelliklerine ayrılmış olan kısımlar, Ankara'nın hayli tepkisini de çekmişti.[6] Ama kitaba tepki gösteren sâdece rejim değildi. Aksine, rejim muhaliflerinden de kitaba tepki gösterenler vardı. "Sâbık Başvekil H[üseyin] Rauf [Orbay]" ile "sâbık [T]BMM Reis Vekili Adnan [Adıvar]", *The Sunday Times* gazetesinin 27 Kasım 1932 târihli nüshasında, Armstrong'un *Bozkurt* kitabında ortaya koyduğu bâzı iddiâları yanıtlıyorlardı. Gazete, 30 Ekim 1932 târihli nüshasında, söz konusu kitap hakkında bir kritik yayınlamıştı ve iki eski muhalif de, bu kitapta kendileri ile ilgili bâzı saptamaları eleştiriyorlardı. Adıvar ile Orbay, "bizi ve bizimle berâber 1924'de eserde 'muhalefet partisi'ni teşkil eden bâzı dostlarımızı alâkadar eden hilâfı hakikat noktaya temâs etmek mecbûriyetini hissediyor"lardı. Her ikisi de, kitapta kendilerinin zamanında Halife Abdülmecid'in etrâfında toplandıklarına

6 Bu arada geçerken belirtmeliyim ki, Armstrong'un **Bozkurt** kitabı hakkında bir efsâne başını almış gitmektedir. Bu efsâneye göre, Atatürk, kitabı okuduktan sonra, o kadar demokrat bir tutum almış ki, kitabın az bile yazdığını, bu nedenle aslâ yasaklanmaması gerektiğini söylemiş... Hattâ kitaba eklemelerde dahi bulunabileceğini ifâde etmiş... Efsâne burada sona eriyor. Kitabın Türkiye'de serbestçe satıldığına dâir küçük bir imâ ile... Oysa, bütün efsâneler gibi bu da asılsızdır. Kitap, hemen Bakanlar Kurulu karârı ile yasaklandı ve yurda girişine de izin verilmedi. Bu konuda Bakanlar Kurulu'nun 4 Aralık 1933 târihli karârı bulunuyordu. Matbuat Kânunu'nun 51. maddesi gereğince, "yabancı bir memlekette çıkan bir gazete veyâ mecmuanın Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması, İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile men olunabilir"di. Hükümetin bu konuda yasal yetkisi bulunuyordu. Kitap Türkiye'de ilk kez Sel Yayınları tarafından 1955 yılında İstanbul'da ancak kısmen yayınlandı. Çevirmen Peyâmi Safa idi. Günümüzde tamâmı Gül Çağalı Güven tarafından tercüme edilmiş ve Arba Yayınları'nca 1996 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. **Atatürk'ün Armstrong'a Cevâbı**, (Bozkurt Kitabındaki Yanlışlar ve Çarpıtmalar), (Derleyen: Sâdi Borak), (3. Basım), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997 ve Mustafa Yılmaz, "Harold C. Armstrong'un *Grey Wolf: Mustafa Kemâl: An Intimate Study of a Dictator*(Bozkurt-Mustafa Kemâl) Kitabı Üzerine", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 33, (Kasım 1995). Ayrıca bkz. Mustafa Yılmaz ve Yâsemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyâsal Kitabevi, Ankara, 2007, s. 139-142. Burada özellikle vurgulamak isterim ki, kitabın Ankara üzerindeki olumsuz reaksiyonlarının açıklıkla belirtildiği ve Londra'nın diplomatik mahfillerinin de kitabın Ankara üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmaya çalıştığını anlatan ve efsâneyi tekrâr etmeyen yegâne metin, Mustafa Yılmaz'ın adı geçen makâlesidir. Yılmaz'ın makâlesinde, kitabın yurda girişinin yasaklandığı ve kitaptan söz eden yabancı gazetelerin de yine aynı şekilde yurda girişlerinin engellendiği açıklıkla belirtilmektedir.

ve Abdülmecid'i Türkiye'nin anayasal Devlet Başkanı yapmak ve kendilerini de nâzırları olarak ilân etmek istediklerine ilişkin saptamayı şiddetle reddediyorlardı. Açıklamalarında şöyle demişlerdi:

> "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Türkiye'de saltanat ve Hilâfet devrinin geçmiş olduğuna kâni olanlar ve yalnız Cumhuriyete inananlar tarafından tesis edilmişti. Bunların hepsi diktatörlük aleyhinde idiler. Cumhuriyet maskesi altında monarşiyi ihyâ etmeye teşebbüs ettiklerini gösterecek ne dâhilî ve ne de hâricî hiçbir delil yoktur. Türk efkârı umûmîyesinde âzâdan hiçbiri hut'a [?] veyâ ikiyüzlülükle ithâm edilemezdi ve edilmedi. Kanaatimizce Türkiye monarşi sistemine avdet edemez. Çünkü, son yirmi sene zarfında monarşiyi yaşatacak bütün kuvvetler ortadan kalkmıştır."

Armstrong'un ismi geçen kişilerin daha zaman varken ülkeden kaçtıklarına ilişkin değerlendirmesine karşılık olarak da şu açıklamada bulunulmuştu:

> "Biz Türkiye'yi müstakillen dehşet devresi 'regime of terror' başlamadan biraz evvel terk ettik. Bizim mâzimiz ve yaptıklarımız, memleketimizin menâfii âliyesine, kanaatlerimize göre, en iyi şekilde hizmet ettiğimizi ve mâruz kaldığımız şahsî tehlikeleri nazarı itibâra almadığımızı gösterir."[7]

---

7 "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (6 Aralık 1932), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/106 692 5]. İlginç olan nokta, yazının hulâsa kısmında olsun, metninde olsun, "firârî Rauf ve Adnan Beyler'den söz edilmesidir. Anlaşılan bu tanımlama devlet yazışmalarında standart olmuştu. Ama aynı bakanlığın bir başka yazısında bu tanımlama bulunmamaktadır. Bkz. "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (28 Aralık 1932), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/106 692 5].

Diğer yandan, ilgili yazının ekinde, Armstrong'un bu eleştirilere karşı aynı gazetede yayınlanan yazısına da yer verilmişti. 4 Aralık 1932 târihli yazısında Armstrong şöyle diyordu:

"**Sunday Times** 4 Aralık 32 sayfa 14 ve
Near East and India 1 Aralık 1932 sayfa 974
Türk Cumhuriyetçileri Rauf [Orbay] ve Adnan [Adıvar] Beyler tarafından imzâlanan mektuba burada yanıt vermeme izin verdiğiniz için teşekkür ederim. Modern Türkiye'nin ortaya çıkması ve kurulmasında ayırd edici bir rol oynamış olan başka Türkler gibi Rauf ve Adnan Beyler'in de günümüzde Pâris'te sürgünde olduklarını hatırlıyorsunuz. Türkiye için çok şey yaptılar. Bunlardan **Bozkurt** kitabımda epeyce bahsettim.

Eğer kullandığım "kaçtılar" ifadesi (sayfa 268) bir cesâret eksikliğine işâret ediyorsa, bu ifâdemi hemen geri çekmek isterim. Bilhassa Rauf Bey, Türklerin tanınmış bir özelliği olan şu

Bu ifâdeler de yukarıdaki değerlendirmemi güçlendirmektedir kanısındayım...

Bu aşamada Hilâfet meselesine yeniden geri dönecek olursak...

Aslında yaklaşık birbuçuk yıl önce dahi Hilâfet meselesinin Afganistan'daki akisleri Ankara'ya yansımaya devâm ediyordu. Türkiye'nin Kâbil Büyükelçiliği, 1932 yılının hemen başında, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda, Büyükelçi'nin Kâbil'e dönüşünden beri Afganlıların kendisine karşı gösterdikleri "çekingen" tutumdan dolayı şikâyetçi idi. Büyükelçiye göre,"bütün bunlar, İngiliz siyâsetinin ölmekte olan anâsıra dayanmaktan vazgeçmediğini ve binâenaleyh âkıbetinin fenâ olacağını" gösteriyordu. Yine Büyükelçiye göre, "Kudüs Kongresi'nin başlıca gâyesi, gittikçe daha ziyâde cereyâna kapılmak, Hint Müslümanlarına dinî bir galeyan vermek ve ehemmiyetleri azalmakta olan Şevket

---

erdemini pek çok defâlar kanıtlamıştır: maddî cesâret... **Bozkurt**'un ikinci baskısı çoktan yayınlandı, ancak söz konusu ifâdenin üçüncü baskıda ve yurtdışı baskılarında düzeltilmesinde gerekli özeni göstereceğim.

Türk karakteri (sayfa 301) üzerine yazdığım paragrafın iyi okunmadığı kanaatindeyim. **Mustafa Kemâl**'in zâlim, kusurlu, sert ve kinci olmasına rağmen bir asker ve zafer kazanmış bir lider, güçlü ve azimli olması nedeniyle Türkler tarafından ideal liderleri olarak kabûl edildiğini söylemiştim. **Nüfûsun** çoğunluğunu oluşturan Türk köylüleri hiç de zâlim ve kinci değildirler, nâzik ve ılımlı insanlardır. Onlar hakkında ne düşündüğümü **İş Başında Türkiye** isimli kitabımda tamâmiyle dile getirdim. Onları bekleyen çetin görevde kendilerine tam bir muvaffakiyet dilerim. Fakat kadına dair davranışlarında ve cinsiyete ilişkin şeylerde Türkler, daha kaba ve serttirler, erkekliği evcilliğe özgü soğukkanlı erdemlere tercih ederler.

Terakkiperver Cumhuriyetçilere ve halifeliğe gelince... Şimdiki idâreciler ile Pâris'teki sürgünlerin görüşleri birbirlerine karşıttır (sayfa 244). Okuyucular, Mustafa Kemâl'in Altı Gün Nutku'nu okumalı ve bilhassa Leipzig'de E. F. Koehler matbaası tarafından yayınlanan çeviride 615-624 aralığındaki sayfaları inceledikleri gibi, Cavit ve Canbulat Beyler'i idâma mahkûm eden devlet mahkemelerinin tutanaklarını ve Türk gazetelerini de okumalıdırlar. Ancak ondan sonra neden Pâris sürgünlerinin beyânatlarından ziyâde bu belgeler üzerinde durmakta haklı olup olmadığıma kendileri karar vereceklerdir.

İmzâ
H. C. Armstrong
Knightsbridge, S. W."

Metni Fransızcadan tercüme eden Galatasaray Üniversitesi Siyâset Bilimi Bölümü araştırma görevlisi Sayın Zeynep Atademir'e teşekkür ederim.

Ali gibi reislere yeniden nüfuz kazandırmak idi. Buna sâdık ve mûti bir Halife intihâbı ilâve olunabilirse, muvaffakiyet daha büyük olur"du. Bâzı Hint gazetelerinde ise, Nâdir Han için Halife seçilmesi yolunda tartışmalara yer verilmişti. Hattâ Nâdir Han adına Peşâver'de Halife ünvânı ile hutbe dahi okutturulmuştu. Bu konuda Türkiye aleyhine bir cereyan da söz konusu idi. Büyükelçiye göre, bütün bu gelişmelerin ardında İngiltere vardı.[8]

Diğer yandan, Türkiye'nin Hicaz, Necit ve mülhâkâtı Maslahatgüzârı Lütfullah Bey'in 21 Mayıs 1932 târihli bir raporunda yine aynı konuya değiniliyordu. Lütfullah Bey, İngiltere'nin Hicaz Büyükelçiliği'nde Hindistan'ın Lahor Hükümdârı Nevvap Emirüddin Ahmet Han ile yaptığı bir görüşmeyi haber veriyordu. Buna göre, Ahmet Han, kendisine Hilâfet ile ilgili görüşlerini açıklamıştı. Ahmet Han, Türkiye'ye, Türklere ve Atatürk'e karşı olan yakınlığını özellikle vurguladıktan sonra, Hint Müslümanlarının da aynı duygu ve düşünceler içinde bulunduklarını söylemişti. Gerçi Haydarâbâd Nizâmı farklı düşünebilirdi. Fakat eski Halife Abdülmecid'in yeniden Halife seçilmesi düşüncesi, kendisinin

---

8 Türkiye'nin Kâbil Büyükelçiliği'nin târihsiz yazısı; "Hâriciye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (30 Ocak 1932), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 385 20].

Abdülmecid'in Halife seçilmesi yönündeki girişimler her zaman için dikkatle izleniyordu. Örneğin, Türkiye'nin Kâbil Büyükelçiliği, Lahor'da yayınlanan bir gazetede yayınlanan Hilâfet ile ilgili bir haberin tercümesini derhâl Ankara'nın bilgisine sunmuştu. Bkz. "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (11 Ocak 1932), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 384 13].

Elimizde somut bir örnek daha bulunmaktadır: Türkiye'nin Pâris Büyükelçiliği'nin 21 Ekim 1931 târihinde Ankara'ya ilettiği bir istihbârat notunda, aynı yılın Aralık ayında Kudüs'te yapılması öngörülen ve Hilâfet meselesinin görüşüleceği İslâm kongresi toplantısının haberlerinin alındığı, fakat Fransız Dışişleri Bakanlığı ile bizzat yapılan gayri resmî temaslar neticesinde, "Kudüs'te Hilâfet tesisini Fransızların sempati ile görmeyecekleri intibâını hâsıl" ettiği bildiriliyordu. "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (21 Ekim 1931), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 385 1].

Eski Halife Abdülmecid ile yapılan ve yabancı basında yayınlanan mülâkatların da Ankara'da dikkatle izlendiği belli olmaktadır. Bir Fransız gazetesinde yayınlanan ve 1929 yılının sonlarında gerçekleşen örnek için bkz. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 384 6].

temsil ettiği Hint Müslümanları tarafından aslâ desteklenmiyordu. Ahmet Han, Hicaz'a hac için gelmişti. Ancak bölgenin içinde bulunduğu durum içler acısı idi ve eskiden Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu bölge ile kıyas dahi edilemezdi. Diğer yandan, Ahmet Han'ın ifâdesine göre, Hilâfet meselesinde Hindistan kamuoyunda ikilik belirmişti. Aslında bütün Hintli Müslümanlar yeni bir Halife seçilmesinden yanaydı. Fakat Nizâmı Haydar ve onun takipçileri, yeni seçilmesi öngörülen Halife'nin eski Osmanlı Hânedanı mensubu olmasından yanaydılar. Fakat Ahmet Han'a göre, onlar bütün Hint Müslümanlarını temsil etmiyorlardı. Kendi görüş ve onayları olmaksızın da yeni bir Halife seçimi mümkün değildi. Ahmet Han, her ne kadar onların görüşlerinin çok revaç bulabileceği düşüncesindeyse de, Türkiye'nin son zamanlarda attığı adımların ve hızla güçlenmesinin Hindistan'daki Müslümanlar üzerinde derin tesirleri olduğu kanısındaydı. Buna göre, Hilâfet, sâdece mânevî güçle pâyidar olamazdı, onun arkasında maddî bir kuvvet de bulunmalıydı. Kılıç, onun maddî gücü idi. Kılıç, yabancı devletlerin gücünü değil, kendi gücünü temsil etmeliydi. Dolayısıyla, Hint Müslümanları, belirli bir grubun girişimi sonucunda oluşabilecek bir Hilâfeti tanımaktan uzak idiler. Türkiye'nin desteğini almayan bir girişimin sonucunu tanımaya da hazır değillerdi. Türkiye'nin uzak kalacağı bir girişimden de somut bir sonuç alınamazdı. Bu durumda ne bir Hilâfet meselesi olabilirdi ve ne de bir Halife seçilebilirdi.[9]

9 Türkiye'nin Hicaz, Necit ve mülhâkâtı **Maslahatgüzârı Lütfullah Bey'in 21 Mayıs 1932 târihli** yazısı; "Hâriciye Vekâleti'nden Başvekâlet'e, (Haziran 1932), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 386 11].

İKİNCİ KISIM

REJİM, İNKILÂPLAR, LAİKLİK VE ATATÜRK KARŞITI DİNÎ PROPAGANDA

Manisa'nın Kula ilçesinde 1929 yılının daha ilk günlerinde "Çarşı Câmii karşısındaki bir dükkânın duvarına Türk harfleri aleyhinde ve Kur'an'dan bahis ve Süleyman Nüri imzâlı bir beyannâmenin yapıştırıldığı görülmüş"tü. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 24 Ocak 1929 târihinde Başbakanlığa verdiği bilgiye göre, "mezkûr beyannâmedeki yazının kunduracı İbrâhim oğlu Kâmil nam şahsın yazısına müşâbeheti görülmesiyle merkumun ciheti adliyeye teslim edildiği Manisa Vilâyeti'nden [Vâliliği'nden] bildirilmişti." Beyannâme sâdece tek bir yere yapıştırılmıştı.

Beyannâmede şunlar yazılı idi:

> "Biz yeni yazıyı okuyacak olursak, hiçbir vakit adam olmayız. Eğer Kur'anı Kerim okuyacak olursak, her milletten üste [üstte] oluruz ve Allah, bize eyi [iyi] kuvvet verir ve herhangi bir millet çıkarsa, biz hepsinin üzerine çıkarız. Biz bu yeni çıkanları bırakalım... Eskisi gibi namazda Kur'an okuyalım... Allaha duâ edelim... Mustafa Kemâl şöyledir. Bizi her işe sokan odur. Millet, akıllarınızı başınıza toplayınız. Her işe merak vermeyiniz. Allaha duâ ediniz. Allahı unutmayınız. Allah, sizin karnınızdaki gibi verir. Kur'anı Kerim'i her zaman akıllarınızdan çıkarmayınız."[10]

Bu girişimin hayli amatörce olduğu hemen anlaşılmaktadır. Kişisel bir girişim olduğu da açıktır. Anlaşılan beyannâmenin yazarı, görüşlerini elyazısı ile kaleme almıştı ve bu da onun muhtemelen şüphe üzerine hemen yakalanmasına imkân vermişti. Sâdece tek bir nüsha beyannâme yapıştırılmış olması da, –bir çoğaltına faaliyetinden uzak kalınmış olması da– girişimin hem amatör, hem de kişisel olduğunu bi-

10 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (24 Ocak 1929), (metin sürettir), **BCABMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 3]. Bkz. **EK 1.**

ze göstermektedir. Beyannâmenin içeriği de hayli naiftir. En azından bu vak'ada merkezî bir yönlendirmeden söz edilemeyeceği kanısındayım.

Hemen hemen aynı günlerde Bursa'da da Millet Mektepleri aleyhine bâzı dedikodular işitildiği söylentisi üzerine açılan soruşturma sonucunda, "Bursa'daki tevkifat ve Millet Mektepleri teşkilâtı hakkında dedikodu işitilmemiş" olduğu haber veriliyordu. Fakat İstanbul Beykoz'da Yalı köyünde 80 numaralı hânede oturan 85 yaşlarındaki bakkal Kadri'nin "Aydın'da kaymakam câmide tiyatro oynatmış, bunun üzerine câmi yıkılmış... Bunu gazeteler de yazdı," şeklinde konuştuğu haber alınmış ve hakkında soruşturma açılmıştı. Bütün bu bilgilerin kaynağı İstanbul Vâliliği idi.

Diğer yandan, yine aynı kaynağa göre, İstanbul Beşiktaş'ta Hasfırın Caddesi'nde[11] Zâhid'in kahvehânesine devâm edenlerden bir kısmının "hükümeti cumhuriyetimiz aleyhine bâzı mübâhasalarda bulundukları haber alınmış"tı. Bu kişiler hakkında da soruşturma açılmıştı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, gelişmelerden Başbakanlığı bilgilendiriyordu.[12] Ancak soruşturmaların neticelerini bilemiyoruz.

İstanbul'un merkezinde gerçekleşen kahvehâne sohbetlerinde hükümet aleyhine konuşmaların sık sık vûkû bulduğunu tahmin edebiliriz.[13] Fakat câminin yıkıldığına ilişkin

11 Hasfırın Caddesi, Beşiktaş'ın merkezinde, Beşiktaş Sinan Paşa Mahallesi'nde bulunmakta olup, bugün de aynı adla anılmaktadır.

12 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (4 Şubat 1929), (metin sûrettir); İstanbul Vâliliği'nin 10 Şubat 1929 târihli sûret yazısı; "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (13 Şubat 1929), **BCA BMGMK,** (Katalog Numarası: 030 10/102 668 6]. Bkz. **EK 2.**

13 Burada Osmanlı'da kahvehânelerin sosyal mekân ve siyâsî merkez olarak önemine ilişkin çok sayıda yayın yapıldığına dikkat çekmekle yetineceğim. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kahvehânelerde yapılan siyâsî sohbetlerin ve dedikoduların yakından izlendiğini biliyoruz. Hâfiyeler, muhalefet olarak tanımlanabilecek her türlü sohbeti ve dedikoduyu ânında aktarmakla görevliydiler. Amaç, bu ortamda muhaliflerin seslerinin kısılmasını sağlamak ve ilgilileri de derdest etmekti. II. Abdülhamid döneminin yaygın hâfiyelik sisteminin erken Cumhuriyet döneminde de sürmekte olduğunu görmek, şaşırtıcı sayılmamalıdır! Bkz. Cengiz Kırlı, **The Struggle Over Space: *Coffeehouses of Ottoman İstanbul 1780-1845,*** (*yayınlanmamış* doktora tezi), The State Univer-

dedikoduların, bunların her ne kadar kişisel girişimler olduğunu düşünsek de, bu türden söylentiler yayanların yalnız olmadıklarını düşündürtecek kadar elimizde çeşitli örnekler bulunmaktadır.

Meselâ, hemen hemen aynı zamanda, Elâzığ'ın Palu kazâsı[14] köylerinde "câmilere çan takılacağı ve Ankara'dan çan geleceği gibi muzır propagandalar yapan Necip isminde birisinin" Savcılığa sevk edildiğini biliyoruz. Haberin kaynağı Elâzığ Vâliliği idi ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya durumdan Başbakanlığı bilgilendiriyordu.[15]

Hemen hemen aynı târihlerde bu kez de Kars'ın Posof kazâsında[16] "Pomalı Kadir ve Çapuroğlu İskender isminde iki şahsın nişanlı kadın ve erkeklere haç takılacağı ve câmilerin kapatılacağı tarzında sözler söylemeleri üzerine, evrâkı tahkikiyeleriyle adliyeye tevdi olundukları" haber veriliyordu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Başbakanlığı durumdan bilgilendirirken, bilginin kaynağının Kars Vâliliği olduğunu açıklıyordu.[17] Soruşturmanın sonucunu ise bilemiyoruz.

Tam bu sırada gündeme gelen dinde reform düşünceleri ile bu propagandaların doğrudan bir ilişkisi olup olmadığını kesin olarak bilememekle birlikte, bu yönde olumlu bir tah-

---

sity of New York at Binghamton, 2000 [Cengiz Kırlı, **Sultan ve Kamuoyu : Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" 1840-1844**, İş Bankası Yayınları, 2009]; **Osmanlı Kahvehâneleri**, (Mekân, Sosyalleşme, İktidar), (Hazırlayan: Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009; Cengiz Kırlı, "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu", **Osmanlı Kahvehâneleri**, (Mekân, Sosyalleşme, İktidar), (Hazırlayan: Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 95-118.

Bu arada önemle belirtmek isterim ki, Serdar Öztürk'ün kitabı, Cumhuriyet Türkiyesi'nde kahvehânelerin siyâsal propaganda mekânı olarak nasıl kullanıldığını araştırması bakımından takdire değerdir. Öztürk'ün arşivde bulduğu benzer belgelere dikkat çekmekle yetiniyorum. Bkz. Serdar Öztürk, **Cumhuriyet Türkiyesi'nde Kahvehâne ve İktidar (1930-1945)**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 353-500.

14 Günümüzde ilçedir.

15 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (14 Şubat 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 7]. Bkz. **EK 3.**

16 Günümüzde ilçedir.

17 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (2/8 Ocak 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 1]. Bkz. **EK 4.**

minde bulunmak da mümkündür. Gerçekten de bu sırada dinde reform için bir komisyon kurulmuş ve komisyon bâzı önerilerde bulunmuştu. Buna göre, câmilerde bundan sonra tıpkı kiliselerde olduğu gibi sıralar bulunacak ve câmilerde oturularak ibâdet edilecekti. Ayrıca, câmilere, tıpkı kiliselerde olduğu gibi, müzik âletleri de yerleştirilecek ve müzik de çalınabilecekti.[18] Bu türden söylentilerin kaynağı, bu komisyonun önerileri olabilir. Eğer öyleyse, gizli çalışan komisyonun önerilerinin yurt çapında söylenti şeklinde duyulduğunu varsayabiliriz.

Bu varsayımı azıcık doğrulayacak bir başka gelişme, yine aynı târihlerde, ama bu kez İstanbul Kasımpaşa'da "Mehmet nâmında birinin Avrupa'dan haç getirilerek ahâliye dağıtılacağına dâir söz[ler] sarf eyle"mesi idi. Kendisi "derdest edilerek" Savcılığa verilmişti. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, haberi Başbakanlığa duyururken, haberin kaynağı olarak İstanbul Vâliliği'ni gösteriyordu.[19] Soruşturmanın sonucunu bilemiyoruz, fakat anlaşılan çan mevzuu hayli yaygındı.

Tabiî daha sıradan dinî propagandalar da söz konusu idi. Meselâ, Yozgat'ta Merkez Büyük Câmii Vâizi Ethem Hoca, "açık gezen kadınların fâhişe olduklarını" söylemişti. Bu türden tahkirle birlikte "bâzı mürteciâne sözler" de sarf etmiş olduğundan mahkemeye sevk edilmişti. Ethem Hoca, geçen yıl da aynı suçtan yine mahkemeye verilmişti. Haberin kaynağı Yozgat Vâliliği idi ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, durumdan Başbakanlığı haberdâr etmişti.[20] Ne var ki, dâvânın sonucunu bilemiyoruz.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, yine aynı günlerde Başbakanlı-

18 Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çeviren. Bohaç Bâbür Turna); Arkadaş Yayınları, Ankara, 2008, s. 557-561

19 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (25/28 Şubat 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 10]. Bkz. **EK 5.**

20 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (21/24 Şubat 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 8]. Bkz. **EK 6.**

ğa yazdığı bir başka yazıda ise, "Trabzon vilâyeti merkez vâizi Hacı Hâfız İsmâil Hakkı Efendi'nin bir cumâ günü Trabzon'un Eksotha Câmii'nde[21], bir âyeti Kur'aniyeyi mevzu bahis ederek, erkeklerin kadınları dayak altında bulundurmaları ve terakkiyâtı medeniyeden men etmeleri lüzûmunu beyân sûretiyle tefsir ederek, erkekleri kadınlar aleyhine tahrik ve teşvik yolunda vâizlerde bulunmasından dolayı mahkemeye verildiği[ni] ve bu adamın vaaza çıkmasına mümânat olunmasının [engellenmesinin] Müftülük ile Polis Müdürlüğü'ne tebliğ olunduğu[nu] ve geçen sene de böyle münâsebetsizliğinden dolayı bir ay hapse mahkûm olduğu cihetle, vazifesinin üzerinden refi lüzûmunun Diyânet İşleri Riyâseti'ne yazıldığı[nı]" haber veriyordu. Haberin kaynağı Trabzon Vâliliği idi.[22] Soruşturmanın sonucunu ise bilemiyoruz.

Benzer bir olay Erzincan'ın Kemâh kasabasında[23] da olmuştu: "Câmide vâiz Hâfız Sabri Efendi'nin vaaz esnâsında muallimlerin talebeye oruç yedirdiklerinden ve cennet ile cehennemin olmadığını söylediklerinden bahsetmesi ve aynı şekilde mektepte muallimlerin muvâcehesinde beyân eylemekle berâber, maksadınız dini kalkındırmak mıdır dediği anlaşılarak", kendisi mahkemeye verilmiş ve "icrâyı vâizden [de] men edil"mişti. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Başbakanlığı gelişmelerden haberdâr ederken, haberin kaynağının da Erzincan Vâliliği olduğu bilgisini eklemişti.[24] Dâvânın sonucunu bilmiyoruz.

Bu türden câmi vaazlarının gözetim altında bulundurulduğunu tahmin edebiliriz. Yine de rejimin bunları engel-

21 Muhtemelen günümüzde Trabzon'da Hızırbey Mahallesi'nde bulunan Hızırbey Câmii'nden söz edilmektedir.

22 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (24/28 Şubat 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 9]. Bkz. **EK 7.**

23 Günümüzde ilçedir.

24 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (3 Mart 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 12]. Bkz. **EK 8.**

lemekte ne denli başarılı olduğunu saptamamız mümkün değildir. Bu örnekte de görüldüğü gibi, aynı kişilerin benzer tutumlarının (suçlarının) düşük cezâlarla geçiştirilmesi, rejimin katılığını değil de, ancak gevşekliğini gösterir. Suçun tekrarlanmasının nedeni, aslında rejimin verdiği düşük cezâlar idi. Eğer bir önceki olayda fâil hakkında daha ağır cezâlar gündeme gelmiş olsaydı, ikincisi muhakkak ki tekrarlanmazdı. İsmâil Hakkı Efendi'nin ilk suçunda yalnızca bir ay cezâ almış olması ve bundan sonra hâlâ görevine devâm edebilmesi, rejimin gevşekliği olarak değerlendirilebilir. Demek ki, rejim, bu türden suçlar için çok daha ağır cezâlara ya gerek görmüyor ya da buna cesâret edemiyordu. Yine de bu kez ilgili şahsın görevinden alınmasına kadar giden bir soruşturma sürecinin başlatıldığını öğreniyoruz. Ancak neticenin ne olduğunu bilemiyoruz. Elimizde, soruşturmalar, bürokrasinin sonuç alınmasını neredeyse imkânsız hâle getiren ve işin sonuçlanmasını âdetâ sünger gibi emen süreçlerinden sonra, gerçekten de talep edilen aşamaya ulaşabiliyor muydu, yoksa arkası kovalanmadan uzayıp ve herhangi bir sonuca ulaşmadan unutulup gidiyor muydu sorularına yanıt verecek kadar bilgi bulunmamaktadır.

Rejimin temel ideolojisine karşı(t) dinî propagandanın özellikle câmilerde mevzilendiğini söyleyebiliriz. Erken Cumhuriyet dönemi romanlarının ve daha sonraki köy romanlarının temel çelişkisi olarak karşımıza çıkan imam/hoca-öğretmen ilişkisinin/çatışmasının burada güzel bir örneği görülmektedir. Bu türden örneklerle sık sık karşılaşıldığını da tahmin edebiliriz. Rejimin ideolojisini temsil eden öğretmenlere karşı din adamlarının halk üzerinde öğretmenler aleyhine propagandasının ne ölçüde engellenebildiğini bilemiyorsak da, ikinci örnek bize bu türden tutumların görevden alınmakla sonuçlandığına ilişkin bir kanıt sunmaktadır.

Elimizde benzer birkaç örnek daha bulunmaktadır: İçişle-

ri Bakanı Şükrü Kaya, hemen hemen aynı târihlerde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, Kayseri "Develi[25] Müftüsü Nûman Efendi'nin câmi kapısında asılı ve yeni harflerle yazılı, fitrenin tayyâreye [Tayyâre Cemiyeti'ne][26] verilmesi hakkındaki resimli matbu ilân varakasını yırtmak için cemaate yaptığı telkin semeresiz kalınca, tehevvürle 'resimli kâğıtlar câmi kapısına yapıştırılamaz, şeriatsız yaşamaktansa ölmek iyidir' diye tahrikâmiz hezeyanlarda bulunduktan sonra yırttığı ve meselenin ehemmiyetine binâen Müftünün bekâsı inzibatça mahzurlu görüldüğünden, Memurin Kânunu'nun 48. maddesi mücibince hemen işten el çektirilmesi ve tahtı nezârete alınarak, tahkikâtın tesrii ve mevcüden ciheti adliyeye tevdii hususları"nı bildiriyordu. Haberin kaynağı Kayseri Vâliliği idi.[27]

Bu örnek de bize rejimin gerektiğinde daha sert davranabildiğini imâ etmektedir.

Diğer yandan, meselâ Atatürk aleyhine propagandalar, çeşitli rejim aleyhtârı propagandalarla içiçe geçmiş şekilde yürütülüyordu. Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesinde Bektaşlı köyünde "İbrâhim nâmında bir şahıs", Tayyâre Cemiyeti'ne fitre verilmemesini istemiş ve Cumhurbaşkanı hakkında bâzı "beyânat ve teşvikat ve tefevvühatta bulunmuş"tu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 8 Nisan 1930 târihli yazısına göre, kendisi mahkemeye verilmişti ve haberin kaynağı da Yozgat Vâliliği idi.[28] Maalesef elimizde dâvânın sonucuna ilişkin bilgi bulunmamaktadır.

25 Günümüzde ilçedir.

26 Günümüzde Türk Hava Kurumu'dur.

27 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (3/7 Mart 1929), **BCABMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 13]. Bkz. **EK 9**. Bu dönemde Tayyâre Cemiyeti'nin fitre ve zekât toplaması için bkz. Sevgi Adak, **Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938)**, (Master of Arts), Sabancı University, 2004, s. 86-89. Ayrıca bkz. Sevgi Adak, "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar** 11, Güz 2010, İletişim Yayınları.

28 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyeti Umûmiye Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (8 Nisan 1930), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/104 679 33]. Bkz. **EK 10**. Ayrıca bkz. Sevgi Adak, **Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938)**, (Master of Arts), Sabancı University, 2004, s. 86-89.

İki olay bir yıl ara ile olmuşsa da, iki ilin birbirlerine olan göreli yakınlığı dikkat çekicidir. Bu bakımdan birbirlerinden etkilenme söz konusu olabilir.

Hilâfetin yeniden tesisi yolunda propagandalar ve teşkilâtlanmalar da gözden kaçmamaktadır. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 10 Ocak 1929 târihinde Başbakanlığı bu konuda bilgilendiriyor ve şu açıklamayı yapıyordu:

> "Isparta Müftüsü Şâkir Efendi'nin birâderi olduğunu söyleyen sâbık Şile Müstantıkı [sorgu hâkimi] Ahmet Sâdık isminde biri, Antalya'dan Kütahya'ya gelmiş ve orada Antalya'dan tanıdığı komiser muavini M. Arslan Efendi'ye Antalya'da teşekkül eden ve maksadı Hilâfeti iâde ve dinsizliği imhâdan ibâret olan teşkilâta mensup olduğunu ve bu itibarla Kütahya'da taraftar peydâ etmek üzere buraya geldiğini söylemiş ve vilâyet ile mahallî müddei umûmîliğinden Antalya ve Isparta vilâyetlerine tebligat icrâ edilerek, oralarda da icâb edenler isticvap ve hâneleri taharri edilmiştir.
>
> Yapılan taharriyat ve isticvâbâtın menfî zuhur ettiği Antalya Vilâyeti'nden bildirildi. Ahmet Sâdık Efendi, müddei umûmînin gösterdiği lüzum üzerine tevkif edildi. Mesele adliye tâkip olunmaktadır.
>
> Mahaza Ahmet Sâdık Efendi'nin Kütahya'ya gelerek ilk tesâdüf ettiği komiser muavinine Antalya'dan tanıması dolayısıyla hemen keşfi râz ederek olanı biteni söylemesi akla mülâyim gelmemekte ise de, takibâtı adliye neticesinde işin vuzuh peydâ edeceği..."[29]

Görüldüğü gibi, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya dahi, bu faaliyetin pek de ciddîye alınmaması gerektiğini düşünmektedir. Eğer ortada gerçekten de bir faaliyet varsa, girişimin her ânı kişisel ve amatördür. Diğer yandan, soruşturmanın neticesini ise bilemiyoruz.

---

29 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (10/17 Ocak 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 2]. Bkz. **EK 11.**

Ramazan'da dinî propaganda(lar)

Anlaşılan Ramazan ayı, dinî propagandalar için uygun ve tesirli bir mevsimdi.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1930 yılının Ocak ayı başında, Diyânet İşleri Başkanlığı'na yazdığı bir yazıda, daha önceki yıllarda görülen olumsuz tecrübelerin ışığında, bu kez Ramazan ayındaki dinî faaliyetler[30] konusunda uyarıda bulunma ihtiyâcını hissetmişti:

> "Geçen sene Ramazanda câmilerde ders veren vâiz efendilerden bâzıları, dinî ve ahlâkî olması lâzım gelen esaslardan inhiraf ederek, haklarında tâkibâtı kânûnîye icrâsını mûcib olacak derecede, Türkiye B[üyük] M[illet] Meclisi'nin tesis ve vâz ettiği esaslar, müesseseler aleyhinde mubâlâtsızca [dikkatsizce] mütâlaada bulundukları mâlûmu riyâsetpenâhileridir.
>
> Milletimizin mânevî ve maddî itâlarına hâdim olacak mevzulara inhisârı lâzım gelen bu mevzûnın [öğütlerin] zâtı riyâsetpenâhilerince tecviz buyurulmayacak şeklü sûreti cereyânına müsâmaha olunmamasının icâb edenlere emrü tebliğine müsaade buyurulmasını..."[31]

Kaya, yazıdan Başbakanlığı da bilgilendirmişti.

Ancak gereken önlemlerin alınması CHP'den de talep ediliyordu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, sâdece bir ay sonra, 5 Şubat 1930 târihli yazısı ile, CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan'dan da benzer bir talepte bulunmuştu:

> "Kışın bilhassa Ramazan ayında bâzı işsizlerin kahvelerde ve sâir toplantı yerlerinde kötü ruhlu adamların[32] propaganda ve dedikodularına âlet oldukları ve bu propagandaların revâcını [sürümünü] temin ettikleri emsâ-

30 Erken Cumhuriyet döneminde laiklik ekseninde Ramazan aylarındaki dinî faaliyetlerin de araştırıldığı henüz yayınlanmamış önemli bir yüksek lisans tezi için bkz. Adak, **age**, s. 93-116.

31 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyeti Umûmîye Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (Ocak 1930), (metin sûrettir); "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (6 Ocak 1930), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/26 150 12]. Bkz. **EK 12.**

32 **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası** adlı kitabımda da benzer tanımlamalar bulunmaktadır. Bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

liyle sâbittir. Geçen sene buna karşı gelmek için mukâbil propagandalar yaptırılmış ve bu hususta fırkamız teşkilâtından çok istifâde edilmişti. Bu sene de aynı veçhile yaptırılmakta olan irşâd ve mukâbil propagandalara fırkamız teşkilâtının âzamî müzâheret ve muavenetinin ibcâl edileceğine eminim. Bu münâsebetle keyfiyetin bir kere de tarafı âlilerinden icâb edenlere tebliğ buyurulmasını..."

Gerçekten de CHP Genel Sekreterliği, parti müfettişlerine[33] ilettiği tâmimde, Ramazan ayındaki dinî faaliyetlerin sıkıca denetlenmesini ve aykırı görülen faaliyetlerin de önüne geçilmesini isteyecektir:

"Menfî ve muzır propagandaların en ziyâde revaç bulduğu zamanın Ramazan ayı olduğu tecrübelerimizle sâbittir. Vâizlerin ağızlarının açıldığı ve oruç keyfile [son kelime daha sonra karalanmış ve yerine elyazısı ile "hâlile" sözcüğü eklenmiştir] dinî tahrikâtın yapıldığı bu ay zarfında, teşkilâtımızın müteyakkız olması lüzûmu âşikârdır. Bunun için hükümet teşkilâtı ile elele verilerek [son kelime daha sonra karalanmış ve yerine elyazısı ile "vererek" sözcüğü eklenmiştir], bu gibi tahrikâtın önüne geçilmesine bilumum teşkilâtımızca himmet olunmasının icâb edenlere tebliğini ve ancak oruç hâlile esâsen asabileşenlerin nâfile [son kelime daha sonra karalanmış ve yerine elyazısı ile "lüzumsuz" sözcüğü eklenmiştir] yere tahrik edilmemeye [son kelime daha sonra karalanmış ve yerine elyazısı ile "edilmemelerine" sözcüğü eklenmiştir] dikkat olunmasının da ilâvesini ricâ..."[34]

Bu meselenin tüm döneme yayıldığını bize açıkça gösteren bir başka yazışmadan daha söz etmenin sırasıdır: CHP Genel Sekreteri ve Kütahya milletvekili Recep Peker, 1936

33 Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 129-173 ve Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde CHP'de Parti Müfettişliği'ne İlişkin Yeni Bilgi(ler)", **Mete Tunçay'a Armağan**, (Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 675-681.

34 "Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umûmîliği'nin Parti Müfettişleri'ne 2 Şubat 1930 târihli ve 2087 sayılı Tâmimi", "Dâhiliye Vekâleti (Husûsî Kalem)'den CHF Kâtibi Umûmîliği'ne", (5 Şubat 1930), **CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/1 3 19]. Bkz. **EK 13.**

yılının hemen başlarında, CHP başkanlıklarına ilettiği bir tâmimde, aynı konudan dolayı yine dert yanıyordu:

> "Geçen Ramazan ve [Ramazan/şeker] bayram[ın]da Arapça ezan okumak, salâ vermek, tekbir almak, bâzı yolsuz telkinlerde bulunmak, gizli tarikat toplantıları yapmak gibi geri hareketlerin geçen senelere nisbetle daha çok olduğu ve bu hareketlerde en çok Nakşî târiki [Nakşî tarikatı] mensuplarının ileri gittikleri anlaşılmıştır.
>
> 6 Haziran [1]935 târihli ve 510 numaralı genelge ile de bildirdiğim gibi, yurtta inkılâbı ve ileri gidişi koruma ve yayma ödevini üstüne [üzerine] alan ve bu gibi devrim ve durumu müteessir edecek geri hareketlere karşı çok yakından ilgili ve duygulu olmak icâb eden partimizin bu hareketlere karşı duygulu bulunarak, hükümetle el ve işbirliği yapmalarını, alacakları haberleri vakit geçirmeden hükûmete bildirmelerini bu vesile ile bir kere daha tekrarlamayı değerli bulurum."[35]

Açıkça görüldüğü gibi, sorun uzun yıllardan beri devâm ediyor ve tekrar da ediyordu. Bu yıla âid özel bir yoğunluk görülmüş olabilirdi, fakat bir önceki yılın tâmimi de aynı soruna yeniden işâret ettiğine göre, nitelikte değil de ancak nicelikte bir farklılık olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Resmî yazışmalarda, CHP teşkilâtından hükümetle yakın işbirliği talep ediliyor ve parti teşkilâtının hükümetin yardımcısı olarak görüldüğü de açıkça belirtiliyordu. Bu da, devlet-parti ilişkisinde bir kez daha bize partinin devlet teşkilatının bir aracı olarak algılandığını ve ondan bu yönde faaliyette bulunmasının beklendiğini göstermektedir.

Tek-parti döneminde Ramazan aylarının dinî propaganda yapılabilecek uygun ve elverişli bir ortam yarattığı, bu açıklamalardan kendiliğinden anlaşılmaktadır. Din adamları her ne kadar devletin maaşlı memuru da olsalar, öyle görülüyor ki, kendilerinden beklenen vaazları değil de, kendi gönülle-

35 "Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umûmîliği'nin CHP Başkanlıkları'na 8 Şubat 1936 târihli ve 3/672 sayılı Tâmimi", **CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/3 12 9]. **Bkz. EK 14.**

rinden geçeni anlatıyorlardı. Ramazan ayları, bu türden vaazları dinleyenlerin sayısını da kendiliğinden çoğalttığından, özel olarak izlenmesi gereken bir faaliyete tekâbül ediyordu. İçişleri Bakanlığı aracılığıyla sâdece hükûmetin izlemesi yeterli değildi; Diyânet İşleri Başkanlığı'nın da üzerine düşen görevleri yerine getirmesi bekleniyordu. Anlaşılan bu teşkilât, kendi elemanlarının vaazlarını denetlemek konusunda yeterli özeni göstermiyor ya da gösteremiyordu. Bu da, İçişleri Bakanlığı'nın imâ ettiği bir başka noktaydı. Diğer yandan, CHP teşkilâtından da aynı izlemenin ve denetimin yapılması isteniyordu. Ayrıca, devlet içinde yer alan maaşlı din adamlarının karşısına CHP teşkilâtından karşı propaganda çabası beklentisi de dikkat çekmektedir. Yâni Ramazan ayı geldiğinde devlet teşkilâtı içinde bulunan Diyânet İşleri Başkanlığı'nın resmî maaşlı vâizlerinin dinî propagandalarına karşı CHP teşkilatı da harekete geçmeli ve bu propagandayı bertaraf edebilecek türden karşı propaganda yapmalıydı. Esas beklenti buydu. Fakat devletin maaşlı vâizlerinin dinî propaganda alanında rejim aleyhine de vaazlar verdikleri açıkça görülüyordu ve bunu önlemek, yine öyle anlaşılıyor ki, hayli güçtü. Bu türden vâizler hakkında yasal soruşturma açılması kaçınılmazdı. Resmî yazışmalar, bu türden dinî faaliyetler ile bu türden faaliyetlerle mücâdelenin daha en başından itibâren sürdüğü izlenimini vermektedir. Devlet içine yerleşmiş olan maaşlı vâizlerin, öyle görülüyor ki, en azından bir kısmı rejimi sorguluyordu ve bu da geniş kitleler üzerinde tesirli olmakta idi.

Aradan geçen uzun yıllardan sonra Diyânet İşleri Başkanlığı'nın da bâzı önlemler almak ihtiyâcını hissettiği anlaşılıyor. Nitekim, Diyânet İşleri Başkanlığı'nın 2 Ağustos 1939 târihli yazısı buna işâret etmektedir. Başbakanlığa hitâben kaleme alınan yazıda, vâizlerin ve Kur'an öğreticilerinin zabtürabt altına alınması konusunda bir tâlimatnâme hazırlan-

dığından söz ediliyordu. Diyânet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi, önce şikâyetlerini sıralıyor ve daha sonra da alınması gereken önlemleri belirtiyordu:

"Evvelce ehliyetli, ehliyetsiz bir takım kimseler, isteyince vaaza çıkar, istedikleri gibi hutbe okur ve diledikleri zaman heryerde Kur'an tâlim edebilirlerdi.

İdâremiz bu serbestînin mahzurlarını nazarı dikkate alarak, ne öyle herhangi birinin kürsüye, ne de hüviyeti ve ehliyeti gayri mâlûm bir kimsenin minbere çıkmasına ve istediği gibi vaaz edip, hutbe okumasına müsaade etmeyerek, hatip ve vâizlerin ne yolda hareket edeceklerini, hutbe ve mevzâların [öğütlerin] nizamnâme ve tâlimatnâmelerle tâyin ve ellerine birer program da vermek sûretiyle, bunun hâricine çıkmamalarını temin etmiştir.

Yalnız öteden beri câmilerde muayyen vakitlerde –arzu edenlere– ehli tarafından yapılagelmekte olan 'tâlimi Kur'an' işi, şimdiye kadar bir nizamnâme veyâ tâlimatnâme ile tanzim edilmemiş, ancak Kur'an tâlim eyleyeceklerin ellerine birer vesika verilmek sûretiyle iktifâ olunmuştu.

Kur'an'ı Kerim'in gerek namaz dâhilinde ve gerek namaz hâricinde kendine mahsus olan usûl ve kıraatı üz[e]re doğru okunmasını temin maksadı ile minelkadim büyük câmilerin hemen hepsinde namaz vakitlerinden sonra veyâ evvel –isteyenlere– Kur'an tâlim ettirildiği gibi, dâiremiz tarafından da sırf dinî ve zarûrî ve aynı zamanda esas vazife olan bu mühim maksadın daha iyi temini için, Kur'an öğretici hâfızlar tâyin ve tavzif olunup, bunlardan bir kısmına bütçenin (D) cetvelinden aylık da verilmeye bulunmuştur.

Aynı zamanda bâzı kasaba ve köyler için imam, hatip ve müezzin ihtiyâcını da velev kısmen olsun önlemeye çalışan bu vazifenin öteden beri mevcut olmasına ve devâm edip gelmiş bulunmasına rağmen, bu babda şimdiye kadar bir tâlimatnâme tanzimine lüzum hissedilmemiş ise de, her işini muayyen ve muntazam esaslara rabt eden programlı ve müterakki Cumhuriyet idâremizde, bunun bu şekilde devâm edip gitmesi muvafık görülmediğinden, bu yolda kaleme alınıp ilişik olarak sunulan altı maddelik tâlimatnâme, yüksek tasvip ve tasdiklerine tâzimlerimle arz olunmuştur."

Diyânet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanan "Kur'an Öğretici Hâfızlar Hakkında Tâlimatnâme"ye göre, "Kur'anı Kerim tâlim edecek hâfızların Diyânet İşleri Reisliği tarafından verilmiş bir vesikayı hâiz bulunmaları şarttı." "Diyânet İşleri Reisliği, Kur'anı Kerim'in namazda ve namaz hâricinde kendine mahsus olan usûlü kıraat ve tecvidi [Kur'anın okuma kurallarını öğreten ders] üz[e]re doğru okunmasını temin ve arzu edenlere Kur'an öğretmek maksadı ile lüzumlu ve ihtiyaç görülen mahallere, ötedenberi olduğu gibi, aylıklı veyâ fahrî olarak Kur'an öğretici hâfız tâyin" edecekti. Diğer yandan, "Kur'an öğretici hâfızlar, doğrudan doğruya Riyâsetçe seçilip tâyin olunacağı gibi, Kur'anı Kerim'in tecvidine, usûlü kıraatına, kavâidi tertiline [Kur'anı iyi ses ve kuralla okuma] ve vücûhu kıraatına hakkı ile vâkıf bulunanlar arasından güzel sesli ve mûsikiye âşinâ olanları tercih edilmek sûretiyle Müftülükçe de seçilip inhâ ve Reislikçe vazifeleri tasdik" olunacaktı. "Kur'an öğretici hâfızlar, Pazar [günleri] ve bayramlardan başka hergün câmi ve mescid gibi muayyen ve herkese açık olan bir yerde veyâ bir binâda ve muayyen saatlerde vazifelerine devâm" edeceklerdi. "Kur'an öğretici hâfızlarının vazifeleri", "namazda okunacak muayyen sûreleri veyâhut bâzı âyetleri bellemek için kendilerine mürâcaat eden her vatandaşa bunları güzelce belletmek; ilk tahsil çağını bitirmiş olanlardan Kur'anı Kerim'in tamâmını ezberlemek ve hâfız olmak isteyenlere, usûlü veçhile Kur'an belletmek ve ezberletmek ve ezberledikleri sûre ve cüzleri dinlemek; imam, hatip ve müezzinlerin Kur'anı Kerim'e mahsus olan usûlü kıraat ve tecviddeki noksanlıklarını ikmâl ve hatâlarını tashih etmek; Diyânet İşleri Reisliği tarafından imam ve hatipler için yazılıp bastırılan kitaptan itikad ve ibâdet meselelerini –isteyenlere– öğretmek; Türkçe ezan ve ikâmetin düzgün bir şekilde okunmasını temin etmek; her ay sonu mesâîsi hakkında bir cetvel yaparak, Diyâ-

net İşleri Reisliği'ne gönderilmek üz[e]re Müftülüğe takdim etmek" idi. Ayrıca, "Kur'an öğretici hâfızların mesûl âmiri Müftüler"di. "Müftüler, bunların çalıştığı yeri ve okuma saatini mahallin en büyük mülkiye memuruna bildirmekle mükellefti." "Kur'an okumaya devâm eyleyecekler için tutulan sicil kayıt defteri Müftü tarafından kontrol" edilecekti. Nihâyet, "Diyânet İşleri Reisliği [de], tâyin edeceği Kur'an öğretici hâfızların adlarını ve mahallerini İstatistik Umum Müdürlüğü ile Dâhiliye Vekilliği'ne" bildirecekti.[36]

Çok açık bir şekilde görülmektedir ki, bu uygulamadaki esas amaç, yukarıda sıralanan şikâyetlerin önünü almaktı. Fakat Diyânet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşunun üzerinden onbeşyıl geçtikten sonra hazırlanan tâlimatnâme, bize konunun savsaklandığı izlenimini vermektedir. Basit bir tâlimatnâme ile denetimin sağlanması konusunda girişimde bulunmak için bu kadar zaman beklemeye elbette gerek yoktu. Anlaşılan Diyânet İşleri Başkanlığı da, bir yandan Başbakanlığın, diğer yandan da kendi tabanının arasında sıkışıp kalmıştı!

Daha yazının başında, bâzı "ehliyetsiz" kişilerin istedikleri yerde ve zamanda vaaz verebildiklerine, hutbe okuyabildiklerine ve heryerde Kur'an tâlim ettirebildiklerine dikkat çekilirken, bunun uzun zamandır sürdüğü de belirtiliyordu. Fakat bu uzun zaman içinde bunu engelleyecek, önleyecek ya da denetleyecek bir girişimde bulunulmamış olmasının herhangi bir nedeni yoktu. Epey geç olmakla birlikte tâlimatnâme yeni hazırlanabilmişti. Diğer yandan, bu boşluğun yarattığı sorunların ve şikâyetlerin önüne geçilebilmesini temin için de, Diyânet İşleri Başkanlığı, bir süreden beri hutbe ve öğütlerin neler olacağını merkezden belirlemeye başlamıştı. Böylece bu konuda din adamlarına herhan-

36 "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (2 Ağustos 1939), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/26 151 13].

gi bir inisiyatif imkânı bırakılmamıştı. Fakat "tâlimi Kur'an" için bu yönde bir girişimde henüz bulunulmamıştı. Tâlimatnâme sâdece bu alana münhasırdı. Artık Kur'an tâlim edecekler için de belirli kurallar getirilmekteydi. O zamana kadar yalnızca "vesika" sistemi tatbik edilmişti. Diyânet İşleri Başkanlığı, hâfızlar tâyin etmiş ve hâfızlara maaş da ödeyebilmişti. Hâli hazırda hazırlanan tâlimatnâme, işte bu gruba yönelik kuralları kapsıyordu. Anlaşılan, bu grup için de, fiilî bir uygulamadan sonra, yasal bir düzenlemeye sıra ancak gelmişti!

Muhtemelen bu boşluklar hayli göze batmıştı ve batmakta idi. Nitekim, tâlimatnâmenin son kısmı yine denetimle yakından ilgilidir. Fakat ilgili kişiler ve faaliyetleri Diyânet İşleri Başkanlığı'nca denetlenirken, Diyânet İşleri Başkanlığı da vâlilikler ve kaymakamlıklar ile İçişleri Bakanlığı'nca denetlenecekti! Ayrıca, "Kur'an okumaya devâm eyleyecekler" de kayıt altına alınacaklardı. Bu kayıtların denetimi de Müftülüğün yetkisindeydi.

Vâizlerin faaliyetlerinden hayli şikâyetçi ve rahatsız olan rejimin, Diyânet İşleri Başkanlığı aracılığıyla, bu türden faaliyetleri denetlemek için hayli pasif kaldığı izlenimi doğmaktadır. Rejim, bu alanda yeterince girişimde bulunmamış ve etkin olamamış gibidir. Rejimin dinî alandaki faaliyetleri denetlemek ve gerekirse engellemek konusunda yeterince sert olmadığı göze çarpmaktadır. Nihâyet bu konuda ele alınacak yasal düzenlemeler dahi hayli gecikmişti. Fiilî durumun daha da farklı olduğunu düşünmek için yeterince neden bulunmaktadır. Rejim, belki de sanıldığının aksine sert değil de, gevşek davranmaktadır.

Fakat acele hükümlerden de kaçınmamız gerekir. Rejimin tek tek saptayabildiğimiz ve bürokratik işlemlerle zamana yayılan gevşek önlemlerinin yanında, Diyânet İşleri Başkanlığı'nın faaliyet alanını daraltmaya çalışan ve kurum ve elemanlarının denetimini sıklaştırma gayreti içinde olan çok sayıda uygulaması da mevcuttu. Şimdi bu aşamada bu türden uygulamalara göz atarken, yukarıdaki saptamamızın doğruluğunu da test etme imkânı doğacaktır. Yalnız peşinen söylemeliyim ki, bu sefer rejimin hayli sert ve müsâmahasız uygulamaları ve görüşleri ile karşılaşmaya hazır olmalıyız.

Câmiler dışında cemaatle namaz kılınması meselesi

Diyânet İşleri Başkanlığı da bâzı uygulamalardan dolayı şikâyetçiydi. Devlet kuruluşları arasında ibâdet meselesinde farklı görüşler ve uygulamalar olduğu, bu şikâyetten rahatça anlaşılmaktadır.

Diyânet İşleri Başkanlığı, 20 Ekim 1939 târihinde, "mühim ve müstacel" kaydı ile, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, câmiler dışında cemaatle namaz kılınmasına getirilen yeni kısıtlamalardan dolayı şikâyetçiydi. Bu türden kısıtlamalar ve sınırlamalar koyan Ankara Vâliliği Başbakanlık nezdinde eleştiriliyor ve uygulamadan şikâyetçi olunuyordu. Diyânet İşleri Başkanlığı'nın yazısı şöyle idi:

> "Mevcut câmilerimiz Ramazan ayında cemaati tamâmiyle istiap etmediğinden ve mevsim dolayısıyla da câmi havâlisinde ehemmiyetsiz bir örtü üzerinde namaz kılmanın melhuz mahsurlarını nazarı dikkate ala-

rak, evlerinde cemaatle namaz kılmak için mürâcaat eden bâzı kimselere, –öteden beri olduğu gibi– Reisliğimizce resmen müsaadeler verilmiş ve verilmektedir. Bu sûretle müsaade edilenlerden Âtıfbey mahallesinde cemaatle namaz kılanların, dâiremizin resmî vesikasını da hâmil bulunmalarına rağmen, vilâyete atfedilerek, emniyetçe namazdan men edildikleri haber alınmıştır. Bundan başka, bulundukları yerde câmi olmadığı için, Akköprü'de bulunan Müslümanların, oradaki bir hanı intihap ederek, onbeş senedir namazlarını kılmakta ve şimdiye kadar hiçbir müdahale edilmemekte iken, bir emirle onların da namazdan men edildikleri anlaşılmıştır.

Şurası kat'i olarak bilinmelidir ki, bir Müslümanın namaz kılmak için ne dâiremizden ve ne de başka bir makamdan vesika almaya veyâ izin istemeye ihtiyâcı yoktur [vardır]. Namazını yalnız başına kılabileceği gibi, bir kişiden fazla olunca, cemaatle de kılar ve cemaatle kılması, elbette daha faziletlidir.

Cemaatle namaz kılmak için behemehâl müsaade lâzımsa, bunun yegâne mercii, Diyânet İşleri Reisliği ve onu temsil eden Müftülük'tür. Bizim vesikamızı tanımamak, bize itimatsızlık göstermek; yüksek merbûtiyetiyle iftihar eden bu dâireyi hiçe saymak ve bizden şüphe etmek demektir. Bir Diyânet İşleri Riyâseti'nin verdiği vesikayı tanımamanın halk üzerinde ne gibi tesir yapacağını düşünmek lâzımdır.

Bir Müslümanın namaz için polise haber vermeye mecbur olduğu mâlûmumuz değildir ve şimdiye kadar böyle bir şey de olmamıştır. Herhangi bir mâzeretle câmiye gidememiş olan Müslümanların evlerinde veyâ bir han odasında cemaat olarak namaz kılmalarının men'i sûretiyle, namaz ve ibâdet işlerine karışmak, halkımızın en mukaddes, en ulvî ve en nâzik hislerini rencide etmek olduğu gibi, vazife ve salâhiyeti kânunla tâyin edilmiş bulunan Diyânet İşleri Reisliğimiz tarafından verilmiş bir vesikaya da ehemmiyet verilmemesi, azîm teessürümüzü mûcib olmuştur.

Vicdan hürriyeti serbest, itikad ve ibâdet her türlü tecâvüzden mâsun olan millî ve layik [laik] bir hükûmetin idâresinde yaşamakla müftehir bulunan muhterem dindaşlarımızın böyle mukaddes ve ulvî hisleriyle oynanılmaması için lâzım gelenlere yüksek emirlerinizi bekler ve neti-

ceden makâmı senâvirinin de acele haberdâr edilmesini tâzimlerimle arz ve ricâ ederim.

Diyânet İşleri Reisi
R[ıfat] Börekçi"

Başbakanlık da, bu şikâyeti Ankara Vâliliği'nden soruşturma ihtiyâcı hissetmiş ve hemen ertesi gün, 21 Ekim'de, vâliliğin görüşünü sormuştur. Ankara Vâlisi Nevzat Tandoğan ise, bu sert sayılabilecek şikâyet yazısını, benzer sert bir tonda yanıtlayacaktır:

"Ankara Müftülüğü'nden 18 Ekim [1]939 târihli ve 514 sayılı tezkere ile İzzettin Câmii ikinci vâizi Hasan Hüseyin Tunçel'in bu vazifesine ilâveten Âtıfbey mahallesi ahâlisi tarafından câmi ittihaz edilen mahâlde öğle vakti vaaz etmesine mahsur olup olmadığı sorulmuş, mezkûr mahallin birkaç odadan ibâret bir ikâmetgâh bulunması itibâriyle câmi olarak kullanılmasının ve orada vaaz edilmesinin muvafık olamayacağı Müftülüğe cevâben bildirilmiştir.

Bugüne kadar Ankara'da câmilerden başka yerlerde umûmun iştirâkiyle terâvih namazı kılınması hakkında mesbuk hiçbir muamele olmadığı hâlde, bu defâ Akköprü'de İsviçre Hanı'nın bir odasında ezan okutturulup, umûma açık olarak namaz kıldırıldığı, yine Altındağ'da bir kulübede ezan okutturulup, terâvih namazı kıldırıldığı görülmüş ve mevzuata aykırı olan bu hareketlerin men'i cihetine gidilmiştir.

Diyânet İşleri Riyâseti'nin tezkeresinde mevzubahis edildiği şekilde, vicdan hürriyetini takyid eden veyâ herhangi bir sûretle Müslümanları münferid veyâ müçtemi hâllerde ibâdetten men eden tedbirler alınmış değildir. Kaldı ki, Müslümanların cemaatle namaz kılmasını temin etmek için, onlara câmilerden gayri yer göstermek, bu Müslümanların ibâdetini ve vicdan hürriyetini takyid etmek demektir.

Bahusus câmi ve mescitlerin tasnifine ve kadrolarının tesbitine dâir olan 8 Ocak [1]928 târih ve 6/61 n[o]lu tâlimatnâmeyi muaddil tâlimatnâme ve 15 Şubat [1]935 târihli ve 2845 sayılı kânuna tevfikan, bütün memlekette olduğu gibi, Ankara'da da halkın ibâdetine kifâyet edecek derecede

câmi ve mescit tesbit edilmiştir. Müftülüğün kendiliğinden lüzûmu esaslı tetkikâtla sâbit olmadan ve mevzuata tevfik edilmeden mâbetlerin elverişli olmayan yerlere teşmiline kalkışması ve bunun da Diyânet İşleri Reisliği'nce tervic edilmesi hususları, bu esâsa tevâfuk etmemektedir.

Kaldı ki, devlet bütçesinden aldıkları ücret mukâbilinde ancak mâbet olarak teessüs etmiş olan yerlerde vazife görmeye kânunen memur ve mecbur olan imamların, vâizlerin, şunun veyâ bunun alelıtlâk göstereceklerı yerlerde, kânunun tâyin ettiği kisveyi lâbis olarak vazife ifâ edemeyecekleri kânun iktizâsındandır.

13 Aralık [1]934 târihli 2596 sayılı kânunun[37] tatbikine mütedâir bulunan nizamnâmenin 3. maddesine göre[38], mâbetler, her din sâliklerinin ibâdetine mahsus ve usûle muvafık olarak teessüs etmiş olan kapalı mahallerdir. Nizamnâmenin bu târifi, ibâdete mahsus yerlerin usûle muvafık olarak teessüs etmiş bulunmasını zarûrî kılmaktadır.

2800 sayılı Diyânet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kânun[39], bu riyâsetin ve ona merbut teşkilâtın, Müftülüklerin bir yerin mâbet ittihâzı için izin ve müsaade verecekleri hakkında hiçbir hüküm tesis etmemiştir. Binaenaleyh, Müftülük veyâ Diyânet İşleri Reisliği, böyle bir teşebbüs aldığı takdirde, bu teşebbüsün kânuna aykırı bulunacağı arz ve izahtan müstağnidir.

37 13 Aralık 1934 târihli ve 2596 sayılı **"Bâzı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dâir Kânun"** gereğince, "Her hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar ruhânilerin mâbet ve âyinler hâricinde ruhânî kisve taşımaları yasaktır. Hükûmet, her din ve mezhepten münâsip göreceği yalnız bir ruhâniye mâbed ve âyin hâricinde dahi ruhâni kıyâfetini taşıyabilmek için muvakkat müsaadeler verebilir. Bu müsaade müddetinin hitâmında onun aynı ruhâni hakkında yenilenmesi veyâ bir başka ruhâniye verilmesi câizdir." **Düstur**, (3. Tertip), (Cilt: 16), s. 24; **Resmî Gazete**, Sayı: 2879, (13 Aralık 1934).

38 18 Şubat 1935 târihli ve 2/1958 sayılı **"Bâzı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dâir Kânunun Tatbik Sûretini Gösterir Nizamnâmeyi Mer'iyete Koyan Kararnâme"**nin 3. maddesine göre, "hükûmet, her türlü din ve mezhepten münâsip göreceği yalnız bir rûhâniye mâbet ve âyin hâricinde dahi rûhânî kıyâfetini taşıyabilmek için verebileceği muvakkat müsaadeler ile bir müsaade müddetinin hitâmında onun aynı rûhânî hakkında yenilenmesi veyâ bir başka rûhâniye verilmesi hakkındaki muameleye âid teklifler Dâhiliye Vekâleti'nce yapılır ve karar İcrâ Vekilleri Heyeti'nce verilir". **Düstur**, (3. Tertip), (Cilt: 16), s. 413; **Resmî Gazete**, Sayı: 2933, (18 Şubat 1935).

39 22 Haziran 1935 târihli ve 2800 sayılı yasa ile ilgili olarak bkz. **Düstur**, (3. Tertip), (Cilt: 16), s. 1501-1504; **Resmî Gazete**, Sayı:3035, (22 Haziran 1935). Ayrıca bkz. İştar B. Tarhanlı, **Müslüman Toplum, "Laik" Devlet**, Afa Yayınları, İstanbul, 1993, s. 44-45; İştar Gözaydın, **Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, 2009.

Halkın vicdânı üzerinde müessir vâiz ve nasihat yolu ile propagandalara mâkes olan ve umûmun girmesine, toplansına [toplantısına/toplanmasına] müsâit bulunan ibâdethânelerin ancak her bakımdan tetkikât yapmaya salâhiyetli mülkiye âmirlerinin mâlûmat ve muvafakatı tahtında tesis olunması ve bu merciler tarafından verilecek izin ve müsaade üzerine küşâd edilmesi, ahkâmı umumiye icâbâtındandır.

Hâdise, yukarıda arz ve izâh edilen sebepler dâhilinde tetkik ve mütâlaa edilmiş; Âtıfbey, Altındağ mahallelerinde ve Akköprü'deki İsviçre Hanı'nda Müftülüğün ve Diyânet İşleri Reisliği'nin verdiği vesikalarla husûsî ikametgâhların mâbet ittihâzına kalkışılmasının ve han odalarının bu sûretle ibâdet yeri ittihaz edilmesinin ve ancak usûle muvafık olarak teessüs etmiş olan mâbetler hâricinde kisvei ilmîyeyi lâbis imam ve vâizlerin vazife görmelerinin men edilmiş bulunduğunu tâzimlerimle arz ederim.

[Nevzat] Tandoğan"[40]

Bu anlaşmazlıkta Başbakanlığın tutumunu öğrenmemize yarayabilecek herhangi bir yazışmadan maalesef yoksunuz. Bununla birlikte, Diyânet İşleri Başkanlığı'nın, Ankara Vâliliği'nin emniyet güçleri aracılığıyla ilgili kuruluşun ibâdet yerlerini genişletmeye çalışmasını engellemesi karşısındaki şikâyetçi konumuna, Ankara Vâlisi ve dönemin güçlü siyasî kişiliği Nevzat Tandoğan'ın yanıtı, bu konudaki çatışmanın taraflarının zihniyetlerine ilişkin esaslı ipuçları sunmaktadır.

Bir yandan, Diyânet İşleri Başkanlığı, câmi sayısının yetersizliğini ileri sürerek, ibâdethâne olarak kullanılabilecek mekânların sayısını artırmaya gayret etmekte idi. Bunun için her türlü imkânın değerlendirildiği anlaşılıyor. Diğer yandan da, ibâdethânelerin sayısının denetimsiz bir şekilde artırıldığından kuşkulanan Ankara Vâliliği'nin bu çabaların önüne geçme arzusu görülmektedir. Tandoğan'ın de-

40 Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (20 Ekim 1939); "Başvekâlet'ten Ankara Vâliliği'ne", (21 Ekim 1939); "Ankara Vilâyeti (Emniyet Direktörlüğü)'nden Başvekâlet'e", (23 Ekim 1939), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/26 151 14]. Bkz. **EK 15.**

ğişik mekânların ibâdethâne olarak kullanılmasına karşı çıkan argümanı ise, yine mevzuattır. Diyânet İşleri Başkanlığı'nın vermiş olduğu ve uzun zamandan beri de uygulandığı anlaşılan vesika sistemine karşı, Ankara Vâliliği, engelleme çabası içindedir. Bu yetkisini de ilgili yasalardan almaktadır. Oysa, Tandoğan'ın iddiâsına göre, Diyânet İşleri Başkanlığı, kendisine yasaların vermediği yetkiyi kullanmakta ve dolayısıyla da bu anlaşmazlıkta haksız konumda bulunmaktadır. Bu arada Tandoğan'ın, Diyânet İşleri Başkanlığı'na karşı, Başbakanlık nezdindeki sert ve suçlayıcı ifâdeleri dikkat çekicidir. Tandoğan, Başbakanlığı dikkatli ve aynı zamanda vurgulu bir şekilde uyarıyordu. Ona göre, "halkın vicdânı üzerinde müessir vâiz ve nasihat yolu ile propagandalara mâkes olan ve umûmun girmesine, toplansına [toplantısına/toplanmasına] müsâit bulunan ibâdethânelerin ancak her bakımından tetkikât yapmaya salâhiyetli mülkiye âmirlerinin mâlûmat ve muvafakatı tahtında tesis olunması ve bu merciler tarafından verilecek izin ve müsaade üzerine küşâd edilmesi" uygun olurdu. Bu türden denetimlerin Diyânet İşleri Başkanlığı'na bırakılmaması gerektiğini belirtirken, aslında Tandoğan, bu kuruluşa karşı açık bir güvensizlik içinde bulunduğunu da hissettiriyordu. Bu güvensizlik duygusudur ki, bizzat devletin bir kuruluşunun da denetimini gerektiriyordu. Ayrıca, Tandoğan'ın ifâdesinde Diyânet İşleri Başkanlığı'na karşı kullandığı üst perdeden bir dile de işâret edilmelidir. Bu dilin şifresi, doğrudan Başbakanlığa bağlı olan bir kuruluş karşısında, doğrudan İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan bir idârî makâmın kendisini nasıl daha üst pozisyonda algıladığını, gördüğünü ve gösterdiğini bize açıkça nakletmektedir.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın mekân meselesi

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın benzer şikâyet ve taleplerine kulak vermek gerekirse, ilgili kuruluş, "yer sarsıntısı, yangın vesâire dolayısıyla vilâyet ve kazâlarda yaptırılacak hükûmet binâlarından mahallin ehemmiyetine ve kadrosuna göre Müftülükler için bir veyâ ikişer oda tahsisi husûsunda ilgili makamlara yüksek emir ve müsaadelerini tâzimle" Başbakanlık'tan istiyordu.[41] 1944 yılında gündeme gelen bu talep, aslında ilgili kuruluşun mekân sıkıntısına işâret etmektedir. Diyânet İşleri Başkanlığı, gerek merkezde ve gerekse taşrada dar mekânlarda sıkışıp kalmıştı. Hükümet binâlarından küçük de olsa bir yer kapma talebi, bu kısıtlamayı dile getirmektedir. Ne var ki, talebin ne yönde sonuç verdiğini bilemiyoruz.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın kadro meselesi

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın kadro sorunları da şikâyetlere neden olmaktaydı. Diyânet İşleri Başkanlığı, 14 Nisan 1942 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, "mühim bir ihtiyâcı önlemek maksadı ile", Diyânet İşleri Reisliği'nin Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kânun Tasarısı hazırlandığını açıklıyordu. Diyânet İşleri Başkanı Mehmet Şerâfettin Yaltkaya imzâlı tasarıya göre, "Diyânet İşleri Reisliği teşkilâtı, bir reisin idâresi altında, bu kânuna bağlı cetvellerde yazılı memuriyetlerle dersiam ve vâizlerden mürekkep" olacaktı. Teşkilâtın görevleri bir nizamnâme ile belirlenecekti. Başkan, Başbakan'ın önerisi üzerine, Cumhurbaşkanı tarafından atanacaktı. Her il ve kazâ merkezinde başkanlığa bağlı birer müftü bulunacaktı. Diyânet İşleri Başkanlığı, "imam,

41 "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (15 Mart 1944), **BCABMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/25 151 20].

hatip, vâiz, müftü muavini, müftü ve yüksek diniyat mütehassısları yetiştirecek orta, lise ve yüksek kısımları ihtivâ eden meslekî menşeler ile ayrıca imam, hatip, müezzin ve hâfızlık kursları açmaya mezun" olacaktı. Başkanlık, "mesleğine âid umûmî ve husûsî süretteki tahsillerin derecelerini tâyin ve tesbit" edecekti. Ayrıca, 1942 yılı bütçesini aşmamak koşuluyla da, "muhtaç ilmiye mensupları ve yetimlerine müstehikkini ilmiye tertibinden münhâllerden (...) maaş tahsis ve zam icrâ" olunacaktı. Yeni düzenleme ile teşkilâtın kadroları da yeniden belirleniyordu.

Öneriye göre, taşrada 450 adet Müftülük kadrosu açılacaktı. Müftü muavini kadrosu ise 30 olarak öngörülmüştü. Müftü kâtibi sayısı 41 idi. 14 adet de vâizlik kadrosu açılacaktı. Okul müdür ve öğretmenler kadrosu olarak da 44 rakamı uygun görülmüştü.Taşrada kurs müdür ve öğretmenlerinin sayısı 43 olacaktı. "Tahsisat farkının bugünkü kadronun icâb ettirdiği tahsisâta nazaran yüzde nisbeti % 85" idi. Yâni epey bir kadro talebi söz konusuydu. Bu da hâli hazırdaki kadro sayısının düşüklüğünü göstermektedir.

Önerinin gerekçelerine gelince... Bu da şöyle açıklanmıştı:

> "Tesis ve teşkilindeki maksat 429 sayılı kânunla tâyin olunan Diyânet İşleri Reisliği, bu kânun mûcibince uhdesine düşen vazifeyi şimdiye kadar müftüler, vâizler, imam ve hatipler ve bir de neşrettiği ilmî eserlerle ifâya çalışmış ve çalışmakta bulunmuştur.
>
> Reisliğin bu yoldaki çalışmalarının muvaffakiyetle temâdisi ve iyi neticeler verebilmesi, uhdelerine tevcih edilecek dinî vazifeleri istenilen şekilde yapmaya muktedir, münevver kimselerin vücûduna bağlı bulunmakta ve müftü, vâiz, imam ve hatip gibi din adamlarının esaslı bilgiler ile mücehhez olmaları ve kuvvetli bir seciyeye sâhip bulunmaları gerekmektedir. Bu şartları tamâmiyle hâiz dinî vazife erbâbını kolaylıkla bulmak şöyle dursun, bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldıracak, ölüleri yıkayacak, cumâ hutbelerini okuyacak imam hatip ve hattâ

müezzin bile bulunmamaktadır. Umûmîyetle şehir, kasaba ve köyler ahâlisinin zaman zaman şuraya buraya başvurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lâzım geleceği hakkında mahalli ve hattâ mıntıkaları hâricindeki yerlerin müftülüklerine mürâcaat ettikleri ve bâzı mahallerde ise köylerin hiçbirinde imam ve hatip gibi dinî vazife sâhipleri bulunmadığından, cenâzelerin ekseriyâ yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli hâlin, halkın vicdanları üzerinde ızdıraplar hâsıl ettiği sık sık vûkû bulan mürâcaatlardan anlaşılmaktadır. Mevcut imam ve hatipler ise, hergün azalmakta ve yerleri her an boşalmaktadır.

İmam ve hatip yokluğundan daha mühim bir cihet de, bugün müftü ve vâiz gibi dinî âlim ve mürşitlerin bulunmasındaki güçlüktür. İlmî ihtisâsa bağlı olan bu meselede, bütün bütün adam yokluğu ile karşılaşılmaktadır. Şimdiye kadar bu mühim vazifeler, eski medreselerden veyâ mülgâ Dârülfünun ulûmu âliyei diniye şûbesi ile İlâhiyat Fakültesi'nden yetişmiş kimselere tevdi edilegelmiş idiyse de, son zamanlarda bunlar dahi azalmakta ve başka mesleklere geçmiş bulunmakta olduklarından ve Diyânet İşleri Reisliği ise, halkın bu yoldaki ihtiyâcını nazarı dikkate almak mevkiinde bulunduğundan, bu vaziyet karşısında bihakkın endişe duymaktadır. Çünkü, bu durumun devâmı hâlinde bugün kıymet verilmeyen kimseler dahi yarın bulunamayacaktır. Bütün bunlar, elde din adamları yetiştirecek bir menşe bulunmasının zarûrî olduğunu ve günden güne bu zarûretin artmakta bulunduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan, İslâm dininin yüksek hakikatlerini köylere varıncaya kadar yaymak, halkın dinî duygularını saf ve nezih bir sûrette yükselterek, maddîyat sahasında olduğu kadar mâneviyat ve diyânet husûsunda dahi *milletimizin* en kudretli ve ahlâklı fertlerden müteşekkil bir heyeti içtimâîye olmasını temine çalışmak da Diyânet İşleri Reisliği'ne düşen bir ve belki birinci vazifedir. Bunu gereği gibi ifâ etmek ve bu yoldaki derin ihtiyâcı hakiki menfaatlerimize en uygun şekilde karşılayabilmek üz[e]re münevver din âlimleri, *bilgili* imam ve mukni ve güzel söz söylemeye muktedir hatipler yetiştirecek muhtelif derecede meslekî müessese ve kurslar açabilmek husûsunda Diyânet İşleri Reisliği'ne salâhiyet verilmesi, bütün amaçlarında halkın yükselmesini ve yurdun saadetini göze-

ten Cumhuriyet Hükümeti'nin yüksek meclisince de isâbetli görüleceğinden şüphe yoktur.

Teşkilâtı kazâlara kadar uzanan ve idâresiyle mükellef bulunduğu müesseseler en küçük köylere kadar şâmil bulunan ve ahâlinin gerek ferdî, gerek mâşerî ve dinî ihtiyâcı ile meşgûl olmak vazifesini üzerine almış olan Diyânet İşleri Reisliği; uhdesindeki vazifelerin ehemmiyeti ve büyüklüğü itibâriyle bugün her zamankinden ziyâde faal olmak ve uhdesine düşen işleri hakkı ile başarabilmek için merkez kadrosunu genişletmek ve yeniden tanzim etmekle berâber, lüzumlu bir takım memuriyetler de ihdâs etmek zarûretindedir. Bugün Diyânet İşleri Reisliği'nin istişâre, tetkik ve neşir gibi ilmî ve meslekî çok mühim vazifeleri, bilhassa müşâvere ve dinî eserler tetkik heyetinde temerküz ve tekâsüf etmektedir. Binâenaleyh, evvelce olduğu gibi, bu heyetin kadrosu, bugün alacağı ehemmiyet ile mütenâsip bir dereceye yükseltilmiştir.

Arz edilen bütün bu ihtiyaç ve zarûretlerin neticesi olarak, Diyânet İşleri Reisliği'nin teşkilât ve vazifeleri hakkında bu kere hazırlanıp takdim olunan kânun lâyihâsının (...) beşinci maddesi; yukar[ı]da mûcib sebepleri uzun uzadıya izâh edildiği veçhile, imam, hatip, vâiz, müftü ve yüksek dinîyat mütehassısları yetiştirilmek üz[e]re –muhtelif kısımları hâvi– meslekî müesseseler tesisi ve hâlen müstahdem bulunan dinî vazife erbâbının tekemmül ve terakkisi için de ayrıca imam hatip ve hâfız kursları açılması ve bu yolda Diyânet İşleri Reisliği'ne salâhiyet verilmesi hakkındadır.

1330 [1914/1915] senesinde yapılan medâris teşkilâtından evvel ve sonra, tamâmiyle husûsî mâhiyette ve meslekî teâmüle uygun olarak dinî tahsil görmüş olanlardan bâzılarının ehliyet ve liyâkat derecelerine göre tavzif ve istihdamları cihetine gidilmekte ise de, teâdül kânununun böyle husûsî şekilde ilmî tahsil görenler hakkında hiçbir hükmü ihtivâ etmemesi dolayısıyla, tatbikâtta birçok zorluklarla karşılaşıldığından, bu müşkülâtın kaldırılması için, ilmî tahsil derecesini tesbit ve tâyin etmek salâhiyeti, (...) Diyânet İşleri Reisliği'ne verilmiştir.

İlmiye mensuplarından olup, yaşları itibâriyle istihdamlarına imkân görülemeyen ve fakrü zarûret içinde yaşayan kimselerle bunların muhtaç ye-

timlerine, evvelce olduğu gibi, âid olduğu tertipten birer miktar maaş tahsisi ve zam icrâsı (...) lüzum görülmüştür."[42]

Rıfat Börekçi'nin yerine Mehmet Şerâfettin Yaltkaya'nın Diyânet İşleri Başkanlığı'na atanmasından hemen sonra gündeme gelen bu öneri, aslında pek çok konuda imâlarla doludur. Öyle görülmektedir ki, başkanlık kadrosunu genişletmek istemektedir. Daha önce mekân sorunlarını da gündeme getirdiğini görmüştük. Bunun yanında, geniş bir kadronun göreli olarak daha yüksek bir maaşla çalışır hâle gelmesi amaçlanmış gibi görünmektedir. Eski çalışanlarının da bir şekilde himâye edilmesi arzu edilmektedir. Başkanlığın yasalarda ve uygulamada karşılaştığı pek çok güçlüğü, yasal plânda kendisine bırakılacak yetkilerle aşmayı düşündüğü açıktır. Dahası, dinî eğitimi, fakat sözünü nasıl edeceğini bilemeden gündeme getirmektedir. Başkanlık, din eğitiminin kısıtlanmış olmasının yarattığı sonuçları gözler önüne sererek, bu eksikliğin giderilmesini talep etmekte ve bu eğitimin kendi alanına bırakılmasını istemektedir. Bir bakıma başkanlığa bağlı olarak dinî eğitim kurumlarının kurulmasını gündeme getirmekte, ayrıca bu türden müesseselerden yetişecek din adamlarının da Cumhuriyetin öngördüğü şekilde yetiştirileceğinden söz etmektedir. Aslında imam-hatip okullarının kurulması dile getirilmekte, fakat talebin somut olarak adlandırılmasından da kaçınıldığı hissedilmektedir. Bu, bir bakıma adını anmadan sözü edilen dinî eğitim ve din adamı yetiştirilmesi sürecinin başkanlığın inisiyatifine bırakılması isteğidir. Başkanlık, bir yandan talep ederken, diğer yandan da bunun hemen yanında talebinin yaratabileceği tepkilerden çekinerek, talebinin meşrû gerekçelerini ortaya koymaya çalışıyor, fakat hemen ardından da, kendisine o zamana kadar kapalı tutulmuş bir alanı açmaya çabalıyor-

42 "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (14 Nisan 1942), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/26 151 16]. Bkz. **EK 16.**

du. Önerinin ardında yatan gayretin anlaşılmaması elbette mümkün değildi.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın tek-parti döneminin meclisini hükûmetin basit bir aracı ya da organı olarak tanımlaması, siyâsî gerçekliği nasıl algıladığını gösteren özel bir örnektir. Hükûmetin meclise karşı sorumlu ve onun denetimine tâbi bir organ olarak değil de, hükûmetin meclisin kararlarını tâyin eden organ olarak algılandığı açıktır. Elbette bu saptama, siyâsî gerçekliği olduğu gibi yansıtıyordu ve doğruydu. Fakat bu türden bir yaklaşım hiçbir zaman resmî formülasyonlara yansımamıştı. Bu kez kâğıt üzerinde de siyâsî realitenin açıkça telâffuz edilmesi, siyâsî kültürün yansıması olarak kabûl edilebilir. Demek ki, zaman içinde siyâsî kültürün oluşturduğu ağırlık, kendiliğinden resmî yazışma diline de sirâyet edebiliyordu.

Kur'an Kursları meselesi

Daha önceki bir târihte Diyânet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an kurslarına katılan öğrencilerin durumu, çoktan Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in dikkatini çekmişti bile... Yücel, 13 Ağustos 1941 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, başkanlıkça "bâzı vilâyetlerde açılan Kur'an öğretme kurslarına henüz ilk tahsil mecbûriyetinde bulunan 7-16 yaşlarındaki çocukların da alındığı[nın] öğrenilmiş" olduğunu, "sözü geçen çocukların mecbûrî tahsil yapmalarına mâni olacağı âşikâr olan bu hâlin tecviz olunamayacağının alâkadarlara tebliği"ni istiyordu. Başbakanlık da, hemen ertesi gün, 14 Ağustos'ta, Diyânet İşleri Başkanlığı'na yazdığı bir yazı ile "henüz ilk tahsilini bitirmemiş olan çocukların bu kurslara alınmamasının teminini ricâ" edecektir.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın da yanıtı gecikmez... Ahmet Hamdi Akseki, başkan vekili olarak imzâladığı 19 Ağustos

târihli yanıt yazısında, "her ay sonu Kur'an öğretme kurslarından reisliğimize gelen mesâî cetvellerinin tetkikinde, ilk tahsilini veyâ ilk tahsil çağını bitirmemiş olanların hâfızlığa çalıştırıldığına dâir bir kayda tesâdüf edilememiş" olduğuna dikkat çektikten sonra; "câmi ve mescit gibi herkese açık bulunan Kur'an öğretme mahallerine –mekteplerin tâtili münâsebetiyle– bâzı çocukların da giderek Kur'anı Kerim dinlemiş olmaları muhtemel bulunduğunu ve şimdiye kadar ilk tahsil çağını bitirmemiş olanların Kur'an öğretme kursuna kayıt ve kabûl edilmemiş olmasına rağmen, bu babda hassâsiyet gösterilmekte devâm edilmesi lüzûmunun mahalli müftülüklerine tekrar tâmimen tebliğ kılındığını" haber veriyordu.[43]

Bu kez de başkanlığın denetim altında bulundurulduğunun bir başka örneğini görmekteyiz. Bu defâ Millî Eğitim Bakanlığı, öğrencilerini kaptırmamak gayreti içinde görülmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın Başbakanlık nezdindeki şikâyetinde kullanılan üst perdeden üslûbu daha önce görmüştük. İçişleri Bakanlığı ile Millî Eğitim Bakanlığı'nın benzer bir tutum içinde olduğunu görmek ilginçtir. Her iki bakanlık da, başkanlığa karşı bir üst makam edâsı ile davranmakta ve âdetâ şikâyet ile azar üslûbunu birleştirmekte bir sakınca görmemektedir. Devlet kurumları arasında bu bakımdan hiyerarşik bir denetim öngörülmüş gibidir. Oysa başkanlık da doğrudan Başbakanlığa bağlıdır. Yine de devlet içinde üvey evlât muamelesi gördüğü açıktır. Sürekli denetim altında bulundurulmakta, faaliyetleri sorgulanmakta, şikâyet edilmekte ve sürekli savunma konumunda kalmaktadır. Âdetâ bir ayakta kalma mücâdelesi vermekte olduğu söylenebilir. Başbakanlığın uyarısı karşısında başkan-

43 "Maarif Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (13 Ağustos 1941); "Başvekâlet'ten Diyânet İşleri Reisliği'ne", (14 Ağustos 1941), (metin sürettir); "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (19 Ağustos 1941), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/26 151 15]. Bkz. **EK 17.**

lığın çok kısa bir sürede kaleme alınan yanıtının gerçeklerle ne ölçüde örtüştüğü de ayrıca sorulmaya değer bir başka husustur. Açılan bütün kursların öğrencilerinin listelerinin bu denli kısa zamanda incelenmesine herhâlde pek de imkân bulunmamaktadır. Buna rağmen, yanıt âdetâ baştan hazırlanmış gibidir. Suçlamaya karşılık savunma kesin olmakla birlikte, hep alttan alma tutumu da belirgindir. Yine de herhangi bir yanlışlığa neden olmamak için gereken uyarılarda bulunulmuştur.

Kur'an kursu ya da din dersi kursu açılması, rejimin her zaman dikkatini çekmeye devâm edecektir. Basın ve Yayın Genel Müdürü Selim Sarper, 12 Ağustos 1944 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, *Tasviri Efkâr* gazetesinin 8 Ağustos târihli sayısında, "Edirne'de Evkâf İdâresi'nin din dersleri kursları faaliyete geçti" başlıklı haberine ve aynı haberin ertesi gün *Akşam* gazetesinde de iktibas edilmesine dikkat çekiyor ve bu konuda Başbakanlığı bilgilendiriyordu. Yazının aynı gün Başbakanlığa ulaştığını ve Başbakanlık Müsteşarı Kemâl Gedeleç'in de, yazıya elyazısı ile düştüğü nottan, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden konuyla ilgili olarak bilgi talebinde bulunulduğunu anlıyoruz. Vakıflar Genel Müdürlüğü de, bu talep üzerine, 16 Ağustos 1944 târihinde Başbakanlığa yazdığı yazıda, "Gerek Edirne'de ve gerek herhangi bir yerde 'din dersleri kursu' nâmı ile idâremizce açılmış bir kurs mevcut değildir" diyecektir. "Yalnız kadrosunda ücretli Kur'an öğreticileri bulunan Diyânet İşleri Reisliği'nin isteyenlere Kur'an okumayı öğretmek için kurslar açmakta olduğu anlaşıldığından, bu yazılarda bahsedilen kursun 'Kur'an kursu' olması muhtemel bulunduğu" ilgili yazıda özellikle vurgulanıyordu. Bu yanıt üzerinedir ki, Başbakanlık 22 Ağustos târihinde bu kez de Diyânet İşleri Başkanlığı'na bir yazı ile başvuracaktır:

"Bahsi geçen kursun reisliğinizce isteyenlere Kur'an okumayı öğretmek üzere açılmakta olan kurslardan olması muhtemel bulunduğu Vakıflar Umum Müdürlüğü'nden bildirilmiş olduğundan, reisliğinizce (...) Kur'an öğreticileri kadrosunun vilâyetler itibâriyle tevzi ve istimâl tarzı ile bu kursların mâhiyetleri hakkında etraflı mâlûmat verilmesi..."

Ancak yukarıdaki üslûp benimsenmemiş olacak ki, müsvedde yazı Başbakanlık Müsteşarlığı'nca şöyle değiştirilecektir:

"Bahsi geçen kursun reisliğinizce kadroya müsteniden açılmış olan bir kurs olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta mâlûmat verilmesinin ve bütçedeki tahsisâta göre mevcut Kur'an öğreticileri kadrosunun vilâyet ve kazâ itibâriyle tevzi ve tanzimi gösterir bir cetvelin gönderilmesi..."

Diyânet İşleri Başkanı Mehmet Şerâfettin Yaltkaya, bu talep üzerine, 28 Ağustos 1944 târihli bir yazı ile Başbakanlığı bilgilendirecektir. "Yazılar hakikate uygun değildi." "Din dersleri kursları adında ne Evkâfa, ne de reisliğimize âid bir müessese yoktu." "Meselenin hakikati şundan ibâretti":

"Yüksek makamlarınca da bilindiği veçhile, evvelden beri memleketimizin her tarafında güzel hâfızlar yetişmektedir. Bunlar Kur'an ilminde ihtisâsı olan bir zat tarafından çalıştırılarak, Kur'an'ın kendisine mahsus bir şekilde okunması temin edilir ve hâfızların ezberledikleri sahifeler dinlenir. Bu, umûmîyetle câmilerde olduğu için, bu meyanda Kur'anı yalnız yüzünden okumayı bellemek veyâ sâdece namaz sûrelerini öğrenmek isteyenler olursa, onları da okutur ve yanlışlarını düzeltir. Bu işlerin hepsi câmiin imamı veyâhut başka bir hâfız tarafından ve sırf kendi arzusu ile Allah rızâsı için yapılırdı. Bu maksatla büyük câmilerin hepsinde sabah ve öğle namazlarından sonra imamın çevresinde muhtelif yaşta birçok kimseler toplanır ve böyle hem Kur'an tâlimi yaptırılır, hem de hâfız olmak isteyenlerin ezberledikleri sahifeler dinlenirdi. Birkaç büyük şehirde 'Dârülhuffaz' adı ile resmî ve hocası maaşlı müesseseler de vardı. Şu izahattan da anlaşılacağına göre, bu usûl, ne bir tedris, ne de bugünkü mânâsıyla bir kurs olmayıp,

belki bir Müslümanın namaz ve ibâdetlere âid öğrenilmesini zarûrî gördüğü şeyleri, daha iyi bilen birinden gidip öğrenmesinden ibârettir.

Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'nin ilgâsına kadar böylece devâm edegelmiş olan bu usûl, ondan sonra da yine devâm etmiş ve etmektedir. Şu kadar ki, evvelce bir kayda tâbi olmayarak her hâfızın veyâ iyi Kur'an okuyanın fahrî olarak istediği zaman ve istediği yerde yapageldiği bu vazife, reisliğimiz tarafından tahdit edilmiş ve mahallindeki ihtiyaçları tebârüz ettiren mürâcaatlar üzerine, bu vazifeyi görmek isteyenlere, önceden bulundukları yerin Müftülükleri ile idâre âmirleri tarafından hüviyetleri tetkik ve muvafakatları alındıktan sonra izin verilmiş ve aynı zamanda hâfız olacak ve Kur'an okuyacak olanların ilkokulu bitirmiş veyâhut ilkokul çağını geçmiş olmalarını da şart koşmuştur. Bu vazife bugün de yine ekseriyetle câmilerde ve herkesin gözü önünde ve muayyen saatlerde yapılmakta ve arzu eden Müslümanlar bundan faydalanmaktadır.

İşte Edirne'de bahis mevzu olan mesele de budur. Edirne'de evvelden beri bir hâfız tarafından bu iş idâre edilmekte iken, bir aralık devamsızlığı yüzünden sekteye uğramış ve tekrar vûkû bulan mürâcaatlar üzerine, bugün Sarı Câmii imamı olan İbrâhim Borima'ya müsaade edilmiş ve bu zat askere alındığı 20 Nisan [1]941 târihine kadar bu vazifeyi görmüştür. Bu işin tam ehli bulunan İbrâhim Borima'nın askerden geldikten sonra vazifeye devâmı için Müftülük tarafından yeniden makâmımıza mürâcaat edilmiş ve bütçemizde para kalmadığından, şimdilik fahrî olarak tâyini husûsunda adı geçenin muvafakati ve vilâyet makâmının da (...) müsaadesi alındıktan sonra (...) 1 Haziran 1944 târihinden itibâren Müftülük yakınındaki eski câmide vazifeye başladığı yine vilâyet makâmından bildirilmiştir.

Bütçe ile alâkasına gelince: 1341 [1925] senesi bütçe müzâkereleri sırasında, elli imzâlı bir takrir üzerine, Diyânet İşleri [Reisliği] bütçesinden 'huffaz muallimleri ücürâtı' nâmı altında (...) teklif ve (...) kabûl edilmiştir. O günden beri bütçelerin D cetvellerinde gösterilegelmekte ve bunların pek az miktârına para verilebilmektedir. (...)

Mütâlaalar, eğer bir maksada müstenid değilse, herhâlde bilgisizlik eseri olduğuna şüphe yoktur. Halkımızın ibâdeti ile ilgisi olan mesele-

lerle meşgûl olmak (...) kânunun reisliğimize tahmil eylediği en esaslı vazifelerden olduğu hâlde, yine aynı gazete muhabirinin yanlış haber üzerine mütâlaa yürüten **Tanin** gazetesinin, bunu memlekette bir irticâ gibi göstermesi, hüsnüniyetle telif edilemeyecek bir harekettir. Bu gibi yazıların halk üzerinde ne fenâ tesir yaptığı, 20 Ağustos târihli **Tanin** gazetesinde bu mevzua temâs eden **'Maskeli İrticâ'** serlevhalı ve Ali Rauf Akan imzâlı yazı üzerine, dâiremize vûkû bulan mürâcaatlardan anlaşılmaktadır. Yazılarında daha dikkatli olmaları ve memleketin en muhtaç olduğu huzur ve sükûnu ihlâl ve millî vahdet üzerine menfî tesirler yapmaktan hâli kalmayan bu gibi asılsız yazılara meydan verilmemesi için ilgili makamlara emir buyurulmasını ve Kur'an öğreticileri kadrosuna âid cetvelin bağlı olarak takdim kılındığını..."

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın yanıt yazısı, ilgili kuruluşun ne denli savunma pozisyonunda olduğunu bize açıklıkla gösterdiği gibi, yazının üslûbu ve alttan alma tarzı da, bu türden savunma pozisyonunun nasıl desteklenmeye çalışıldığına işâret etmektedir. Bu işâretleri bir adım daha ileri götürmek mümkündür. Başkanlık, öncelikle kendisine verilen görevlere işâret ederek, faaliyetlerini meşrûlaştırmaya çalışmakta, diğer yandan da kendi faaliyetlerinin "irticâ" olarak tanımlanmasından şikâyetçi olmaktadır. Nihâyet Diyânet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetlerinin ne ölçüde gözetim altında tutulduğunun ve gerektiğinde sert bir üslûpla soruşturulduğunun ve hesap sorulduğunun bir örneğini daha görmüş oluyoruz.

Din adamlarının tahkiri meselesi

Yine de hızlı genellemelerden kaçınmak gerekir. Başkanlık da, zaman zaman sert şikâyetlerde bulunma cesâretini kendinde bulabiliyordu. Bunun bir örneğini, Diyânet İşleri Başkanı Mehmet Şerâfettin Yaltkaya'nın 28 Nisan 1942 târihli

ve Başbakanlığa hitâben kaleme alınmış olan bir şikâyet yazısında bulabiliyoruz. Yaltkaya, halkevinde verilen bir temsilde din adamlarının alenen aşağılanmasına karşı protestoda bulunuyordu:

> "23 Şubat [1]942 târihi akşamı Çankırı Halkevi'nde gerek mevzuu, gerek rollerin tarzı ifâsı itibâriyle çok çirkin bir temsil verildiği, vilâyet müftümüz tarafından şu sûretle bildirilmektedir:
>
> 'Bir şehirli, köydeki amcasını şehre çağırıyor. Medenî hayattan iyi bir gece ve eğlenceli bir âlem yaşatarak, kendisine ikrâm edileceği bildiriliyor. Bu vaadi yerine getirmek üzere sahneye ve iki koltuğunda kara kaplı iki kitapla, sarıklı, cübbeli bir hoca getiriliyor ve köylü amcanın yanına oturtuluyor. Bu manzaradan hoşlanmayan köylü amca, öfkeleniyor ve şehirli akrabasına dönerek; 'Bu eşek herifi, bu kaba herifi, bu ayı herifi yanıma oturtup, bana hakâret etmek için mi beni çağırdın?' diyerek ve kollarını hakâretle sallayarak, yanından kalkıp gidiyor.'
>
> Arz ederken sıkıldığımız şu çirkin ve kaba temsilden, sahne hayâtının terbiyevî gâyelerini bilen her vatandaşın nefret edeceği meydandadır. Sahne hayâtında intihap edilen mevzuun, millî, ahlâkî, vatanî olması ve her sanatkâr rolünü ifâ ederken, herhangi içtimâî bir zümreyi ve bir şahsı incitecek hâl ve hareketten içtinâp etmesi, sanatın ihmâli câiz olmayan iki rüknüdür. Sanat, gayri ahlâkî gâyelere veyâ içtimâî sınıflar, biribirini tezyif ve tahkire âlet edilirse, terbiye amacını istihdâf eden sanat, bu defâ ahlâksızlığın şuyuuna, zümre nizâına [çatışmasına] ve binnetice içtimâî fevzaya [kargaşaya] müntehi olur. Muhtelif yerlerde, müsâmerelerde bâzı saygısız vatandaşlar tarafından zaman zaman tekrâr edilerek, halkın istikrah edeceği bir hadde varan bu çirkin hareketlere bir nihâyet verilmesini, millî terbiyemiz ve hakiki temsil sanatımız emreder.
>
> Meselenin bu içtimâî safhasını bırakıp da, kânûnî vaziyetini tetkik ettiğimizde, bu sahne mürettiplerinin vâsıtâi tezyif olarak kullandıkları cübbe ve sarık, dün şunun bunun arkasına giydiği ve serbest[çe] başına geçirdiği bir kisve iken, bugün devletçe kendisine kıymet verilerek, herkes tarafından istimâli yasak edilmiş bir üniformadır ki, o, yalnız dinî vazife sâ-

hiplerinin kudsî vazifelerini ifâ ederken kullanmalarına tahsis olunmuştur. Husûsîyle diyânet işleri makâmını işgâl eden ve yüksek makâmınıza tâbi bulunan bir kimsenin kânunen başına koymak hakkına mâlik olduğu bir alâmettir. Devletin kıymet verdiği bir üniformayı, her ne maksatla olursa olsun, tahkire kimsenin hakkı yoktur. Rûhu kânuna muhaliftir. Meselenin hukûkî vaziyeti böyle iken, bâzı sahnelerde hâlâ bu saygısız hareketlere devâm edilmesini, hükûmetin doğru bulmayacağı şüphesizdir. Bugün ifâ ettikleri dinî vazife itibâriyle cemiyetin kendilerine hürmet ettiği meslektaşlarımız, bu meslekî kisvelerini üzerlerine alırken, ciddî bir ağırlık, vicdânî bir azap duyduklarına şüphe edilmemelidir. O dün müptezeldi, devlet bugün muhterem kıldı.

Büyük Başvekilimiz; bu çirkin mevzu üzerinde fazla tevakkuf ettiğimizin sebebi, hiçbir meslek müntesibine bugünkü, ne de geçmişe âid kıyafetleriyle sahnelerde hakâret görmediği hâlde, yalnız ilmîye müntesiplerinin ve din adamlarının tahkir edilmesi ve bunun zaman zaman tekrâr edilip durmasıdır.

Riyâsetimiz vaktiyle Ağrı vilâyet merkezinde verilen bir temsili de, 23 Ocak [1]939 târih ve 97 sayılı bir yazı ile yüksek makâmınıza arz etmişti. Lütfen bu defâ yukarıdaki mâruzâtımıza ehemmiyet verilerek, alâkalı olanlara icâb eden emirlerinizin verilmesini tâzimlerimizle arz ederiz."[44]

Görüldüğü gibi, Diyânet İşleri Başkanlığı da hayli dertli ve şikâyetçiydi. Sâdece denetim altında yaşamak zorunda değildi. Ayrıca, rejimin resmî propagandasında her zaman aşağılanan bir meslek grubu olan din adamlarının da temsilcisi olarak, devletin ve rejimin diğer ideolojik aygıtlarının üstten ve aşağılayıcı bakışlarına mâruzdu. Din adamları, bir grup olarak, geriliğin ve irticânın simgesi sayılmakta devâm ediyordu. Fakat diğer yandan, rejim, onları maaşlı memurlar olarak kendi devletine de kabûl etmişti! Böylece devletin çeşitli kuruluşları arasındaki çatışmanın ana nedeni de oluşmuştu. Rejimin resmî laiklik anlayışında toplum-

44 "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (28 Nisan 1942), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/26 151 17]. Bkz. **EK 18**.

da ve devlette din adamlarına aslında gerek yoktu. Fakat fiilen vardılar! Hem de onları siyâsî/ideolojik olarak reddeden rejimin içindeydiler!

Diyânet İşleri Başkanlığı, bu anlamda devlet içinde rejimin üvey evlâdı konumundaydı. Her yönden denetim altında kaldığı gibi, sınırlandırılmıştı da... Üstelik rejimin siyâsî/ideolojik katında hiçbir meşrûluğu da bulunmuyordu. Sonuçta, CHP'ye bağlı olan halkevlerinde sahneye konulan temsillerde, geriliğin, irticânın, medeniyet karşıtlığının sembolü olarak sarıklı, cübbeli din hocalarının eleştirisiyle karşılaşıyordu.

Elbette başkanlık, Başbakanlık katında hakkını aramaya çalışırken, rejimin sözünü ettiğim bu çelişkisinden yararlanarak, kendisine meşrû bir alan açmaya da çalışıyordu. Devlet memurlarının ve devletin bir kuruluşunun hakir görülmesinin engellenmesi talep ediliyordu. Diyânet İşleri Başkanlığı, din adamlarına devletin/rejimin özel bir ayrıcalığı olarak verdiğini düşündüğü kılık ve kıyâfetin ve sarığın, resmî üniformanın aşağılanması karşısında, devletin/rejimin iç çelişkisini ortaya koymaya çalışıyordu. Fakat bu türden şikâyetlerden somut bir sonuç alınamayacağı da açıktı. Benzer şikâyetlerden bir sonuç alınamadığı yazıdan anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu yazıdan da bir netice alınamayacaktır.

Câmi ve mescitlerin işgâli meselesi

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın 23 Aralık 1944 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazı, hatırlanacağı gibi, pek çok câmi ve mescidin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında silo olarak kullanıldığı yolundaki iddiâlarla tamâmen örtüşmektedir. Yazıda, "içlerinde târihî kıymeti hâiz olanları da bulunan bâzı câmi ve mescitlerin Ofis [Toprak Mahsûlleri Ofisi] tarafından işgâl ve ancak cemaatle kılınabilecek cumâ ve bayram gibi na-

mazlardan bu sûretle halkın mahrum edildikleri, mahalleri [mahalli] Mûftûlûklerinden ve halk tarafından reisliğimize çekilen tel ve yazılarda bildirilerek sızlanılmakta olduğundan, hem ibâdethânelerin harap olmalarını ve hem de ahâlinin cumâ ve bayram namazlarından mahrum kalmalarını intâç eden bu işgâl keyfiyetinin" sona erdirilmesi için önlem alınması talep ediliyordu.[45]

DÖRDÜNCÜ KISIM
DİNÎ YAYINLAR VE DİNÎ PROPAGANDALAR

Yeni harflerle Türkçe Kur'anı Kerim yayınlamak

İstanbul'da Hilmi Kitaphânesi (Eski İslâm ve Askerî Kitaphânesi), 1932 yılının ortalarına doğru, Türkçe Kur'anı Kerim yayınlamış ve Atatürk'e de konuyla ilgili bilgi veren bir mektup yazmıştı. 22 Mayıs 1932 târihli mektup, "Sevgili ve Büyük Reisicumhurumuz Gâzi Mustafa Kemâl Hazretleri'ne; muhterem Büyük Reisimiz, Efendimiz" diye başlıyor ve yayın hakkında ayrıntılı bilgi içeriyordu:

> "Geçenlerde Kur'anı Kerim'i Türkçe olarak basmış ve huzur âlii riyâset penâhilerine takdim eylemiştim. Bu nüsha her tarafça beğenilmiş ve aynı zamanda tilâvet edilmekte bulunan Arapça Kur'an'ın da yeni harflerle basılması arzu edilmişti. Kütüphânem bu hususta çok düşünerek, bütün İslâm âlemine şâmil olmak ve yeni harflerin fayda ve kolaylıklığını göstermek için öyle bir nüsha vücûda getirilmiş olsun ki, herhangi bir millete mensup müslim ve gayri müslim bir kimse, hiç yorulmadan kolayca okusun ve bu babda en müşkülpesent kimseleri bile hayrete düşürsün...
>
> İşte bu kolaylığı temin için çok çalıştım, işâretler yaptırdım, tıpkı eski Kur'an tabı gibi yeni bir Kur'an bastım. Büyük bir fedâkârlıktan sonra takdim eylediğim nüshayı vücûda getirdim. Bugün bu yeni nüsha ile Türk,

45 "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (23 Aralık 1944), **BCA BMGMK**, (Katalog Numarası: 030 10/26 151 22).

Arap, Acem, Mısırlı, Hintli, Cavalı, Kur'anı Kerim'i sırf büyük dehânızın eseri olan harflerle, Kur'anı mübini kolayca okuyacaktır. Bununla berâber, vâz ettiğiniz harflerin tatbiki sahası ondört milyonluk bir kütleden ayrılarak, 300 milyonluk bir İslâm âlemine yayılıyor. Türkiye'de tatbikine muvaffak olduğunuz yazılar, cihan şümül bir ehemmiyet kazanıyor.

Öyle zannederim, bu Kur'an nüshası ile milyonlarca halk, yeni harflere heves ve temâyül gösterecek ve dâhiyâne eseriniz her tarafça şâyânı dikkat ve ehemmiyetle tâkip olunacaktır. Yeni yazının bu derece vâsi mikyasta intişârı şerefi, sırf zâtı âlii riyâset penâhilerine teveccüh edecektir. Hilmi Kitaphânesi'nin gayreti, mevcut bir eserin tatbik ve tevsiine çalışmaktan ibârettir.

Bu vesile ile teşvik ve himâyei âlileri sâyesinde çok mühim eserler tab ve neşrine vâsıta olabileceğimi arza cesâret eder, tâzimat ve ihtirâmâtımın kabûlünü niyâz eylerim efendim hazretleri.

İ[brâhim] Hilmi"

Üslûbu itibâriyle neredeyse bir Sultana hitâben yazılmış gibi görünen mektup amacına ulaşamayacaktır. Aksine, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rızâ Soyak, 25 Mayıs 1932 târihinde, Başbakanlığa yazdığı yazıda, "eserin tetkikinde Türk alfabesinin tahrif edildiği görülmüştür" demekteydi. Ayrıca, "kitabın başında bunun 'salâhiyettar bir heyeti ilmiye' tarafından yapıldığı da yazılı" idi. Fakat "bu heyetin kimlerden mürekkep olduğunun ve iddiâ edildiği salâhiyeti ner[e]den aldıklarının ve Diyânet İşleri Riyâseti'nin bu işten haberi olup olmadığının tahkiki ile iktizâsının tâmimine" de gerek vardı. Başbakanlık da, bu yazı üzerine, 26 Mayıs'ta, Diyânet İşleri Başkanlığı'na yazdığı yazıda, "Reisicumhur H[a]z[retleri]'nin emir ve irâdeleri ile" gereğinin derhâl yapılmasını istiyordu.

Soruşturmanın hızla tamamlandığı anlaşılmaktadır. Diyânet İşleri Başkanlığı da, 28 Mayıs'ta hazırladığı raporunda, eseri şiddetle eleştiriyordu:

"Bu defâ Kütüphânei Hilmi tarafından neşredilmiş olan Kur'anı Kerim'in baş tarafında yazılan ve isimleri tasrih edilmemiş bulunan heyeti ilmîyenin kimler olduğu gayri mâlûm ve mushafları tetkiki için İstanbul'da yalnız bir heyet olup, onun da makâmı riyâsete merbut ve tâb edilecek olan mushafların beh[e]mehâl o heyetin tetkik ve tahsis ve mührü resmîsi ile tasdikine vâbeste bulunduğu ve halbuki mumâileyh kitapçı Hilmi Bey'in neşretmiş olduğu Kur'an kat'iyyen bu heyetin tetkik ve tashihinden geçmediği gibi, mumâileyhin 7 Nisan [1]931 târihli istirhamnâmesine mesülünün isâfına imkân görülemediği cevâbı verilmiş ve bilâhare bulduğu bâzı hurûf ve işârâtı hâvi bir levha ile 19 Haziran [1]931 târihinde tekrar mürâcaat etmiş ise de, mezkûr levhanın evvelemirde İstanbul'daki mushafları tetkik heyetine ilâve edilecek diğer mütehassıs kurradan müteşekkil salâhiyettar bir heyet tarafından tetkik edilerek, neticesinin makâmı riyâsete bildirilmesi ve ondan sonra icâbının tekrar düşünüleceği İstanbul Müftülüğü'ne yazılmış ve 25 Temmuz [1]931 târihli salâhiyetli heyetten alınan ilmî raporda, 'melfuf levhadaki huruf ile Kur'anı azimüşşanın tahriri fevkâlâde hâizi ehemmiyet bir mesele olup, bununla yazılacak bir mushafı şerifin nüshalarında imlâ itibâriyle birçok tahrifâta galetata sebebiyet verilerek, Kur'anı Kerim'in sahih ve sâlim bir şekilde temin tahririne ve zuhur edecek mübâyenetlerin tashihine imkân bulunamayacağı ve bununla berâber levhai mezkûredeki rüsûma nazaran mütevâtir ve meşhur olan vücûhuaşere vesâirenin gayri kâbili tatbik gibi bir hâle gelmesini icâb etmekle berâber, vücuh ve tecvide mutâbık bir sûrette kiraeti Kur'aniyeyi teminde gayri kâfi olduğu ve dinî ve ilmî birçok nevâkısla berâber hükûmeti Cumhuriyemizin resmen kabûl ve bilitinâ tatbik etmekte olduğu muayyen şekillerdeki huruf ve rüsûmu keyfemayeşa tagyîr ve tezyidide bittabi muvafık görülemeyeceği' tarzında mütâlaa edilmiş ve binâenaleyh salâhiyettar makam ve heyetçe esâsen kabûl edilmemiş olan mezkûr levhanın makâmâtı âliyeye arzına bile lüzum görülmemiştir.

Şu hâlde mumâileyh Hilmi Bey tarafından iddiâ edilen heyetin hükûmetçe resmen kabûl edilmiş olan 'mushafları tetkik heyeti'nden başka olacağı şüphesiz ve esâsen bu cihet Kur'anı Kerim'in kelimeleri ve cümleleri keyfî bir tarzda ayrılmış ve kelimeler karmakarışık edilmiş olmasıyla

da sâbit bulunmuştur. Binâenaleyh tab ve neşrettiği Kur'anı Kerim'i yalnız bu işle meşgûl olmak üz[e]re hükümetin resmen kabûl etmiş olduğu mushafları tetkik heyeti'nin tetkik ve tasdikinden geçirmeyerek, bir takım tagşişat [saflığını bozma] ve tahrifâta sebebiyet vermiş olan mumâileyh Hilmi Bey hakkında lâzım gelen muamelenin takdir ve tatbiki Başvekâleti celîlenin reyi sâmilerine menut olacağı tezekkür kılındı."

Raporda söz konusu baskı eleştirilmekteyse de, son karârın Başbakanlıkça verilmesinin uygun olacağı düşünülmüş olmalıdır. Diyânet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi, durumu 28 Mayıs'ta Başbakanlığa bildirecektir. Hemen ertesi gün de Börekçi, yine Başbakanlığa yazdığı ve bir önceki yazıya ek bir başka yazısında; "İstanbul Müftülüğü ile cereyân eden telefon muhaberesi neticesinde, [1]336 [1920] târihinde meriyülicrâ olan Matbuat Kânunu'nun 6. ve 4. maddelerine tevfikan, tetkiki mesâhif heyetinin tashih ve tasdikinden geçmeyen mesâhif ve eczâyı şerifenin hükûmetçe şimdiye kadar müsâdere edilegelmekte olduğu anlaşılmakla, olveçhile muktâzâsının ifâsına tevessül edilmesinin icâb eden makâmâta irâde buyurulması maattâzimat mâruzdur efendim hazretleri" diyecektir.

Bu yazı, bize Cumhuriyet döneminde Kur'anı Kerim basmanın da hükûmetin sıkı denetimi altında olduğunu açıkça göstermektedir. Bu uygulama, belki de II. Abdülhamid döneminin bir devâmı da sayılabilir!

Fakat Börekçi'nin yukarıda sözünü ettiğim ek yazısının bir başka eki daha bulunmaktadır. 29 Mayıs târihli ve Başbakanlığa hitâben kaleme alınmış olan bu yazıda da, Börekçi, "Kitapçı Hilmi Beye mezûniyet vermediğimize rağmen, tabına cüret ettiği Elkuran'nın münderecâtı Türkçe harfler tağşiş edilmiş ve 'ülâikellezineşterevûddelâlete-velmelâ-iketü' gibi kelimei celilei Kur'âniye tefkikle vâzı aslisinden tagyîr edilmiş olduğuna mebni Matbuat Kânunu'nun 34. madde-

sine tevfikan[46] tâkibâtı kânûnîyeye tevessül olunması lüzûmu..." demektedir.

Bütün bu yazışmalardan hemen sonra, 4 Haziran'da bu kez İbrâhim Hilmi Bey, Başbakanlık Müsteşarı Kemâl [Gedeleç] Beye mektup yazmak zorunda kalacaktır. Muhtemelen eserinin başına gelecekleri haber almıştır ve bu nedenle de telâştadır. Eserinin destek bulmasını beklerken, eserin başına gelenleri ve ricâlarını mektubunda şöyle dile getirmiştir:

> "Geçen Ramazan'da yeni harflerle Türkçe Kur'anı Kerim'i tab ve neşreylemiştim. Bu nüshanın gördüğü hüsnü kabûl üzerine, bu defâ da vûkû bulan ricâlar üzerine, Kur'an mübinin asıl ve metnini büyük bir hürmet ve itinâ ile, ayrıca işâretler vâzı ile, salâhiyettar bir din âliminin nezâreti ve tashihi ile, nefis bir sûrette meydana getirdim. Uzun bir sây, emek ve fedâkârlıkla vücûda gelen bu nüsha, görenlerce pek makbûle geçti.
>
> Kur'anı Kerim'in yeni harflerle metninin tabı, bervechiâti faydaları nazarı dikkate alınarak tab edilmiştir:
>
> (1) Kur'anı Kerim yeni harflerle kat'iyen basılamaz diyenlerin iddiâlarının doğru olmadığı sâbit olmuştur.
>
> (2) Binlerce âileler, bahusus halk ve köylü sınıfı, Kur'an'ın metnini okumayı daha mukaddes ve mübârek addettikleri için, bunların bu yeni harflerle basılmış Kur'anı okumakla arzuları yerine gelmiştir.
>
> (3) Cumhuriyet Hükûmetimiz laik olmakla din aleyhtârı olmadığına en parlak misâl, Türkçe Kur'anı Kerim ve asıl metninin basılmış olması, en büyük bir delil sayılabilir.
>
> (4) Sevgili Gâzi Hazretleri'nin ihdâs buyurdukları yeni harfler, ondört milyonluk bir Türk kitlesinden çıkarak, 300 milyonluk bir İslâm âlemine doğru yayılmaya başlıyor.
>
> (5) Hertürlü itiraz[lara] rağmen kitaphânem tarafından basılan Kur'anı

46 8 Ağustos 1931 târihli ve 1881 sayılı Matbuat Kânunu'nun 34. maddesine göre, "Türk Cezâ Kânunu hükümleri hâricinde olarak matbuatta bilerek yanlış metinler veyâ bir kimseye atfedilmiş vesikalar yâhut haddi zâtında doğru, fakat münderecâtı tahrife uğratılmış metinler neşredenler, bir haftadan bir aya kadar hapis ve 10 Lira'dan 50 Lira'ya kadar ağır para cezâsına mahkûm olurlar" dı. **Resmî Gazete**, Sayı: 1867, (8 Ağustos 1931).

Kerim metninin üç aylık bir mesâî ile ve tecvid kâidesi üz[e]re tilâveti mümkündür.

(6) Şâyet bu nüshada ufak tefek hatâlar varsa, bunların da derhâl tashihi mümkündür.

Binâenaleyh bu kadar faydası olan bu çevirme işine, ötedenberi yeniliği, yeni harfleri hoşgörmeyenlerin mümânaat edebilmesi, teşebbüsün akim kalması için hükûmet nezdinde Kur'an tagyîr edilmiştir gibi itirazlarla bu hüsnü teşebbüsü haleldar etmeye çalışacakları şüphesizdir. Nitekim bu yolda bir harekette de bulundukları işitilmektedir.

Fakat muhterem İsmet Paşa Hazretleri'nin bunların itirazlarını kabûl etmeyecekleri, bir noksanı varsa, kendilerinin bu noksanı tashih etmeleri emir buyuracakları bedihidir.

Her vakitki gibi, bu hususta da indimde pek büyük olan lütuf ve himmet valâlarının deriğ buyurulmadığını ümit eder, samimi hürmetlerimi takdim ederim, muhterem beyim efendim."[47]

Yazışmalarda kullanılan üslübun ve ifâdenin Osmanlı yazışmalarının benzeri olduğu saptamasını bir yana bırakırsak, İbrâhim Hilmi Bey'in girişiminin sonuçsuz kalma ihtimâlini yabana atamayız. Yine eserin başına gelenlere bakarak, bu türden teşebbüslerin dikkat çektiğini belirtmeliyiz. Eser hakkındaki son karârı ise bilemiyoruz.

Toplattırılan dinî yayınlar

Ancak hükümetin bu türden toplatma kararlarının ve uygulamalarının olduğunu da biliyoruz. Nitekim Kırklareli es-

47 Hilmi Kitaphânesi Sâhibi İbrâhim Hilmi Bey'in Cumhurbaşkanı'na 22 Mayıs 1932 târihli mektubu; "Cumhuriyeti Riyâseti Kâtibi Umûmîliği'nden Başvekâlet'e", (25 Mayıs 1932); "Başvekâlet'ten Diyânet İşleri Reisliği'ne", (26 Mayıs 1932), (metin sûrettir); Diyânet İşleri Reisliği'nin 28 Mayıs 1932 târihli karar yazısı; "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (28 Mayıs 1932); "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (29 Mayıs 1932); "Diyânet İşleri Reisliği'nden Başvekâlet'e", (29 Mayıs 1932); Hilmi Kitaphânesi Sâhibi İbrâhim Hilmi Bey'in Başvekâlet Müsteşarı Kemâl Gedeleç'e 4 Haziran 1932 târihli mektubu, **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/26 150 15].

ki Ziraat Müdürü Lütfü Aygün de benzer bir uygulamadan şikâyetçi olmuştu. Aygün, kitabının hükûmet karârı ile toplattırılmasına karşı, Danıştay'a dâvâ açmıştı. Devlet Şûrâsı Dâvâ Dâireleri Umûmî Heyeti'nin karârında, Aygün'ün itirazları şöyle belirtiliyordu:

> "İslâmiyet hakkındaki yanlış telâkkileri silmek ve İslâmiyetin esaslarını asrın alabileceği lisanda ve ilmî bir şekilde anlatabilmek, genç nesli rûhî ve ahlâkî sahada yükseltmek maksadı ile yazdığı **İmam ve Akait** isimli eserini, Matbuat Kânunu'nun 37. maddesi[48] ilmî ve ahlâkî eserlerin sansüre ve ruhsatı resmiyeye muhtaç olmaksızın neşrini âmir olduğundan, dâvâ târihinden sekiz ve dokuz ay evvel bastırılmış ise de, eseri bâtıl itikat telâkki edici olduğu istinadla, Heyeti Vekile karârı ile toplattırılmış[49] ve aynı karâra tevfikan Başvekil kendisini vekâlet emrine aldırmış olduğundan, **İmam ve Akait** ismindeki eseri, **Asrîlere İman** nâmı altında, bundan beş, altı sene evvel Diyânet İşleri [Reisliği] Müşâvere Heyeti'nce tetkik ve 18 Mayıs [1]926 târihli ve 30 sayılı mazbata ile kabûl ve hukukçular tarafından tetkik edildikten sonra neşredildiği; bugün toplattırılan eseri dahi Adliye Vekâleti'nce tetkik edilerek, Kırklareli Cumhuriyet Müddeiumümîliği'ne tâkibâtı mûcib bir cihet görülmediği yazıldığı cihetle, eserinde toplattırılmayı mûcib bir vaziyet bulunmadığı; Türkiye Hükûmeti'nin deyn [borç], akit, vicdan hürriyetlerine müdahale etmeyeceği eski fırka [CHF] Kâtibi Umûmîsi Recep Peker ağzından ilân edildiği ve Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun 60, 66 ve 67. maddeleri bu hak ve hürriyetleri teyid ettiği hâlde, Heyeti Vekile karârı bu esas-

48 8 Ağustos 1931 târihli ve 1881 sayılı **"Matbuat Kânunu"**nun 37. maddesine göre, "Türk ve ecnebi müelliflerin ilmî ve edebî ve felsefî eserleri müstesnâ olmak üzere, halkın ahlâkî duygularına dokunabilen hakiki veyâ muayyel sürette haydutluk, hırsızlık veyâ diğer cinâyetlerin icrâsına veyâ bunları yapanların hayâtı ve hareketlerine imtisâle heves uyandırabilecek mâhiyetteki matbualar neşri memnûdur. Bu memnûiyete muhalif hareket edenler, bir seneye kadar hapis ve 200 Lira'ya kadar ağır para cezâsı ile cezâlandırılır. Tekerrerûrü hâlinde bu cezâlar iki misli olarak verilir"di. **Resmî Gazete**, Sayı: 1867, (8 Ağustos 1931).

49 Bkz. Mustafa Yılmaz ve Yâsemin Doğan, **Cumhuriyet Döneminde Sansür**, Siyâsal Kitabevi, Ankara, 2007; Mustafa Yılmaz, "İsmet İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Karârı İle Yasaklanan Yayınlar 1938-1945", **Türk Kültürü Araştırmaları, Dr. Orhan Köprülü'ye Armağan**, Yıl: XXXIV/1-2, s. 187-215; Mustafa Yılmaz, "İsmet İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Karârı İle Yasaklanan Yayınlar (1945-49), **Kök Araştırmalar (Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi)**, (Güz 2000), s. 35.

lara mugâyir olduğundan, Heyeti Vekile'nin bâtıl noktaların neden ibâret olduğunu tevsik etmesi icâb edeceğinden, hakkındaki vekâlet emri muamelesi idârî ve siyâsî veyâ inzibâtî bir zarûret neticesi tatbik edilmediğinden bahsile, vekâlet emri muamelenin iptâli muvâcehesinde devletin siyâsetine muhalif hareket etmek gibi bir sui zan altında kaldığından, vazifesine îâdesi ve bilâ lüzum vekâlet emrine alındığından, yarı maaşının ziyaa uğratılan tekâütlük ve terfi haklarının tehlikeye atılan istikbâlinin müsâdere edilen kitaplarının karşılık olmak üzere, Vekiller Heyeti'nden en aşağı 5.000 Lira tazminat alınması husûsunda karar itâsı talebinden ibârettir."

Dâvâcının talebinin belirtildiği bu kısım bize hayli bilgi vermektedir. Öncelikle hükümet karârı ile toplattırılan ve yasaklanan eserlere karşı Danıştay nezdinde idarî dâvâ açmak imkânı olmadığından, söz konusu dâvâ, sâdece vekâlet emrine alınmaya karşı açılmıştı. Diğer yandan, dâvâcı, kitabının yaratabileceği akisleri ve tepkileri önceden öngörmüş olmalıdır ki, hiçbir şekilde zorunlu olmamasına rağmen, kendisini emniyete almak istemiş ve bunun için eserinin Diyânet İşleri Başkanlığı'nca incelenmesini kabül etmiştir. Ayrıca, eserinin hukuksal olarak herhangi bir tâkibâta uğraması ihtimâline karşı da hukukçulardan onay almak ihtiyâcını hissetmiştir. Daha da önemlisi, dâvâcının kaleme aldığı eser, bizzat Adâlet Bakanlığı'nca da incelenmiş ve savcılık katında da onay almış gibi görünmektedir. Fakat bütün bu sürece rağmen, kitabının toplattırılmasına yine de mâni olamamış olan dâvâcı, hiç olmazsa kitabın yayını sırasında harcadığı meblâğı geri alabilmek ve yayını dolayısıyla içine düştüğü açmazdan, vekâlet emrine alınarak maaşının da yarı yarıya indirilmesinden kurtulmak için Danıştay'a dâvâ açmıştır.

Danıştay karârında ise, dâvânın reddi şu şekilde formüle edilecektir:

"Dâvâcı İcrâ Vekilleri Heyeti'nce müttehaz karâra tebean Başvekâlet'ten verilen emir üzerine vekâlet emrine alındığını dermeyanla ve Başvekâle-

ti hasım göstererek, bu babdaki karârın iptâlini ve vekâlet emrine alınması ve kitaplarının toplandırılması sebebi ile uğradığı zararlar dolayısıyla da 5.000 Lira tazminâtın hüküm altına alınmasını istemekte ise de, vekâlet emri muamelesinin 2919 sayılı kânunun hükmü dâiresinde yapılmış olması tabiî bulunduğundan, bu hususta Başvekâlet'in hasım gösterilmesi yerinde olmadığı gibi, İcrâ Vekilleri Heyeti'nce müttehaz karardan dolayı alâkalılar tarafından açılacak idârî dâvâlarda hükûmetin bu karârı tatbik mevkiine koyan vekâlet aleyhine tevcihi de zarûrî olduğundan, husûmetin tevcihi noktasından dâvânın reddine..."[50]

Karar, hem kamu görevlisi olan ve hem de dinî yayında bulunan kişilerin pozisyonlarının yeterince emniyette olmadığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Lütfü Aygün, İslâmî ve dinî meselelere değinen eseri dolayısıyla, hem görevinden alınmıştı, hem de kitabının toplattırılması sonucunda hayli zarâra uğramıştı. Hakkını almak için açtığı dâvâdan da olumlu bir sonuç çıkmaması, Aygün'ün meslek yaşantısının muhtemelen sonu anlamına geliyordu. Bu, hayli sert bir tepki olarak kabûl edilebilir.

Benzer bir başka örnek daha vermek mümkündür. İstanbul'da Yeni Sabah Matbaası'nda basılarak Bozkurt Kitabevi tarafından yayınlanan *Elmiftahülmüin Litilâvetülkur'anülkerim* adlı eser de benzer bir âkıbetle karşılaşmıştır. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in 22 Kasım 1943 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıya göre, "bu kitap, Arap harflerini öğretmek maksadı ile neşredilmiş"ti. Fakat, "Kur'an okumayı öğretmek gibi bir gâye tâkip ettiği, kitaba, 'Kur'anı okutmak için yardımcı anahtar' sûretinde bir ad konmakla anlatılmak istenmişti." "Kitabın dikkati çeken tarafı" ise, içinde yer alan dualardı. "Bunların Kur'anı okutmak gâyesiyle çıkan bir kitapta bulunmaları, kitaba din propagandası mâhiyetini vermiş sayılabilir"di. "Çünkü, bunlar,

50 Devlet Şûrâsı Dâvâ Dâireleri Umûmî Heyeti'nin 18 Haziran 1940 târihli karârı, **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 568 11].

Kur'anı Kerim parçalarından olmayıp, Arapça dualardı." Yazının altına elyazısı olarak düşülen notta ise, yayınevinin sâhiplerinin kimler olduğu sorulmakta idi.[51]

Din propagandasının tam olarak ne anlama geldiği açık değildir. Kur'an okumayı teşvik mi bu tanıma dâhil edilmişti, yoksa Arapça dualar mı bu tanımı zorluyordu sorularını yanıtlamak kolay değildir. Fakat, diğer yandan, meselenin Arapça dualar olduğu izlenimi de doğmaktadır.

Bu soruları daha kolay yanıtlayabilmek için bir başka yazıya da değinmek gerekir. Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Doğru Yol* adlı kitap hakkındaki rapor, bu konuya bir miktar açıklık getirmektedir. 1944 yılında kaleme alınmış olan rapora göre, "Hâfız Nâci Gürses tarafından yazılıp, İstanbul'da Ak-Ün Matbaası'nda basılan bu broşür, adından da anlaşılacağı üzere, cennete giden yolu imâ etmekte" idi. Yazar, "Yirminci medeniyet asrında Türk çocuklarının zihnini, cennet hülyâları, cehennem korkuları ile bulandırmakta, manzumelerinde millî, ahlâkî hislerin örgüsü içinde, koyu İslâmcı propagandalar yapmakta" idi.

Raporda, eserin niçin bu şekilde tanımlandığına ilişkin olarak kitaptan alıntılar da yapılıyordu: "Allah sana kulum demiş - akıl vermiş, fikir vermiş - cennet gibi bir yurt vermiş"; "Tanı, seni yaratanı - sunan kalbine imânı - oku, kitabın Kur'anı - Tanrı sana kânun demiş..." Raporda, özellikle şu satırların "Kemâlizmin altı umdesinden biri olan laikliğin zıddı bir mânâ taşımakta" olduğuna değiniliyordu: "Her Türk, İslâmım demeli - birden elele vermeli - ayrı düşen kalır geri - Tanrı, birlik olun demiş..." Ayrıca, "tamâmen bir İlmühâl kokusu duyulan kitapta, abdeste, namaza, oruca oldukça mühim kıt'alar tahsis edilmişti." Şöyle ki: "Gün-

51 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (22 Kasım 1943), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 569 3]. Bkz. **EK 19.**

de hem beş abdest almak - namaz kılıp hakka tapmak - sakın yanlış yola sapmak - insanları günâh demiş..." Diğer yandan, yine rapora göre, "muharririn kitabını neşir için Ramazan ayını seçmesi de, dikkate değer mâhiyette" idi. "Kitap, din duygularının hareket hâlinde olduğu bu [Ramazan] ay[ın] da, okuyanlar zihninde rejimimize karşı antipatiler doğurabilecek bir mâhiyet taşımakta" idi.[52]

Aslında bu rapor, bize rejimin din propagandasından ne anladığını ve laiklik ile dinî bilgileri ve duyguları nasıl ele aldığını açıklıkla göstermektedir. Dinî bilgiler veren ve İslâm dininin temel kurallarını öğreten bu kitabın, rejimin gözünde hem İslâmî propaganda olarak tanımlanıyor olması ve hem de İslâmî bilgilerin sonunda rejimin uygulamaları ile çatışacağına yönelik üstü örtülü kabûl, dikkat çekicidir. Rejimin gözünde İslâmî pratikler, sâdece inançlar değil, fakat ibâdetler de, aslında laiklikle uyuşmayan faaliyetler olarak görülüyor ve böyle tanımlanıyordu. Bu bakımdan bir Müslümanın İslâm dininin temel kurallarını gündelik hayat içinde uygulamaya sokması, gerçekte rejim açısından laiklik ilkesi ile bağdaşmayan ve bağdaşmaz bir etkinlik olarak görülüyordu. İslâmın temel kuralları ile rejimin temel kuralları arasında çelişki olduğu ve bu çelişkinin algılanabileceği yayın ve faaliyetlerin önünün kesilmeye çalışıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu bakımdan İslâm toplumunda laik rejimin paradoksunu anlamak kolaydır. Hiçbir dinî etkinliğe sempati ile bakmayan rejimin, kendisine de antipati duyulacağından hiçbir kuşkusu bulunmamaktadır!

Benzer örnekler vermeyi sürdürebiliriz: Ömer Fevzi Mardin[53] tarafından yazılan ve İstanbul'da Sinan Matbaası ve

52 Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (5 Eylül 1944), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/86 571 8]. Bkz. **EK 20.**

53 Ömer Fevzi Mardin, Arusi şeyhi ve deniz subayı idi. **Dinî Hasbihâl** adlı kitabı, Mim Kemâl Öke tarafından sâdeleştirilmiş olarak 2000 yılında İrfan Yayınları'nca İstanbul'da yayınlanmıştır. Ayrıca, Mim Kemâl Öke'nin **Ömer Fevzi Mardin: Gâzi ve Sûfî** adlı kitabına da (İrfan Yayınları,

Neşriyat Evi'nde 1943 yılında basılan *İslâm Muhtırası* adlı eser de Diyânet İşleri Başkanlığı'nca incelenmiş ve eserin "dinler arası adı ile propaganda yaptığı ileri" sürülmüştü. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper de, 28 Mart 1944 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazı ile, eserin Matbuat Kânunu'nun 51. maddesine[54] dayanarak toplattırılmasını ve satışının yasaklanmasını talep ediyordu.

Nitekim Diyânet İşleri Başkanlığı'nın 15 Mart 1944 târihli raporunda sözü geçen eser hakkında şu görüşlere yer verilmişti:

> "Bu eserin adına ve içindeki İslâm, iman ve amel esasları gibi târihlere bakılınca, İslâm dinine âid bir eser gibi görülür ise de, müellif, bu namlar altında kendince keyfî bir reform ve dinler arası adı ile propaganda yapmaktadır. Nitekim broşürün 'müellifin eserleri sayfasında yedi noda kayıtlı **'Dinler Arası İlmihâl Esasları'** kitabında,[55] bu tevehhümünü açıklamakta ve namazın yalnız duadan ibâret olduğunu söylemektedir.
>
> Bu broşürde yaptığı 'amel, rızâ, gâye esasları gibi' şeyler ve bunlar hakkındaki izahlar, indiyattan ibâret ve tamâmen uydurmadır. Netice kısmındaki iman ve İslâm târifleri noksandır. Burada secde ve rükuu başlı başına birer ibâdet; zekâtı, insan[ın] yeterinden fazlasını vermekten ibâret sayar. Bu itibarla broşürün ilmî ve dinî bir kıymeti olmadığı Müşâvere Heyeti ifâdesiyle beyân olunur."[56]

İstanbul, 2009) bakınız.

54 **"Matbuat Kânunu"**nun 51. maddesine göre, "Türkiye'de veyâ yabancı bir memlekette çıkan ve bu kânunun birinci maddesinde yazılı olan matbuaların dağıtılması ve Türkiye'ye sokulması, İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile men olunabilir"di. Bu madde, 8 Ağustos 1931 târihli ve 1881 sayılı **"Matbuat Kânunu"**nun 1 Ocak 1935 târihli ve 2657 sayılı yasa ile değiştirilmiş şekliydi. **Resmî Gazete**, Sayı: 1867, (8 Ağustos 1931).

55 Yazarın bu eserinin sonunda toplam sekiz kitabına daha göndermede bulunulmaktadır: **Başlangıçtaki Fikir, Allah Mefhumu, Din ve Safhaları, Din ve Esasları, Din ve Telâkkileri, Din ve Hikmetleri, Dinlerarası İlmihâl Esasları, Müslümanlık Esasları**... Ayrıca üç broşürden söz edilmektedir: **Münâcat-Çocuk Dilinden İzahlı, Münâcat-Çocuk Dilinde Manzum, İslâm Muhtırası**...

56 "Diyânet İleri Reisliği'nden Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne", (22 Mart 1944), (metin sürettir); "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (28 Mart 1944), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/86 570 7].

Bununla birlikte, kitabın âkıbeti hakkında bilgiye sâhip değiliz. Diğer yandan, elimizde bu alanda bir örnek daha bulunmaktadır:

Hâfız Nâci Gürses tarafından yazılan ve İstanbul'da Burhânettin Matbaası'nda basılan *Türkçe Kasideler ve Mevlûdü Şerif Duası* adlı broşür hakkında da Diyânet İşleri Başkanlığı bir rapor hazırlamıştı. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, bu rapora dayanarak, 28 Mart 1944 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, eserin "bir takım yanlış mütâlaaları ve hurâfeleri ihtivâ" ettiğini, "aynı zamanda Şiilik propagandası" yaptığını belirtiyor ve broşürün Matbuat Kânunu'nun 51. maddesine[57] dayanılarak toplattırılmasını ve satışının da yasaklanmasını istiyordu.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın raporuna göre, "bu eser, âşık Yunus, Rızâ ve Fevzi adındaki kimselerin manzumeleriyle, dokuzuncu sayfada bastırıcının kendisine âid manzumesi ve kime âid olduğu belli olmayan diğer birkaç değersiz manzumeden ve herkesce tanınmış eski tarzdaki bir mevlit duasından ibâretti." Fakat, "eserin yedinci ve onuncu sayfalarında Şiilik propagandasını andırır bâzı yazılar vardı." Eserde bu saptamaya neden olan satırlar da şöyle sıralanmıştı: "Fatma Hasan ile Hüseyin'in gömleğini alıp, günâhkârlara şefaat ediyor. Fatma'nın oğlu Hüseyin ümmete kurbân oluyor. 'Göklere mâtem çekilir, sineler dağılır"... "Bunlar yanlıştı" "ve hurâfe" idi. "Ancak nazım diline eskiden beri girmiş ve son zamanlarda plâklara da alınmıştı." "Mesele şu" idi: "Halkın dinî neşriyâta olan rağbeti istismâr ediliyor ve bu gibi hurâfelerle menfaat teminine" kalkılıyordu.[58]

Broşürün âkıbetini ise bilemiyoruz.

57 54. dipnota bakınız.

58 "Diyânet İleri Reisliği'nden Başvekâlet Basın ve Yayın Umum **Müdürlüğü'ne", (22 Mart 1944),** (metin sürettir); "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'**nden Başvekâlet'e", (28** Mart 1944), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/86 570 8].

Bir başka örnek de, Şemseddin Yeşil tarafından yazılan ve İstanbul'da Mârifet Matbaası'nda 1944 yılında basılan *Namaz Sûrelerinin ve Fâtihai Şerifenin Mânâsı* adlı kitabın başına gelenlerdir. Bu kitap hakkında da Diyânet İşleri Başkanlığı'nın bir raporu bulunduğunu yine Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in Başbakanlığa yazdığı 16 Şubat 1944 târihli bir yazıdan biliyoruz. Sarper, "yanlış bir usûlle ve kifâyetsiz bilgi ile yazıldığı, bâzı yerlerinde de Şii propagandasına âlet olduğu anlaşılan eserin Matbuat Kânunu'nun 51. maddesine[59] istinâden toplattırılması ve satıştan men'i" için başvuruda bulunmuştu.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın esere ilişkin olarak hazırladığı 2 Şubat 1944 târihli raporda ise, şu görüşlere yer verilmişti:

> "Eserde ilk söz olarak 'Cenâbıhak okuduğunuzu bilmediğiniz hâlde huzûruma yaklaşmayınız, namaza girmeyiniz' buyuruyor denilmiştir. Halbuki Kur'an'da böyle bir âyet yoktur. (...) Bir âyet vardır ki, tercümesi şudur: 'Ey iman edenler, sarhoş iken söylediklerinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayınız.' Eser sâhibi eğer bu âyeti kasd ediyorsa, demek ki kendi düşüncesini Allah sözü gibi sürmek için sarhoş iken cümlei hâliyesini âyetten kaldırmış ve mânâyı değiştirmiştir. Sonra da 'aklın nûrunu izâle eden herşeye müskir denir, en fenâ şarap, gaflet şarabıdır' diyor ki, bu Kur'an'ın gerçek anlamını arzuya göre çevirmektir. Sonra Fâtiha süresinde, 'bizi doğru yola hidâyet et' hitâbını, 'zirvei tevhidine giden yolu ihdâ etmeyi bildiriniz' şeklinde yazıyor. Halbuki ihdâ başka, hidâyet başkadır. Binâenaleyh bu da yanlıştır. Hele Kevser sûretini anlatırken, 'Kevser'den murat Fatıma'dır' demesi, eser sâhibinin Şii propagandasına aldandığını gösteren bir cehâlettir. Hiçbir Sünni âlim ve hiçbir ciddî müfessir, Kevser'in Peygamberimizin kızı Fatıma olduğunu söylememiştir. Bunlar Kur'an'ın mânâsını bilmeyerek tebdildir. Bu ise dinen men edilmiştir.
>
> Eserde 'gaflet şarabı ile sarhoş olan ölürken ayılır'; 'mârifetin hakika-

59 54. dipnota bakınız.

ti besmeledir'; 'Rahman adının tadını tadamayanlar bunu anlayamazlar'; 'kıyâmet günü haşır ve neşirdir ki, o da ölümdür'; 'sıfatı ilâhiyede yok ol da, zirvei tevhide çık; envârı inâyetle esrâra vâkıf olunur' diyor. Bu sözlerin bir kısmı, Şiiyâne bir edâ takınılarak söylenmiş... Bir kısmı okuyuculara müphem ve rumuzlu sözlerle tehyiç ve cezp için söylenmiştir. Bunların hiçbirisi hakiki İslâm rühuna uymaz. Bununla berâber, eskiden beri İslâm esaslarını iyice bilmeden, bu gibi fikirlere saplananlar vardır. Eser sâhibi de, daha faydalı olacağını zannederek, bu yolu tutmuş görünüyor. Fakat tuttuğu usûl, yanlış ve bilhassa bilgisi kifâyetsizdir. Sözleri indiyattan ibârettir."

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın bu türden raporları kendiliğinden değil de, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün kendisinden talebi üzerine hazırladığını da yazıdan anlamak mümkündür.[60]

Her ne kadar eserin âkıbetini bilemiyorsak da, Diyânet İşleri Başkanlığı'nın Sünni İslâm dışındaki yorumlara karşı hassâsiyetinin derecesini ölçebiliyoruz. Bu bakımdan rejimin konunun tam olarak hangi yönüyle daha yakından ilgilendiğini saptamak çok güçtür.

Sâdece İslâmî kitap ya da broşürler değil, fakat aynı zamanda dergiler de dikkatle izlenmekteydi. Örneğin, Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 12 Eylül 1944 târihli bir yazısında, bu konuda Başbakanlığın dikkatini çekmeye çalışıyordu. Bu yazıda Sarper, 19 Ağustos 1944 târihli bir önceki raporuna dikkat çekiyor ve bu raporunda, Diyânet İşleri Müşâvere Heyeti üyesi Profesör Dersiam Yusuf Ziyâ Yörükan'ın[61] Ankara'da aylık olarak yayınlamaya başladığı *Kutlu Bilgi* dergisinin 1 Ağustos târihli birinci sayısının "dikkate şâyân görülen münderecâtı[nın] hulâsaten" bildirildiğini

60 Diyânet İşleri Reisliği'nin 2 Şubat 1944 târihli karar sûreti; "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (16 Şubat 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 570 3].

61 Yusuf Ziyâ Yörükan, çok sayıda eseri bulunan İslâm târihi uzmanı idi. Aynı zamanda Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde de öğretim üyesi olacaktır.

hatırlatıyordu. Derginin 1 Eylül târihli ikinci sayısı da yayınlanmıştı ve bu sayıda yayınlanan "Âile Terbiyesinde Ana Babanın Mükellefiyeti' adlı yazıya ilişkin olarak Sarper'in yazısında şu saptamalarda bulunulmuştu:

> "Kânunlarımıza göre ana babanın çocuklarına dinî terbiyëyi dilediği gibi vermekte serbest bırakıldığı bilindiği hâlde, ana ve babaların çocuklarına behemehâl İslâmî bir terbiye vermesi lüzûmu kuvvetle tavsiye edilmekte, yine bu konuşmada, halkın içtimâî yardım hisleri okşanmak sûretiyle, koyu bir İslâmcılık ve İslâm birliği fikri telkin olunmaktadır: 'Kandil gecelerinde çocukların sevinçleri, Ramazan günlerinde iftar sofrasına yapılan ihtimam ve sahur yemeğinden sonra şafak ağarırken ve bütün tabiatın ıssızlığı içinde ezan seslerinin yükseldiğini dinlemek ve bayram sabahlarında yeni elbiseleriyle babasının yanında câmiye gitmek, fakir çocuklara acımak, onların saadetini istemek, bütün Müslümanların aynı imanla aynı mâbette bir Tanrıya ibâdetle birleşmelerini görmek...' cümlelerinde ortaçağa has koyu bir dincilik rûhu görülmektedir."

Raporda, derginin birinci sayısından itibâren devâm eden bir başka yazıya daha dikkat çekiliyordu. Kıvâmettin Burslan'ın kaleme aldığı "Alp Arslan ve Oğuzların Anadolu'ya Yerleşmesi" adlı târihî inceleme de raporda şöyle eleştiriliyordu:

> "Alparslan'ın Ani kasabasını fetheden yiğitlerinin kahramanlığı ve askerî kaabiliyetleri övülecek yerde, 'Allahın lütfundan surun büyük bir kısmı hiçbir sebepsiz yıkıldı; bunun üzerine Müslümanlar şehre girdiler' gibi sözlerle bir mûcize ve ilâhî bir kuvvet aramakta, efkârı umûmîyeyi bu mânevî kuvvete inandırmaya uğraşmaktadır."

Aynı sayıda Sedat Rızâ Aran'ın "Din ve Kültür" başlıklı yazısı için de şu değerlendirmede bulunulmuştu: "[Yazıda]; 'din, hakiki ve gerçek mânâsı ile mânevî ve ahlâkî varlığımızı besleyen bir rûhî membâdır. İnsanın dine yaklaşması için geçireceği birçok safahat vardır. İnsan ne kadar olgunla-

şırsa, telâkkileri de o nisbette olgunlaşır demektir' sözleriyle, dinî inançları olmayanların olgun insan olamayacaklarına işâret" edilmektedir.

Sonuçta, Sarper, *Kutlu Bilgi* dergisinin "her iki sayısında da İslâm dininin müdâfaasını yapmakta ve bu arada cemiyeti orta çağ zihniyetine ve geriye götürecek telkinlerde bulunmakta" olduğuna işâret ediyor ve Başbakanlığı bilgilendiriyordu. Sarper'in herhangi bir talebi yoktu.[62] Derginin âkıbeti hakkında da bir bilgimiz bulunmamaktadır.[63]

Görüldüğü gibi, burada iki aşamalı denetim ile karşılaşmaktayız. İlk aşamada denetim, İslâmî bir derginin içeriğine yöneliktir. Öncelikle ebeveynlerin çocuklarına İslâmî terbiye vermelerinin önerildiği ve tavsiye edildiği yazıya ilişkin olarak yapılan değerlendirmede, yasaların ebeveynleri çocuklarının terbiyesinde serbest bıraktığına dâir yapılan vurgu, aslında ebeveynlerin çocuklarına dinî terbiye vermeyebileceklerinin argümanı olarak sunulmaktadır. Oysa, bunun aksi de kolayca savunulabilirdi. Raporda, ebeveynlerin çocuklarına hiçbir şekilde dinî terbiye vermemelerinin daha doğru olacağına ilişkin bir önkabûl bulunmaktadır. Diğer yandan, yazında dinî terbiyenin zorunlu ve kaçınılmaz olduğuna ilişkin görüş ile Müslümanlar arasında sosyal dayanışmanın hatırlatılması karşısında, raporda "ortaçağa has koyu bir dincilik rûhu görülmektedir" saptaması ile karşılaşmak şaşırtıcıdır.

Ayrıca, Türklerin Anadolu'ya girişlerinde henüz İslâm dinine mensup olmadıkları hatırlanırsa, bu takdirde ikinci

---

62 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (12 Eylül 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 571 10].

63 Derginin âkıbetini bilmemekle birlikte, en azından Yörükan'ın hayat çizgisinde herhangi bir değişiklik olmadığına bakarak, bir saptamada bulunmak mümkündür. Ayrıca, ben derginin üçüncü ve beşinci sayılarının da yayınlandığını internette tesbit ettim. Derginin üçüncü sayısı 1 Ekim 1944 târihlidir. Her iki dergi de, bâzı sayfaları eksik olmakla birlikte, hâlen sahaflarda satılmaktadır. Derginin yayın hayâtına daha sonra devâm edip etmediğini ise bilemiyorum.

yazının bütün mantık silsilesinin bozulacağına ilişkin hiçbir eleştiri getirilmeksizin, askerî zaferlerin inanç temelinde açıklanmasının eleştirilmesi de anlamlıdır. Kamuoyunda "mânevî bir kuvvet"e yönelik bilgilendirme, din propagandası olarak değerlendirilmektedir. "Orta çağ zihniyeti" ile "geriye götürmek" tarzındaki ifâdeler, dinî bir yayın karşısında rejimin algısını açıkça göstermektedir.

Denetimin ikinci aşaması ise, Diyânet İşleri Başkanlığı'nda görevli önemli bir din adamının dinî yayında bulunması faaliyetinin gözden geçirilmekte olmasıdır. Sarper'in Başbakanlığı bilgilendirirken, yayınla ilgili olarak herhangi bir öneride bulunmamış olması, diğer örneklerle karşılaştırıldığında, ilginç ve istisnâîdir. Olağan yazışmalarda Sarper genellikle yayının hükûmetçe yasaklanmasını ve toplattırılmasını istemektedir. Bu kez inisiyatif doğrudan Başbakanlığa bırakılmış gibi görünmektedir.

Resmî kurumlarda eski yazı kullanımı

Eski yazının resmî işlemlerde kullanımı, belki sanıldığının aksine, hemen ortadan kalkmadı, kalkamadı. Özellikle dilekçeler eski yazı ile yazılmaya ve sunulmaya devâm etti. Aradan geçen uzun zamandan sonra dahi bu uygulamanın sürdüğünü biliyoruz. Pek çok kişi, çok daha kolayına geldiği için eski yazı kullanmaya devâm etti. Fakat resmî işlemlerde eski yazı kullanımı da söz konusuydu. Devlet memurlarının dahi eski yazıyı kullanmaya devâm ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, çok geç bir târihte dahi, uygulamanın sürdüğünü öğrenmemize vesile olan bir yazışmadan söz edebiliriz.

CHP Genel Sekreteri Mahmut Şevket Esendal, 17 Haziran 1942 târihinde, yâni Millî Şef döneminde, CHP Genel Başkan Vekili ve Başbakan Refik Saydam'a yazdığı bir yazı-

da, "teşkilâtımızın topladığı dilekler arasında 'hükûmet memurlarının muamele sırasında hâlâ Arap harfleri kullanmakta olduklarına ve buna intibâk edemeyen gençleri müşkül bir vaziyete sokmakta olduklarına dâir bir dilek mevcut olduğu"nu bildiriyor ve gereğinin yapılmasını istiyordu. Yazıya düşülen elyazısı nottan konuya ilişkin bir tâmim yapıldığı bilgisine de ulaşabiliyoruz.[64]

Misyonerlik faaliyetleri

Laik bir devlette misyonerlik faaliyetlerinin de denetim altında bulundurulması gereği ilginç bir paradokstur. Tıpkı İslâmî/dinî propaganda nasıl denetleniyor ve engellenmeye çalışılıyorsa, aynı çabaların misyonerlik faaliyetleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Laik Türkiye'de Hıristiyanlık propagandasının da yapılması uygun görülmemişti. Nitekim, İslâmiyetten Hıristiyanlığa geçen Türk vatandaşlarının durumu da rejimin dikkatle gözlediği bir başka süreçti.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 7 Haziran 1931 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, "bir müddet evvel Adana'da vefat etmiş olan Selânikli Saim İzzet Bey nâmında bir zâbitin çocukları olduğu anlaşılan Muazzez ve Nâdide isimlerinde iki kız çocuğunun, üç seneden beri İzmir'deki Türk mekteplerinde tahsilde iken, üç ay evvel anaları Madam Anjel tarafından Fransız râhiplerinin idâresi altındaki yetimhâneye verilip, burada râhibeler tarafından vaftiz ve isimlerinin Antuanet ve Matilda'ya tahvil edildikten sonra, Pol nâmında bir adamın kızları sıfatı ile ve bu adlarla nüfus kütüğüne kayıt ettirildikleri ve bunlara Hıristiyanlık telkin edildiği tesbit edilerek, mesûl ve müteşebbisleri olan yetimhâne müdürü Fransız tebaasından Sör [Sir] İzar ile muallim Yunanlı

64 "CHP Genel Sekreterliği'nden CHP Genel Başkan Vekilliği'ne ve Başvekâlet'e", (17 Haziran 1942), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/144 33 11].

Sör [Sir] Vensaensan ve çocukların anası Madam Anjel haklarında kânûnî tâkibâta başlanılmış olduğu"nu haber veriyordu. Bilginin kaynağı ise İzmir Vâliliğiydi.[65]

Burada dikkat çekici olan, hukûkî işlemlerin hangi yasa maddelerine dayanılarak yapılmakta olduğunun belirtilmemiş olduğudur. Aslında misyonerlik faaliyetlerini engelleyecek herhangi bir yasa maddesi bulunmuyordu. Diğer yandan, asıl vurgulanması gereken nokta, İçişleri Bakanlığı'nın belli ki Müslüman bir baba ile Hıristiyan bir anneden doğan iki kız çocuğunun dinlerinin babadan intikâl etmesi gerektiği konusundaki ön kabûldür. Öyle olsa dahi, babanın ölümünden sonra çocuklarının velâyetini tek başına almış olan Hıristiyan annenin kızlarının dinlerini arzu ettiği istikâmette tâyin etmesine de herhangi bir yasal engel bulunmuyordu. Paradoks, rejimin bir yandan İslâm dininin propagandasının yapılmasına engel olmaya çalışırken, diğer yandan da İslâm toplumunda Hıristiyan propagandasının da önünü almaya çalışmasıdır. Laik bir devlette, rejim, aynı zamanda vatandaşlarının dinlerinin değiştirilip değiştirilmediğini de denetlemektedir! Hıristiyanlık lehine bir gelişme karşısında ise, rejim, İslâm dinini tercih etmektedir!

Misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca İçişleri Bakanlığı'nı ilgilendirmediğini, fakat Dışişleri Bakanlığı'nın da izlediği bir faaliyet türü olduğunu, yine Dışişleri Bakanlığı'nın 22 Mayıs 1932 târihli bir yazısından öğrenmek mümkündür. Bu yazıda, ilgili bakanlık, bu kez Türkiye'nin Budapeşte Konsolosluğu'ndan alınan bir istihbârâtı naklediyordu. İstihbârat kaynağı, Macar bir papaz idi. Onun haberdâr etmesi üzerine bir Türk öğrenci, Türk resmî makamlarına bilgi vermişti. Buna göre, Sırp dostu olan bir Macar öğrenci, papaz okulunda iken, Türk öğrenciye, "Mustafa Kemâl Paşa'nın

65 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (7 Haziran 1931), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/206 406 23].

din meselesinde iyi yapmadığını, zirâ Türkler[in] mütedeyyin bir millet olduklarından, şimdi dinî tahsillerini serbestçe yapamadıkları gibi, matbuatta dahi serbestçe neşriyatta bulunamadıklarını" söylemiş ve "bu hâl[in] misyonerlerin ekmeğine yağ sürmüş" olduğundan söz etmişti. "Anadolu'da birçok misyonerlerimiz olduğundan, kolaylıkla ve hiçbir mâniâya uğramadan serbestçe dinî telkinatta bulunuyoruz demişti."[66]

Misyonerlik faaliyetlerinin de rejimin gözünde tehdit olarak algılandığını bu yazışmalardan rahatça öğreniyoruz.[67]

66 "Hâriciye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (22 Mayıs 1932), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/108 707 3].

67 Hıristiyanlık propagandasının yapıldığı ileri sürülen Bursa Amerikan Kız Koleji'nin de kısa bir süre önce, 29 Ocak 1928 târihinde, hükümet karârı ile kapatılmış olduğunu hatırlatmakla yetiniyorum. Ayrıca bkz. Mustafa Yılmaz ve Yâsemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyâsal Kitabevi, Ankara, 2007, s. 142-144.

ATATÜRK'E KARŞI SUİKAST GİRİŞİMLERİ VE ÖLDÜĞÜ YOLUNDAKİ SÖYLENTİLER

Rejime karşı muhalefetin bir önemli unsurunun da, Atatürk'ün öldüğüne ilişkin söylentiler yaymak olduğu görülmektedir. Rejimle Atatürk o denli birbirinin içinde erimiş ve rejim Atatürk ile o denli özdeşleşmişti ki, görünüşe bakılırsa, muhalefetin algısına göre, Atatürk'ün ölümü ile rejimin sonu arasında sıkı ve görünür bir bağ vardı. Atatürk'ün ölümü, buna göre, rejimin de sonu anlamına geliyordu. En azından bir kısım muhalif için bu böyleydi.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1929 yılının Haziran ayı sonlarında Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, "reiskârda bulunan altı paşaya karşı" Ermeni komiteleri tarafından yapılacağı ileri sürülen bir suikast girişiminden söz ediyordu. Yazıda, "Bakırköyü'nde Taş iskelesi rüsûmat memurlarından Ârif Hikmet Efendi'nin reiskârda bulunan altı paşaya karşı Ermeni komitaları tarafından suikast yapılacağına dâir beyânatta bulunduğu[nun] anlaşılması üzerine" soruşturma açıldığı bilgisine yer verilmişti.[68]

68 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (24/26 Haziran 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/108 711 10].

Aradan geçen bunca uzun zamandan sonra hâlâ Ermeni komita(cı)larının yönetimde bulunan paşalara karşı suikast düzenlemelerinin beklenmesi ilginçtir. Gerçi Kâzım Karabekir'in –birkaç yıl sonra kaleme alacağı– mektuplarında da buna benzer ifâdeler ve anlatımlara yer verilmiştir.[69] Diğer yandan, bu târihte altı yönetici paşanın kimler olacağını tahmin etmek de güç değildir. Muhtemelen Atatürk'ten, İsmet İnönü'den, Fevzi Çakmak'tan, Kâzım Dirik'ten, Kâzım Orbay'dan ve diğerlerinden söz ediliyordu. Yine de belirtmek gerekir ki, ihbârın ne ölçüde ciddîye alındığı açık değildir.

Bundan iki yıl sonra yapılan bir başka ihbâra göre, Meis adasından gelecek bir grup, 1931 yılının baharında rejime karşı ihtilâl girişiminde bulunacak ve bu arada Atatürk'e de suikast düzenleyecekti. Bunun için pek çok kentte komiteler oluşturulmuştu. Ancak girişimden başarılı bir sonuç alınamadığı takdirde Meis adasına iltică etmeleri için izin istemişlerdi. Zâten bu son izin talebi sırasında girişim açığa vurulmuş ve Rodos Vâlisi, durumu İtalyan Sefâreti'ne bildirmişti. İtalyan Sefâreti Müsteşarı da, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na konuyla ilgili bilgi vermişti.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Başbakanlığa şöyle yazmıştı:

> "İhtilâl fikrinin bugünkü rejime karşı ahâlinin memnûniyetsizliğinden tevlid ettiği ve her ne kadar zâbitler rejime taraftar iseler de, asker ve ahâlinin buna muhalif olduğu ve ihtilâl hareketi[nin] başına Kâzım Karabekir Paşa'nın getirileceği ve Rodos Vâlisi'nin intihâbına [intibâına] nazaran, bu ihbârın ne kadar hakikatten ziyâde bir fantaziye benziyorsa da, Türkiye'yi alâkadar edeceği tahmin kılınmış ve hareketi ihtilâliyeyi İngiltere ve Fransa (bilhassa Fransa) devletinin maddeten ve mânen himâyece eyleyeceği söylenmekte olduğu Hâriciye Vekâleti'nden bildirilmesi üzerine, key-

69 Kâzım Karabekir, **Bir Düello ve Bir Suikast,** (Nefret Müstebitlere. Nefret İstibdâdı Yaşatanlara), (Yayına Hazırlayan: Fâruk Özerengin), (genişletilmiş yeni baskı), Emre Yayınları, İstanbul,1995.

fiyet derhâl icâb eden vilâyâta tebliğ edilerek, alınan cevaplarda böyle bir teşekkülün vûkûna dâir bir serrişte [ipucu] elde edilemediği ve bu babda lâzım gelen tedâbirin alındığı bildirilmekte[dir]."[70]

Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerinin hayli gergin ve uzak olduğu bu dönemde, Roma'nın Ankara'ya bir suikast ve ihtilâl girişimini haber vermesi ilginçtir. Öyle görünüyor ki, bu jestin altında yatan neden, Türkiye'nin özellikle İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini törpülemektir. İtalya, kendi karşıtlarının Türkiye ile ilişkilerine bir darbe vurmak istemiş ve bu nedenle inanılması kendileri açısından dahi güç bir siyâsal girişimi ihbâr etmiş olabilir. Nitekim, ihbârın hiçkimse tarafından ciddîye alınmadığı bellidir. Bu nâzik jesti, dış politikanın bir tezâhürü olarak görmek yanıltıcı olmayacaktır. Diğer yandan, 1931 yılı başlarında Kâzım Karabekir'in adının gizli ihtilâl ve suikast komiteleri içinde anılmakta olduğuna da dikkat edilmelidir.

Atatürk'e karşı suikast girişimlerinin hayli fazla olduğu bilinmektedir. Ancak, öyle anlaşılıyor ki, zaman zaman suikast girişimlerine adı karış(tırıl)anların tekzibleri de gündeme geliyordu. Elimizde bu yönde bir örnek bulunmaktadır. 1936 yılı başlarında eski Halife Abdülmecid Efendi, 16 Şubat 1936 târihinde, Nice'den, adının karış(tırıl)dığı bir suikast girişimini Adâlet Bakanlığı nezdinde tekzib ve protesto ediyordu. Abdülmecid Efendi, açıklamasında şöyle diyordu:

"Son suikast tertibâtında Halife Abdülmecid Han Hazretleri'nin alâkadar gösterilmiş olduğu Müddei Umûmî'nin gazetelerde aynen mündemiç iddiânâmesi mütâlaa edildikten sonra anlaşıldı. Âlemi İslâmın mihrâbı tevhidinde ihrâzı makâmı rûhâniyet vermiş olan Halife Hazretleri'nin kimsenin kanı ile vakârı kudsiyetlerini telvise hiçbir zaman tenezzül etmeyecek-

70 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (5 Şubat 1931), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/104 679 38].

lerini beyân ve isnâdâtı vâkıâyı irâdei seniyelerine ittibaan sûreti kat'iyede tekzib ederim.

Halife Hazretleri'nin Husûsî Kâtiplerinden Gâlip"[71]

Aslında Abdülmecid Efendi Türkiye'nin Fransa'daki temsilcilikleri tarafından yakından ve dikkatle izleniyordu. Bu vesile ile bu konuya da göz atabiliriz: Elimizde Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosu İnâyet C. Özkaya tarafından kaleme alınmış olan 2 ve 3 Aralık 1935 târihli iki adet istihbârat raporu bulunmaktadır. Raporlardan istihbârat bilgisinin bizzat Dışişleri Bakanlığı İstihbârat Müdürlüğü'nden 29 Ağustos 1935 târihinde talep edildiği anlaşılmaktadır. Yanıtın bu kadar gecikmesi, istihbârattaki yavaşlığı gösterebilir.

Raporlarda, Özkaya, bizzat gittiği Nice'den duyduklarını ve aldığı haberleri şöyle açıklamaktadır:

"Abdülmecid, şimdi yazı işleri ile pek ziyâde meşgûldür. Pek nâdir olarak sokağa çıkmakta, bütün zamanını yazmak, dikte etmekle geçirmektedir. Başlıca akıl danıştığı [kişi] eski dâmat Reşit Paşa'dır. Eski Halife, etrâfında sıkı bir disiplin kurmuştur. Hele husûsî sekreteri Hüseyin'e muayyen kimselerden başkası ile görüşmeyi men etmiştir. Abdülmecid, bir gün yine Türkiye'ye dönmekten, Hilâfet ve saltanatın Türkiye'de yeniden kurulmasından ümidini hiçbir zaman kesmemiştir."

Raporda bu saptamaya kanıt olarak, Abdülmecid'in daha birkaç yıl önce Nice'de oturan bir Mısırlı prensle görüşürken, Topkapı Sarayı'nın içini hiç göremediğini söyleyen prense karşı, yakın bir târihte sarayı bizzat kendisinin gezdireceğini vaad etmesi gösterilmişti.

Raporda, Mehmet Ali'nin de Nice'e arada sırada geldiğinin muhakkak olduğuna dikkat çekiliyordu. Bir istihbârata göre, eski kurmay subaylardan Tâhir de "çok faaliyet" gös-

71 "Adliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (24 Şubat 1936), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 387 14]. Tekzib metninin orijinali eski yazıdır. Ama orijinal metin dosyada bulunmamaktadır. Dosyasında tekzib metninin yeni yazı ile sûreti bulunmaktadır.

teriyordu. "Bununla berâber, eski Hânedan âzâsından birçokları, Cumhurluğumuza karşı yetgin bir yolda mücâdele etmediğinden dolayı Abdülmecid'e dargın bir durum almışlardı" ve "bugün de aleyhinde atıp tutuyorlar"dı. Fakat "Abdülmecid, her hâlde teenni ile hareket taraftârı" idi. "Açıktan açığa faaliyete karşı" idi. En çok haberleştiği ülkeler ise, Süriye, Filistin ile Mısır ve Hindistan'dı. Bu ülkelerden çok sayıda yazılar alıyor ve hiçbirini karşılıksız bırakmıyordu.

Diğer yandan, "hâtırâtını yazdığına yâhut bunları bastırmak üzere bir gazete, bir basımevi ile anlaştığına dâir bir haber" alınamamıştı. Bu saptamaya rağmen, Başkonsolos, şu değerlendirmede bulunmaktan da kendisini alamamıştı:

> "Düşünceme kalırsa, Abdülmecid, öteden beri hâtırâlarını yazmaktan geri durmamış olmalıdır. Yine hiç şüphesizdir ki, Türkiye'nin dışında, içinde bulunup da herhangi bir sebeple bugünkü rejimimizin ve bu rejimi yüksek idâreleri altında tutan zatların aleyhinde olanlarla ya doğrudan doğruya yâhut vâsıta ile *muhabere* etmektedir.
>
> Eğer, yalnız bir faraziye olarak yazıyorum, Abdülmecid'in evrâkından bir parçası olsun elde edilebilse, çok önemli belgeler ele geçebilir, çok önemli sırlar öğrenilebilirdi."

Rejimin muhaliflerin hâtıratlarına karşı özellikle gösterdiği bu çekingenlik ilginçtir ve bu yönde pek çok örnek bulunabilir. Burada sâdece iki sene önce 1933 yılında Kâzım Karabekir'in anılarının başına gelenleri hatırlatmakla yetiniyorum!

Özkaya'nın değerlendirmesine göre, Fransa, özellikle Cezâyir, Tunus ve Sûriye'de Müslümanlar arasında başgösteren hoşnutsuzlukları ve milliyetçi akımları önlemekte, "Abdülmecid'in kendi kendine taşımaktan bir türlü vazgeçmediği Hilâfet sıfatından istifâde" etmek istiyordu. Bu arada, Abdülmecid ile Papalık arasında da, Hıristiyanlık ile Müslü-

manlık arasında barış yaratmak gibi "bahaneler" ile görüşme kapısının açılmak istendiği de haber alınmıştı.[72]

Bütün bu raporların yukarıdaki değerlendirmelerimi teyid ettiğini söyleyebilirim. Ankara, Abdülmecid öncülüğünde, içeride ve dışarıda bulunan muhalefetin yurt dışında, İslâm dünyâsında Hilâfetin yeniden oluşturulması ve bir Halife seçilmesi konusunda çabalamakta olduğunu ve nihâyet bu girişimlerin İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından da desteklendiğini düşünüyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, Atatürk'ün öldüğüne ilişkin yaygın söylentilerin yaratılması ve dolaşıma sokulması, rejim aleyhine siyâsal muhalefet olarak algılanıyordu. Rejimle Atatürk'ün pek de haksız olmayarak özdeş telâkki edilmesi, Atatürk'ün ölümü ile rejimin sonu arasında tereddütsüz bir ilişki kurulmasına neden olmuş olmalıydı.

Nitekim, 6 Ocak 1929 târihinde, Çorum Vâliliği'nden İçişleri Bakanlığı'na gelen bilgiye göre, "dün Gâzi Hazretleri'nin vefâtı şâyiâsı deverân ettiği gece saat yirmiüçte istihbâr kılınması üzerine, bu haberin en ziyâde efkârı umûmîyeyi inkılâbımız aleyhine tahrik için işaa edilmiş olması ihtimâli derpiş edilerek, derhâl riyâsetimde askerî alay ve jandarma kumandanı, ağır cezâ reisi ve polis, k. mürekkeb bir heyetle tahkikâta tevessül edilmiş ve şimdiye kadar yapılan tahkikâta göre, menbâı henüz taayyün etmeyen şâyiânın merhum [Millî Eğitim Bakanı Mustafa] Necâti [Uğural] Bey'in vefâtından[73] galat olarak şûyû bulmuş ve binâenaleyh bu havâdisten derin eseri teessür gösteren halk arasında his-

72 Marsilya Başkonsolosluğu'nun 2 ve 3 Aralık 1935 târihli iki yazısı; "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (19 Aralık 1935), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/203 387 10]. Söz konusu istihbârat raporlarının aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ile İçişleri Bakanlığı Emniyet İşleri Genel Müdürlüğü'ne iletildiği de ilgili yazıya düşülen elyazısı nottan anlaşılmaktadır. İleride benzer bir şikâyete daha temâs edeceğiz.

73 Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necâti (Uğural), apandisit nedeni ile 1 Ocak 1929 târihinde ölmüştü.

sîyâtı mefsedetkârâne [fesatlık; bozgunculuk; münâfıklık] ile hareket etmiş olanları memul eşhasa karşı tedâbiri tekayyüdiye teşkil edilmişti."

Soruşturmaya devâm edilmiş ve 8 Ocak 1929 târihli yazıda da alınan sonuç şöyle açıklanmıştı:

> "Şâyiânın her ne kadar merhum [Millî Eğitim Bakanı Mustafa] Necâti [Uğural] Bey'in vefâtından galat olarak dört sarıklı hoca tarafından çıkarıldığı tebeyyün etmekte ise de, bunların idârei hazıramızdan kalbi ademi hoşnudiyleriyle berâber, meşrûtiyeti idâre zamanında İtilâf ve Hürriyet [Hürriyet ve İtilâf] Partisi [Fırkası] nâmı tahtında hükûmete muhalefete saî oldukları ve bu defâ da asılsız şâyiâta tevessül sûretiyle zamirlerini izhâr eyledikleri sâbit olması üzerine, halkın pek ziyâde teessürünü celb eden bu fiilin fâilleri olan merkumun intâç edilen evrâkı ile maan ciheti adliyeye tevdi edildikleri..."[74]

Açıkça görülmektedir ki, Çorum'da ikili bir propaganda yürütülmek istenmişti. Öncelikle Atatürk'ün öldüğüne dâir yayılmaya çalışılan söylentinin ve havâdisin aslı yoktu. Rejimin önde gelen bir ismi gerçekten de ölmüştü, ancak ölen Atatürk değildi. Fakat haberleşme araçlarının gelişmediği bir ortamda, ölenin kim olduğu konusunda söylenti oluşturmak nisbeten kolaydı. Atatürk'ün ölüm haberi, söylentinin kaynağı açısından, gönülden geçen bir düşünce olmalıydı. Herhâlde Atatürk'ün ölümü ile birlikte rejimin sona ereceğine ilişkin bir beklenti vardı ve bu beklenti sonucunda ölüm haberi önem kazanıyordu.

Diğer yandan, haberin kaynağının dört "sarıklı hoca" olması, söylentinin kaynağına bakarak amacını keşfetmek için uygun bir yöntem gibi görünmektedir. Laiklik karşıtı olarak kolayca tanımlanabilecek "sarıklı hoca" formülü, rejim muhaliflerinin nerede aranması gerektiğini bize açıkça göster-

74 Çorum Vâliliği'nin 6 ve 8 Ocak 1929 târihli yazıları; "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (12 Ocak 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/104 679 19].

mektedir. Fakat en az bunun kadar ilginç ve hattâ daha da dikkat çekici olan nokta, "sarıklı hoca"ların aynı zamanda İttihatçı karşıtı olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın taraftarları olarak tanımlanmasıdır. Böylece tablo tamamlanmaktadır. Eski defterler yeniden açılmış, karıştırılmış ve eski tanımlar yeniden hatırlanmış olmaktadır. Rejim muhalefetinin İkinci Meşrûtiyet dönemine kadar geriye gidebildiği ya da götürülebildiği bir zihniyet dünyâsında, en azından siyâsal plânda Osmanlı-Cumhuriyet devamlılığının yeni bir işâreti ve kanıtı açıkça görülmektedir. Kemâlist rejim, kendisini Osmanlı'dan ne kadar ayırd ederse etsin, siyâsal plânda kendisini İttihat ve Terakki'nin devâmı olarak görüyor ve muhalefeti de doğal olarak dönemin karşıtlığından hareketle tanımlamakta tereddüt etmiyordu.[75]

Hemen hemen aynı sırada, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 5 Mart 1929 târihli bir yazısında, bu kez "Konya'da Şerâfettin Câmii imam ve hatibi Hacı Şerâfettin Sabri Efendi'nin Reisicumhur Hazretleri'ni ve hükûmeti Cumhuriyeyi tahkir ve Gâzi Hazretleri'nin vefât ettiğini söylemek sûretiyle, tahdişi ezhânı mûcib [insanda akıl, fikir, zekâ, hâfıza, anlayış, kavrayış kudretlerini kurcalayan, tırmalayan] bedhâhâne [kötülüğünü isteyecek şekilde] işaatta bulunmasından dolayı, Müddei Umûmîliğe teslim olunduğu"nu haber veriyordu.[76]

Bu olay için de benzer saptamalarda bulunmak mümkündür.

Neredeyse aynı gün, Kastamonu'ya bağlı Tosya'da da benzer bir gelişme olacaktır. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 6 Mart 1929 târihli yazısında, "Köpekçioğullarından Rahmi nâmında bir şahsın Reisicumhur Hazretleri'nin öldürülmüş oldu-

75 Unutulmasın ki, bu dönemde Serbest Cumhuriyet Fırkası muhalefeti değerlendirilirken de benzer saptamalar yapılıyordu. Bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**.

76 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (5 Mart 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/104 679 24]. Bkz. **EK 21**.

ğuna dâir beyânat ve ifâdatta bulunması üzerine ciheti adliyeye tevdi edildiği"nin Çankırı Vâliliği'nden haber alındığını belirtiyordu.[77]

Neredeyse aynı günlerde, "İzmir'den Antalya'ya gelen Foça değirmentaşları sâhibi olduğunu söyleyen Hüseyin Hüsnü Efendi oğlu tekâüt Yüzbaşı Hüseyin Zühtü'nün Reisicumhur Hazretleri'nin hastalığının fennen tedâvisi mümkün olmadığı ve üfürükçülere nefes ettirilmesini mütehassıs doktor Mazhar Osman Bey'in[78] tavsiye eylediği ve bir hocaya okutturularak şifâyap oldukları ve halka tarh edilen vergilerin ağırlığından edâ edemeyenlerin hapishânelere sevkiyle dolan İzmir hapishânelerindeki mevkufinden bir kısmının civar vilâyete nakledilmekte olduğu gibi işaatı kâzibede [yalan, uydurma] bulunduğu cihetle adliyeye tevdi edildiği"ni biliyoruz. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Antalya Vâliliği'nin haberini Başbakanlığa iletiyordu.[79]

Sâdece birbuçuk ay kadar sonra, bu kez de "Gerede'nin Kabille mahallesinden vâiz Hacı Hasan ismindeki biri, Gâzi Hazretleri'nin hasta olduğuna ve Selânik'in alınarak, mukâbilinde İstanbul'un Yunanlılara verileceğine ve İsmet Paşa Hazretleri'nin Avrupa'ya ve İngiltere'ye gideceğine dâir ifâdatta bulun"acaktır.[80]

Bütün bu propagandaların tek bir merkezden yönetildiğini söylemek imkânına sâhip değiliz. Gerçi hemen hemen aynı târihlerde olmaları ve Tosya ile Gerede arasındaki mesâfenin göreli yakınlığı, bu yönde bir işâret sayılabilir. Di-

77 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (6 Mart 1929), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/104 679 25]. Bkz. **EK 22.**

78 Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman (Usman), Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahânesi'nin kurucusu olup, uzun yıllar başhekimliğini de yapmıştır.

79 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (16/19 Mart 1929), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/102 668 15]. Bkz. **EK 23.**

80 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (22/25 Nisan 1929), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/104 679 29]. Bkz. **EK 24.**

ğer yandan, Konya nisbeten uzaktır. İzmir (Foça) ve Antalya'daki olay için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Fakat son olayda, Atatürk'ün hastalığının hocaya okutturulması sâyesinde şifâ bulduğu da belirtiliyordu. Dolayısıyla propaganda, sâdece Atatürk'ün ağır hasta olmasına ilişkin değildi, fakat aynı zamanda hastalığın şifâsı için hocaya bel bağlanmasındaydı. Ayrıca, vergilerin ağırlığı ve vergilerini zamanında ödeyemeyenlerin de hapishâneleri doldurdukları yönündeki sözlerin, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile birlikte aleniyet kazanacağını da hatırlamalıyız![81] Propagandanın açıkça İsmet Paşa'nın da yurt dışına çıkışını müjdeliyor olması ayrıca ilginçtir! Anlaşılan Atatürk'ten sonra İsmet Paşa'nın tek başına ayakta kalamayacağı öngörülüyordu.

Diğer yandan, Balıkesir'in Havran nâhiyesinin[82] Sarnıç kariyesinde[83] "imam Yâkup olduğunu söyleyen hoca kıyâfetli bir şahsın Balya'ya[84] giderek, Gâzi Hazretleri'nin üç ay evvel vefât ederek, kabinenin süküt ettiğini ve Kâzım Karabekir ve Ali İhsan [Sâbis] Paşaların işbaşına geçeceklerini ve hükümetin İngilizlerle bir olarak İslâmiyeti kurtaracaklarını ve bu işin temini için kendisinin teşkilâta memur edildiğini ifâde etmesi üzerine derdest olunarak tahkikâta başlanmış"tı. Haberin kaynağı Balıkesir Vâliliği idi ve İçişleri Bakanlığı da, 22/24 Haziran 1929 târihinde olaydan Başbakanlığı haberdâr etmişti.

Ancak soruşturma sırasında imam Yâkup'un yalnız olmadığı da anlaşılmıştı:

> "Hükûmet aleyhinde yalan haberler işaa eden Yâkup nâmı diğeri Mehmet, Balıkesir'de sâbık mebuslardan Abdülgafur, hoca Halil, kuyumcu Ahmet

81 Bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası.**

82 Günümüzde Havran ilçesidir.

83 Günümüzde Sarnıçköy'dür.

84 Günümüzde ilçedir.

ve imam Mehmet efendiler tarafından propagandaya memur edildiğini ve bu iş için görüşülmek üzere Aldülgafur Efendi'nin evinde üç gece toplandıklarını söylemiş ve adliyece vaziyet olunan tahkikâtta da bu ifâdâtı tekrar ve fakat Abdülgafur Efendi'nin evindeki içtimâı inkâr etmişti."

Yâkup tutuklanmışsa da, diğer sanıklar mahkemece serbest bırakılmışlardı. Bütün bu bilgilerin kaynağı ise, yine Balıkesir Vâliliği olup, İçişleri Bakanlığı da soruşturmadan Başbakanlığı bilgilendiriyordu.[85]

Hatırlanmalıdır ki, sözü edilen Abdülgafur (Iştın) Efendi, birinci dönem TBMM'de Karasi (Balıkesir) milletvekili idi. Kendisi idâdî ve medrese kökenliydi. Millî Mücâdele'ye katıldığı için öğretmenlik görevinden uzaklaştırılmıştı. Balıkesir-Alaşehir Kongresi'ne katılmış ve kongrenin kâtipliğini de yapmıştı. Gönüllü kuvvetlerle Anzavur'a karşı savaşmış ve TBMM'de yer almıştı. Milletvekilliği sırasında düğünlerde savurganlığın yasaklanmasına yönelik yasa önerisini veren grubun içindeydi. Tasarı kabûl edilmişti. TBMM'nin ikinci döneminde ise yeniden milletvekili seçilememişti. 1923 yılının sonlarında medresede hocalık yapmaya başlamıştı. 1926 yılının Mart ayında ise, Balıkesir vâizliğine atanmıştı. 1933 yılına kadar da, emekli oluncaya dek, bu görevine devâm edecektir.[86] Demek ki, olayın olduğu sırada kendisi resmî görevde idi ve anlaşılan bu görevine devâm edebilmiştir. Rejimin cezâlandırma konusundaki gevşekliği dikkat çekicidir.

Artık bu aşamada bir tahminde bulunmak mümkündür: Sanıkların belirli bir örgütlenme içinde oldukları ihtimâli, her ne kadar daha sonra bu isnad bir sanık tarafından redde-

85 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (22/24 Haziran 1929); "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (26/29 Haziran 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/104 679 30].

86 **Türk Parlamento Târihi, (Millî Mücâdele ve TBMM I. Dönem: 1919-1923),** (Yayına Hazırlayan: Fahri Çoker), (3. Cilt), TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 591-592.

dilmiş olsa dahi, yüksektir. Propaganda mekânları birbirlerine nisbeten yakındır. Ayrıca, son propagandada sözü edilen üç ay öncesi, daha önceki söylentilerin târihi ile de örtüşmektedir. Bu bakımdan merkezî bir örgütlenme içinde propaganda çalışması yapıldığını düşünmek için yeterli neden varmış gibi görünmektedir.

Diğer yandan, son olarak isimleri geçen propagandacılardan üçünün imam ve hoca olması, muhalefetin din ve laiklik temelinden hareket ettiğini de düşünmemize neden olmaktadır. Burada ilginç olan bir nokta da, Atatürk'ün ölümünden sonraki siyâsal düzenin ne olacağının umulduğuna ilişkin yapılan açıklamadır. Söylentiye göre, Atatürk (bütün propagandalarda) ölmüş ve (bir önceki propaganda da) İnönü yurt dışına çıkmıştır. Artık yeni yönetim işbaşına gelmeye hazırdır, ama henüz gelmemiştir. Yeni yöneticiler, 1926 yılındaki İzmir suikasti dâvâsı sonrasında siyâsal hayattan tamâmen tasfiye edilmiş olan Kâzım Karabekir ile Millî Mücâdele'de batı cephesinde ordu komutanlığına atanmış olmasına rağmen cephe komutanı İsmet İnönü ile anlaşmazlığa düştüğünden görevinden alınarak askerî mahkemede yargılanan ve nihâyet emekliye sevk edilmiş bulunan Ali İhsan Sâbis Paşa olacaktır. Her iki komutan da, uzun zamandan beri emekli olarak gözlerden uzak yaşamaktaydılar.

Fakat daha da ilginci, propagandada yer alan İngilizlerle işbirliği hâlinde İslâmiyetin yeniden kurtarılacağına dâir olan kısımdır. Demek ki, bu sırada dış politikada İngiltere'den hayli uzakta yer alan Ankara'daki rejime karşı Londra'nın doğal bir müttefik olacağı düşünülmüştü. Rejim muhaliflerinin, bir yandan Atatürk'ü öldürür, bir yandan da İnönü'yü yurt dışına çıkarırken, onların yerine eski komutanları işbaşına getirmeleri, bir bakıma anlaşılabilir. Eski komutanlardan İslâmiyeti kurtarmalarının beklenmesi de akla yakındır. Çünkü, nihâyet zamanında Hilâfet tartışma-

ları, bu keskin siyâsal çatışmada ve ayrılıkta önemli bir rol oynamıştı. Fakat İngiltere'nin bu siyâsal hesaplaşmada rejim muhaliflerinin yanında yer alacağına ilişkin beklentinin somut bir temeli var mıydı, bunu bilmiyoruz. Ancak, Hilâfet meselesi ile ilgili gelişmeler konusundaki yazışmalar hatırlanacak olursa, İngiltere'nin kendisi ile uyum içinde olabilecek bir Hilâfet merkezi kurulması yolundaki çabalarına özel bir önem verildiği görülecektir. Bu bakımdan, yeni halife seçimi ve Hilâfetin yeniden ihyâsı konusunda yurt içi muhalefet ile yurt dışı muhalefetin, üstelik Londra ile paralel bir politika izledikleri konusunda bir izlenim oluşmuş olması ihtimâli yüksektir. Rejimin bu konudaki hassâsiyeti belli olmaktadır.

Bu noktada birinci bölüme yeniden geri dönmek ve oraya atıfta bulunmak gerekir. Görüldüğü gibi, din eksenli muhalefetle Atatürk karşıtı, rejim karşıtı muhalefeti ayırd etmek o kadar da basit ve kolay değildir. Bütün bu muhalif ögeler âdetâ birbirinin içine geçmiştir. Bu ögeleri birbirinden tamâmen ayırd etmek ve onları bağımsız şekilde kolayca târif etmek mümkün değildir. Aksine, rejim karşıtı muhalefetin temel kaynakları, hacı-hoca-vâiz-imam dörtlüsü olarak görülmektedir. Din ekseninde muhalefet, rejim karşıtlığını Atatürk aleyhtarlığı ile pekiştirmektedir.

1926 İzmir İstiklâl Mahkemesi dâvâsının akisleri

Hatırlanacağı gibi, 1926 yılında İzmir suikastı dolayısıyla İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde gerçekleşen yargılamalar tamamlanmıştı. Fakat elimizde bulunan bir evrak, bu dâvânın serpintilerinin aradan geçen üç yıldan sonra dahi devâm ettiğini göstermektedir. Adâlet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, 21 Nisan 1929 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, "suikast maddesinden maznun Kadriye Hanım

ve rüfekâsına [arkadaşlarına] müteallik tahkikât"[87] için ilgili İstiklâl Mahkemesi'nin evrâkından bilgi talep ediyordu. Yazışmaların bundan sonraki kısmı ise bürokrasinin tamamlanmasına yöneliktir.[88]

87 Dâvâda bu isimde bir sanık tesbit edemedim.

88 "Adliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (21 Nisan 1929); "Başvekâlet'ten [T]BMM Reisliği'ne", (24 Nisan 1929); "[T]BMM Reisliği'nden Başvekâlet'e, (28 Nisan 1929); "Başvekâlet'ten Adliye Vekâleti'ne", (29 Nisan 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 662 23]. İzmir suikasti girişimi, kayıtlara göre 17 Haziran 1926 târihinde çarşamba günü olmuştu ve mahkeme 13 Temmuz 1926 târihinde tamamlanmıştı.

REJİM ALEYHTÂRI PROPAGANDA BEYANNÂMELERİ

En azından bu kısımda rejim aleyhtârı propaganda beyannâmelerinin din eksenli olmadığını belirtebiliriz. Ancak maalesef elimizde pek az örnek bulunmaktadır.

Aydın'da "memurlar aleyhinde sokaklara imzâsız beyannâmeler atılmış[tı] ve bunların bâzı makâmata da gönderilmiş olması muhtemel"di. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 25/26 Kasım 1929 târihinde Başbakanlığa yazdığı yazıda, Aydın Vâliliği'nden alınan bilgi üzerine soruşturma açıldığını ve "*bunların nâhiye müdürlüğünden hükmen mâzul ve birçok suistimâllerinden dolayı ciheti adliyece hakkında tâkibâtı kânuniye yapılmakta olan aslen Süryâni Lebib Niyâzi ile suistimâllerinden ve birçok ahlâksızlıklarından dolayı polis memurluğundan kayıtları terkin edilmiş olan Tevfik Sâdık ve Emin taraflarından tertib edildiği tebeyyün ettiğinden, cümlesinin tevkif edildiği"ni haber veriyordu. Konu adliyeye intikâl etmişti.[89]

89 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (25/26 Kasım 1929), "Dâhiliye Vekâleti (Emniyeti Umûmiye Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (8 Nisan 1930), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/88 580 12]. Bkz. **EK 25.**

İlgili kişinin aslen Süryâni olduğu bilgisinin verilmesi dönemin genel karakterine son derece uygun düşmektedir. Bu sırada kişilerin dinsel ya da etnik kökenleri isimlerinin başında kullanılabiliyordu. Bu uygulama pejoratif anlama da gelebilirdi.[90]

1930 yılının hemen başlarında, Bodrum'da "Zülüş imzâsı ile Cumhuriyet hükûmetinin gâfil olduğu, mahkemenin şehir eşkiyâsına yatak olmaması, milletin açlıktan öldüğü, kaymakam ve belediye reisi ile sâir memurların suistimâl yaptığı tarzında çarşıya iki yafta yapıştırılmış [olduğu] ve bunların toplattırılarak, keyfiyetin tahkiki için jandarma kumandanının mahalli mezkûre gönderildiği" açıklanmıştı. İçişleri Bakanlığı, Başbakanlığı bilgilendirirken, haberin kaynağının da Muğla Vâliliği olduğunu belirtiyordu.[91]

İzmir-Aydın demiryolu güzergâhında yer alan bir takım istasyonlarda bâzı propaganda beyannâmelerinin atılması, İzmir Vâliliği'nin de dikkatini çekmiş ve bu konuda gereken soruşturma başlatılmıştı. Vâliliğin haberine göre, 17 Kasım 1934 târihinde, İzmir'den Aydın'a gitmekte olan trenden, kimliği saptanamayan bir kişi, Aziziye istasyonunda, "yüz kadar yazılı küçük kâğıtlar" atmıştı. "Kırmızı renkte ve kartvizit büyüklüğünde olan kaba bir kâğıda, 'tek mahkeme ve tek mektep'" şeklinde yazılmıştı. Bu kâğıtlardan biri bulunmuş ve başka istasyonlarda da atılmış olabileceği ihtimâline göre soruşturma başlatılmıştı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ise, bu konuda Başbakanlığa bilgi veriyor ve soruşturmanın sürdüğünü bildiriyordu. Bu konuda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne de haber verilmişti.

Aydın Vâliliği de soruşturmaya devâm etmiş ve sonuçta, Aziziye istasyonunda bulunan kâğıtların, "kara bıyık-

90 Bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**.

91 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyeti Umûmîye Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (11 Mart 1930), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/88 580 15]. Bkz. **EK 26.**

lı, esmer benizli bir şahıs tarafından atıldığı, Aziziye Oteli'nde çalışan sâbık polis memurlarından Rahmi Efendi tarafından haber veril"mişti. "Bu eşkâlde bir şahsın 18 Kasım [1]934 târihinde Söke'ye geldiği ve tüccar olduğunu söyleyerek, bir gece Ali Rızâ Bey Oteli'nde kaldığı ve hiçkimse ile temâs etmeyerek, İzmir'e gideceğinden bahisle ayrıldığı ve otelciye verdiği beyannâmeye nazaran İstanbul sicilli nüfûsuna kayıtlı 216295 numaralı nüfus cüzdanı taşıyan 1303 [1887/1888] doğumlu Memiş oğlu Kerim Bey olduğu anlaşılmıştı." Yapılan soruşturmadan başkaca bir istasyonda hiçbir kâğıdın atılmadığı da saptanmıştı. Buna göre, söz konusu kâğıtların Kerim Bey tarafından atılmış olması muhtemeldi. Soruşturmaya bu yönde devâm edilmesi talep ediliyordu.[92] Ancak soruşturmanın âkıbeti hakkında bilgiye sâhip değiliz. Bu beyannâmenin ne anlama geldiğini de çözemedim.

Erzurum'da da "câmi kapılarına ve ana caddelerin umûmî yerlerine asılan ve rejim aleyhinde fikirleri ihtivâ eden bir beyannâmenin" varlığından haberdârız. Bilgi, 9. Kolordu Komutanlığı'ndan iletilmişti. 3. Ordu Müfettişi Orgeneral Kâzım Orbay, 7 Kasım 1942 târihinde, durumu Millî Savunma Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'na haber vermişti. Millî Savunma Bakanı Ali Rızâ Artunkal da, 25 Kasım 1942 târihinde olayı Başbakanlığa bildiriyordu. Maalesef beyannâmenin rejim aleyhtârı içeriği hakkında hiçbir bilgiye sâhip değiliz. Soruşturmanın neticesini bilemediğimiz gibi...[93]

92 İzmir Vâliliği'nin 21 Kasım 1934 târihli yazısı; "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (15 Kasım 1934); Aydın Vâliliği'nin 22 Kasım 1934 târihli yazısı; "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (23 Kasım 1934), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/106 694 36]. Bkz. **EK 27.**

93 "3. Ordu Müfettişliği'nden Millî Müdâfaa Vekâleti'ne", (7 Kasım 1942); "Millî Müdâfaa Vekâleti (Ordu Dâiresi)'nden Başvekâlet'e", (25 Kasım 1942), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/104 676 29]. Bkz. **EK 28.**

MİLLÎ MÜCÂDELE KARŞITLARI İLE 150'LİKLERİN SİYÂSÎ FAALİYETLERİ

Elbette Millî Mücâdele karşıtları ile 150'liklerin yurt dışındaki siyâsî faaliyetleri, rejimin gözünde öncelikli tehditlerden biriydi. Bu grup, yurt dışı siyâsal muhalefetin en önemli alanını oluşturuyordu. Bir açıdan da eski Jön Türk dönemlerine has bir geleneğin temsilciliğini yapmaktaydı.

Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa

Hatırlanacağı gibi, Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa, Osmanlı Ordusu'nda ünlü bir generaldi. Balkan Savaşı'nda yer almış ve savaştan sonra General olmuştu. Birinci Dünyâ Savaşı'nda da Çanakkale cephesinde 15. Kolordu Komutanı olarak bulunmuştu. Esat (Balkat) Paşa da aynı cephede bulunmuştu ve onun kardeşiydi. Ayrıca, Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa, 3. Ordu Komutanı olarak doğu cephesinde de görev almıştı. Mütârekeden sonra önce gözaltına alınacak ve ardından serbest bırakıldığında da yurt dışına çıkacaktır. Kendisi uzun yıllar boyunca yurt dışında kaldı. Ancak 1936 yılında yeniden ülkesine döndü.

Vehip Paşa, 1935 yılının Ekim ayında başlayan İtalya'nın Habeşistan işgâli sırasında Habeşistan'da Habeş ordularında komutan ya da askerî danışman idi. Ancak anlaşılan yurt dışındaki faaliyetleri izleniyordu. Neden diye soracak olursak, Vehip Paşa, doğu cephesinde komutanlık yaptığı sırada Atatürk de onun mâiyetinde idi ve aralarında anlaşmazlık doğunca, Vehip Paşa, Atatürk'ü komutanlıktan azletmişti. O zamandan beri ikili arasında şiddetli bir geçimsizlik vardı. Bu bakımdan Vehip Paşa'nın niçin uzun yıllar boyunca yurt dışında yaşamak zorunda kaldığı da kendiliğinden anlaşılır.

Fransa'da yayınlanan *Le Soir* gazetesinin 5 Ekim 1935 târihli nüshasında Vehip Paşa ile yapılmış bir mülâkat yayınlanmıştı. Mülâkat Yüzbaşı H. R. Thomson tarafından yapılmıştı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın mülâkatın bir tercümesini Başbakanlığa sunması, konuya verilen önemi göstermektedir. Mülâkatta Vehip Paşa, Çanakkale cephesinin kahrâmanı olarak sunuluyordu ve mülâkat Habeşistan'da gerçekleştirilmişti. Thomson, Vehip Paşa ile temâsını sağlayan Türkiye'nin Addis-Ababa Maslahatgüzârı'na teşekkür ediyordu. Mülâkâtı yapan Thomson, Vehip Paşa'yı Habeşistan ordularının güney cephesi komutanı olarak takdim ediyordu. Tanıtım faslı, pek de alçakgönüllü sayılamayacak dehşetli bir övgü ile sürüyordu. Vehip Paşa'nın gerek Balkan Savaşı'ndaki kahramanlığı vurgulanıyor ve gerekse kendisi Çanakkale cephesinin gerçek önderi olarak tanıtılıyordu. Yine eski defterler karıştırılıyor ve Vehip Paşa'nın mâiyetinde bulunan Atatürk'ü nasıl kumandanlıktan uzaklaştırdığına da değiniliyordu. "Ondan sonra bu iki adam, birbirlerine kanlı-bıçaklı düşman kesil"mişlerdi. Ayrıca, Vehip Paşa, monarşist idi ve Osmanlı Hânedânı'na bağlıydı. "Vehip, eski rakibinin hâkim bulunduğu vatanından tard edil"mişti. Şimdi İskenderiye'den Addis-Ababa'ya gelmişti ve İtalyanlarla çarpışıyordu. "Kendisinin İslâm âlemindeki müthiş askerî presti-

ji ve Resullah'ın tilmizi olması, münhasıran İslâmlardan müteşekkil olan İtalyan koloni orduları üzerinde derin bir tesir yapmakta" idi. Nitekim bu yöndeki propagandaların sonucunda, pek çok asker İtalyan ordusundan firar etmişti. Vehip Paşa, ayrıca cephedeki gerçek durumu Ankara'ya Türkiye'nin Addis-Ababa Maslahatgüzârı aracılığıyla da bildirmişti. Mülâkat, paşanın şu sözleri ile son buluyordu: " 'Ben İtalyan generali[nin] yerinde olsam, ciddî işler husûsunda [İtalyan koloni ordusunda yer alan] bu İslâmlara pek fazla güvenmem...' Bu son sözleri söylerken, paşa, birçok şeyler imâ eden, zeki ve ince bir tebessümle gülümsüyordu."[94]

Bu izleme, hem Vehip Paşa'nın ve hem de onun *yurt* dışındaki –ve gâliba İngilizler nezdindeki– prestijinin dikkate alındığını göstermektedir. Bu yorumumu Şâduman Halıcı'nın araştırmasında[95] yer alan bilgilerle karşılaştırmak gerekir. Buna göre, Aziz Nûri Yeşil[96], Vehip Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Türkiye sınırında pek çok kişi ile görüştüğünü ve bu kişilerin Atatürk rejiminden memnûniyetsiz olduklarını ve yapılacak bir girişimde kendileri ile birlikte çalışmaya hazır olduklarını haber vermişti. Vehip Paşa'dan da İngilizler ve İtalyanlarla temâsa geçmesini ve onlardan yardım temin etmesini istiyordu. Yeşil'e göre, gerektiğinde Yunanistan'dan da yardım alınabilecekti. Ayrıca, Vehip Paşa, Kiraz Hamdi Paşa'nın da katıldığı başkaca toplantılara da iştirâk etmişti.[97] Bu bilgiler, Vehip Paşa'nın rejimin gözünde tehdit olarak görüldüğünü göstermektedir.

94 "Dâhiliye Vekâleti (Matbuat Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (14 Ekim 1935), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/106 693 29].

95 Şâduman Halıcı, ***Yüzellilikler***, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstüsü, Eskişehir, 1998, s. 129.

96 Aziz Nûri Yeşil'in siyâsal faaliyetlerine ileride yeniden değineceğim.

97 Halıcı, **age**, s. 36.

Fevzi Ahmet Bey

Millî Mücâdele döneminde Ankara karşıtı pozisyon almış olanlardan Fevzi Ahmet Bey, 1933 yılının sonlarında ülkesine geri dönebilmek amacıyla Başbakan İsmet İnönü'ye mektup yazmayı uygun görmüştü. Fevzi Ahmet Bey, 23 Eylül 1933 târihli mektubunda, Seres'ten İnönü'ye övgü dolu satırlarla sesleniyor ve vatanından ve eşi ile dört evlâdından ayrı geçen oniki yıldan sonra, yeniden Türkiye'ye dönmesine izin verilmesi için âdetâ yalvarıyordu. Fevzi Ahmet Bey, Türkiye'nin Gümülcine Başkonsolosluğu aracılığıyla daha önce de, 17 Mayıs 1930 târihinde benzer bir başvuruda bulunmuştu ve söz konusu başvuru hâlen Emniyet Genel Müdürlüğü'nün ikinci şûbesinde bulunuyordu. Ancak bu girişiminden de olumlu bir sonuç alınamayacak ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 15 Kasım 1933 târihinde, genel af yasasından sonra dahi, ilgili kişinin yurda girmesinde sakınca bulunduğunu açıklayacaktır.

Kaya, Başbakanlığa verdiği bilgide, Fevzi Ahmet Bey'in, "mütâkere devrelerinde İngilizlerin yanında çalıştığı[nı] ve Yalova'nın bombalanmasına ve Anadolu'ya kaçırmak istenilen cephânelerin tutulmasına sebebiyet verdiği anlaşıldığından" mürâcaatının reddine karar verildiğini bildiriyordu. Ayrıca, ilgili, Cumhurbaşkanı'na da benzer bir mektup yazmış olduğundan, aynı bilginin Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne de yazıldığı belirtiliyordu.[98]

Ahmet Fevzi Bey'in bundan sonraki âkıbetini ise bilmiyoruz. O 150'liklerden değildi. Belli ki, daha Millî Mücâdele sırasında ülkeyi terk etmişti. Tam bu sırada Cumhuriyetin onuncu yıldönümü vesilesiyle çıkacak olan genel affın Fevzi Ahmet Bey'i de ümitlendirmiş olabileceğini düşünebiliriz.

98 Ahmet Fevzi Bey'in 23 Eylül 1933 târihli elyazılı mektubu; "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (15 Kasım 1933), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/106 694 32]. Bkz. **EK 29.**

Lâkin rejim, Millî Mücâdele karşıtlarına karşı henüz yumuşama niyetinde değildi. Ancak, bu türden kişilerle ilgili olarak bir ilke karârına mı dayanılarak, yoksa kişilerin tek tek durumlarına bakılarak her defâsında kişiye özel karar mı veriliyordu sorusuna yanıt vermek için elimizde yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır.

Hatırlanacağı gibi, 150'liklerin yurt dışındaki faaliyetlerine ilişkin olarak elimizde pek az bilgi vardır. [99] Bu kısımda ise, yeni bilgiler ve belgeler görme imkânımız olacak...

Hâfız İsmâil

150'liklerden Hâfız İsmâil'in Mısır'da yayınlamakta olduğu *Müsâvat* adlı gazetesinin ülkeye gizlice sokulduğunu ve okunduğunu biliyoruz. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 2 Aralık 1929 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda verdiği bilgilere göre, Bergama'nın Reşâdiye nâhiyesinin[100] Aşağı Şakran köyü hatibi Manisalı Mehmet Hoca ile bakkal Fevzi Bey, yurda gizlice sokulan söz konusu gazeteyi okurken yakalanmışlardı. Menemen'de sonuçlanan mahkemede, söz konusu kişilerin sâdece gazeteyi okudukları anlaşılmıştı. Ayrıca, gazeteyi başkalarına da okutturmak üzere girişimde bulunmadıkları görülmüş ve sonuçta birer ay hapis ve yirmibeşer Lira da para cezâsına çarptırılmışlardı. Soruşturma sonucunda, söz konusu gazetenin ülkeye girişi serbest olan bir başka ga-

99 Bu konuda şimdiye kadar yapılmış olan en kapsamlı ve geniş bilgi sunan araştırma, daha önce de atıfta bulunduğum gibi, Şâduman Halıcı tarafından **Yüzellilikler** başlığı altında Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde (Eskişehir, 1998) yapılmış olan yüksek lisans tezidir. Prof. Dr. İhsan Güneş'in danışmanlığında yapılmış olan bu tez, Emniyet Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan bilgi ve belgelerden hareketle, 150'liklerin yurt dışındaki siyâsal faaliyetlerine ilişkin toplu bilgi veren yegâne kaynaktır. Katalog tarzında sunulan bu araştırmanın maalesef yayınlanmamış olması, gerçekten önemli bir eksikliktir. 150'likler için ayrıca bkz. İlhâmi Soysal, **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul, 1985 ve Kâmil Erdeha, **Yüzellikler (Yâhut Millî Mücâdele'nin Muhasebesi)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998.

100 Günümüzde Zeytindağ ilçesidir.

zeteye sarılarak ve posta ve bâzen de İskenderiye'ye çalışan kayıklarla ülkeye sokulduğu anlaşılmıştı. Bütün bu bilgilerin kaynağı İzmir Vâliliği idi.[101] Gazetenin Bergama'ya kadar nasıl ulaştırıldığı ise bilinmemektedir. Yurt dışında basılan ve ülkeye gizlice sokulan bir gazetenin taşrada sıradan insanlar tarafından okunabilmesi ise, bir bakıma hayret uyandırıcıdır.

150'likler listesinde birkaç tâne İsmâil vardır. Ancak burada sözü edilen Hâfız İsmâil'in Bursa eski Vâlisi Gümülcineli İsmâil olması ihtimâli daha yüksektir. Diğer İsmâillerin gazete çıkarabilecekleri hayli kuşkuludur. Diğer yandan, Şâduman Halıcı'nın Gümülcineli İsmâil hakkında verdiği bilgiler arasında onun bu sırada bir gazete çıkardığından söz edilmemektedir.[102]

Acaba yurt dışından ülkeye gizlice başka gazete ya da dergiler de giriyor muydu sorusuna yanıt vermek kolay değildir. Çünkü, elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, elimizde bulunan az sayıdaki bâzı örneklere bakarak, bir fikir edinmeye çalışmak da mümkündür.

CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 28 Şubat 1936 târihinde, CHP il yönetim kurulu başkanlıklarına ilettiği bir târimde, "Çerkes Etem'in kardeşi 150'liklerden Çerkes Reşit tarafından 'Sâbık Osmanlı Ordusu ümerâsından ve eski Ankara Büyük Millet Meclisi âzâsından Saruhan mebusu Reşit' imzâsı ile bâzı zevâta ve makamlara hezeyan dolu açık kartpostallar[ın] gönderildiği[nin] haber alınmakta" olduğunu bildiriyordu. Peker, CHP örgütünden, "gerek bu kartpostallardan ve gerek yine evvelce Çerkes Reşit tarafından yazılmış olan 'Osmanlı Ordusu'na Ârızei İkâziye' adı ile beyannâmelerden oraya da gelmiş [olanlar] varsa, tesbiti ile

101 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (2 Aralık 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/107 697 1]. Bkz. **EK 30.**

102 Halıcı, **age**, s. 100-105. Ayrıca bkz. Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s. 114.

bunların derhâl hükûmete tevdiini ve hükûmetle birlikte çalışılmasını ricâ" ediyordu.[103]

CHP Trabzon İl Yönetim Kurulu Başkanı R. (?) Ural, 21 Mart 1936 târihinde, CHP Genel Sekreterliği'ne ilettiği bir yazıda, en azından Trabzon'da bu türden bir girişimle karşılaşılmadığını bildirmektedir. Ural, "İlbaylık [Vâlilik] ile hemen yapılan değette topraklarımıza sokulmak istenen menfî propagandanın bir izine rastlanmadığı anlaşılmıştır. Her çağ uyanık olan örgütümüze bu önemli husus münâsip şekillerde genelgelenmiştir," demekteydi. Sözü edilen propagandanın içeriğini bilemiyoruz. Fakat CHP Genel Sekreterliği'nin ilgili yazıyı "irticâ" dosyasına kaldırmış olmasından hareketle ve yazının üzerine düşülen "irticâ dosyasına tâmime cevaptır" ibâresinden, irticâî bir propagandanın soruşturulmakta olduğu bellidir.[104]

Nitekim, yine hemen hemen aynı târihlerde, CHP Seyhan Vilâyet Heyeti Başkanlığı'ndan CHP Seyhan İl Yönetim Kurulu Başkanı Balıkesir (Karesi) milletvekili (muhtemelen) Mehmet Câvit Emir (Demir) tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne iletilen benzer bir yazıda da şöyle denilmekte idi:

> "Vatan ve inkılâp hâinleri Çerkes Etem ve kardaşı 150'liklerden Çerkes Reşit'in millî hudutlarımız dışından ülkemiz içine gönderdikleri fesat ve hıyânet dolu mektuplardan ilimiz içerisinde yurttaşlara da gönderilmesi ihtimâline karşı çok hassas olmaları ve böyle bir şey görüldüğü, işitildiği veyâ sezildiği takdirde hemen hükûmete haber verilmesi, ilçeyönkurul [ilçe yönetim kurulu] başkanlarımıza yazılmıştı. İlçelerden almakta olduğumuz cevaplarda bu hususta dâimâ uyanık bulunulduğu bildirilmektedir."[105]

---

103 "CHP Genel Sekreterliği'nden CHP İl Yönetim Kurulu Başkanlıkları'na", (28 Şubat 1936); **Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (CHP K)**, [Katalog Numarası: 490 01/3 12 17]. Bkz. **EK 31**.

104 "CHP Trabzon İl Yönetim Kurulu Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne", (21 Mart 1936); **CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/18 92 1]. Bkz. **EK 32**. Ayrıca bkz. Uyar, **age**, s. 101-102.

105 "CHP Seyhan Vilâyet Heyeti (İl Yönetim Kurulu) Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne", (7 Nisan 1936); **CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/18 92 1]. Bkz. **EK 33**.

Bu iki yanıtın dışında elimizde başkaca bir bilgi bulunmamaktadır. En azından rejimin yurt dışından ülkeye gizlice sokulmaya çalışılan yayın faaliyetinin CHP örgütlerince de yakından ve dikkatle izlenmesini istediğini söyleyebiliriz.

Refi Cevat (Ulunay)

Pâris'te bulunan Refi Cevat (Ulunay)'ın da 1931 yılında TBMM Başkanlığı'na iletilmek üzere Türkiye'nin Pâris Büyükelçiliği'ne sunduğu kapalı zarf içinde bir evrâkı ("mazruf") olduğu görülmektedir. Fakat maalesef kapalı zarf içinde bulunan bu evrâkın ya da mektubun metnini görmek imkânı yoktur, çünkü arşivde bulunmamaktadır. Yine de ilgili yazışmalardan evrâkın ya da mektubun Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından Başbakanlığa iletildiği ve Başbakanlığın da mektubu Meclis Başkanlığı'na ilettiği anlaşılmaktadır.[106]

Şâduman Halıcı, araştırmasında, Türkiye'nin Pâris Büyükelçiliği'nin bu sıralarda Ulunay'ı dikkatle ve yakından izlediğini belirtmektedir. Ancak Ulunay'ın evrâkının ya da mektubunun içeriğini bilemediğimiz için bu sırada rejime yönelik muhalefetinin derecesi hakkında da bir değerlendirmede bulunmak imkânsızdır. Sâdece iki yıl sonra Başbakan İsmet İnönü'den af talebinde bulunacak olan Ulunay'ın bu târihteki siyâsal konumunu tam olarak açıklığa kavuşturmak güçtür.[107]

106 "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (27 Haziran 1931), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/107 697 15].

107 Halıcı, **age**, s. 224-227.

Süleyman Şefik Paşa

Cebeli Lübnan'da[108] oturmakta olan Süleyman Şefik Paşa'nın da 1939 yılının ortalarında siyâsal görüşlerini yayınlamak konusunda bâzı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. İçişleri Bakanı Fâik Öztrak, Başbakanlığa verdiği bilgide, "Süleyman Şefik Paşa, (...) bir taraftan felsefei ilâhiyat ile meşgûl olmakta, diğer taraftan da Türkiye siyâsetini tâkip etmekte, Türkiye'de olan şeyleri inceden inceye araştırmakta ve aklı sıra bir takım inkılâplar beklemektedir" demekteydi. "Şimdi Türkiye ahvâli ile Türkiye'deki temennileri hakkında mektup şeklinde birçok yazılar hazırladığı ve bu yazıları Türkiye ricâline ve gazetelerine göndermek istediği öğrenilmişti." Öztrak'ın verdiği bilgilere göre, Süleyman Şefik Paşa, "temennileri"ni on madde hâlinde toplamıştı. O, "bu on maddenin kabûl ve tatbik edilmesi hâlinde Türkiye'de hakikî refah ve saadetin teessüs edeceğini iddiâ etmekte imiş..."

Bu on madde ise şunlardı: "Saltanatı meşrûta; latin harflerinin ilgâsı; serpuşun serbestîsi; Harbi Umûmî mesûllerinin tecziyesi; Türk olmayanların kovulması; Kürdistan'da ademi merkeziyet usûlünün tatbiki; hür intihâbat; Meclisi Âyan; ihtikârın men'i ve inhisarların ilgâsı; dinin serbestîsi..."

Bu bilgi, aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ile Dışişleri Bakanlığı'na da sunulmuş ve bu arada Millî Emniyet Hizmetleri (MAH) Reisliği'ne de arz edilmişti.[109]

Anlaşılıyor ki, bu bilgi, Süleyman Şefik Paşa'nın yakın çevresinden elde edilmişti. Bu kadar ayrıntılı bilgi başka bir kaynaktan sağlanamazdı. Demek ki, siyâsal muhalefetin içinde Ankara'ya istihbârat taşıyan unsurlar da bulunu-

108 Cebeli Lübnan, Lübnan'ın ortasında bulunmakta olup, Akdeniz'e sâhili olan ildir. Lübnan Dağı anlamına gelmektedir.

109 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (31 Temmuz 1939), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/107 698 7]. Bkz. **EK 34.**

yordu. Yine de Süleyman Şefik Paşa'nın bütün faaliyetinin sonuçta görüşlerini rejimin bilgisine sunmaktan öteye geçemediği görülmektedir. Görüşlerinin bu sırada Türkiye'de bir gazetede yayınlanması ise, tabiî ki mümkün olamazdı. Bu konuda hayli naif bir beklentisi olduğunu söyleyebiliriz. Anlaşılan başkaca bir yayın kanalı bulunmuyordu. Dolayısıyla görüşlerinin Türkiye'ye ulaştırılması imkânı hiç yoktu. Bu anlamda etkin bir muhalefetten söz etmek doğru olmaz.

Şâduman Halıcı, araştırmasında, Süleyman Şefik Paşa hakkında toplanmış çok sayıda istihbârat raporuna atıfta bulunarak, paşanın bir hayli aktif siyâsal konumuna dikkat çekmektedir.[110] Ancak yine de, bütün bu istihbârat bilgisi temelinde, paşanın sâdece gevezelik ettiğini, fakat harekete geçmekten çekindiğini söyleyebiliriz. Paşa, anlaşılan siyâsî dedikodularla vakit geçirmeyi tercih ediyordu. Belki de "gazete çıkarmak boşunadır" derken, kendisini haklı kılmayı amaçlamıştı. Aynı yıl içinde Mersin İş Bankası Müdürü Saip Kibar ile Beyrut'ta görüşen paşa, onun aracılığıyla da Ankara'ya iletilmesi için görüşlerini yinelemişti. Çünkü Kibar, paşanın gözünde, "Türk ajanı" idi.[111] Bu târihte paşanın etkin bir muhalefetinin olduğunu söylemek güçtür.

Aziz Nûri (Yeşil)

Aziz Nüri (Yeşil),[112] Yunanistan'ın Alman işgâline uğramasına sâdece haftalar kala, Pire'den Cumhurbaşkanı'na ilettiği mektubunda, İsmet İnönü'ye övgüler yağdırmakta, özellikle Türklük vurgusu ile geçmişteki ayrılıkların sebebini imâ yollu eski şefe yormakta; bu arada uzun süren hastalığından sonra, İnönü'nün politikalarını tasvipkâr bir dille belirtmek-

110 Halıcı, **age**, s. 79-89.

111 Halıcı, **age**, s. 79-89.

112 Kendisinden daha önce de söz etme fırsatım olmuştu.

te ve yurda dönebilmesi için maddî yardım talep etmektedir. Kendisi 18 yıldan bu yana sürgünde idi. Yurda döndüğünde İnönü ile bizzat görüşmeyi de talep ediyordu.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Kemâlettin Gedeleç, 27 Ocak 1941 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, ilgili mektubu iletiyordu. Başbakanlık'tan 31 Ocak 1941 târihinde Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği'ne yazılan bir yazıda ise, ilgilinin siyâsî ve mâlî durumuna ilişkin soruşturma yapılması isteniyordu.

Atina Büyükelçiliği'nin yaptığı ya da yaptırdığı soruşturmanın sonucunda, hâli hazırda Pire'de olan Aziz Nüri (Yeşil)'in Millî Mücâdele sırasında Yunan ordusunun Bursa'yı işgâlinde işgâlciler tarafından Bursa Vâli vekilliğine atandığı ve daha sonra yurdu terk ettiği bildiriliyordu. Yunanistan'ın işgâl sırasında kendisi ile işbirliği yapanları daha sonra da özel bir tahsisatla desteklediği zâten biliniyordu ve Aziz Nûri (Yeşil) de bu şekilde hayâtını sürdürmüştü. 1930 yılında oğlu yasal olarak yanına gelmiş ve göçmen mahallesinde sahne tesis ederek, hokkabazlık ve tiyatroculuk ile hayâtını kazanmıştı. Ancak savaş dolayısıyla yabancıların faaliyetleri sınırlandırıldığından, bu imkândan yararlanmak artık mümkün değildi. Oğlu bir aralık Atina radyosunda Türkçe spikeri olarak çalışmışsa da, bu da uzun sürmemişti. Atina Büyükelçiliği'nin değerlendirmesine göre, Aziz Nûri (Yeşil)'in 150'liklerle "tabiî sûrette temasta bulunduğu hâlde, vatanı aleyhinde bâriz bir faaliyette bulunduğu tesbit edilmemişti."[113]

Hatırlanacağı gibi, 1938 yılının Haziran ayında 150'likler için af kararı alınmıştı. Bu bakımdan 150'liklerin yurda dönmelerine karşı hiçbir yasal engel bulunmuyordu. Buna kar-

113 "Türkiye Riyâseti Cumhur Umûmî Kâtipliği'nden Başvekâlet'e", (27 Ocak 1941); "Başvekâlet'ten Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği'ne", (31 Ocak 1941); "Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği'nden Başvekâlet'e", (19 Şubat 1941), **BCABMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/107 698 9]

şın yurda dönmek için özel izin alınmasına çalışılması en azından tuhaftır. Herhâlde ilgili kişiler, Türkiye'ye döndüklerinde, affa rağmen, başlarına geleceklerden gerçekten de emin olmak istiyorlar ve siyâsal bir güvence elde etmeye çalışıyorlardı. Yurda dönen 150'liklerin tamâmının bu türden bir özel izin mektubu yazıp yazmadıklarını ise, tabiî ki bilemiyoruz.

Şâduman Halıcı, araştırmasında, Aziz Nûri (Yeşil)'in siyâsal faaliyetlerine ilişkin çok sayıda istihbârat bilgisi olduğunu vurgularken, onun hayli etkin muhalif bir kişi olduğunu da belirtmektedir. Bununla birlikte, Atina Büyükelçiliği'nin değerlendirmesi kabûl görmüş olmalıdır ki, Aziz Nûri (Yeşil)'e 17 Eylül 1941 târihinde bir defâlık seyahat için pasaport verilmiştir. Ancak Aziz Nûri (Yeşil)'in yurda dönmesi kısmet olmamış ve kendisi kısa bir hastalık döneminin ardından ölmüştür. Ölümünün 1942 yılının başlarında olması muhtemeldir. Çünkü, Halıcı, bu konuda 2 Şubat 1942 târihli bir istihbârat bilgisine atıfta bulunmaktadır.[114]

Cakacı (Ahmet) Hamdi (Abuk) Paşa

Millî Mücâdele döneminde İstanbul Hükûmeti'nde Bahriye Nâzırı olan Cakacı (Ahmet) Hamdi (Abuk) Paşa, 12 Mayıs 1943 târihinde, Türkiye'nin Tiran Konsolosluğu'na, Cumhurbaşkanına iletilmek üzere bir mektup bırakmıştı. Mektup, Cumhurbaşkanlığı'ndan Başbakanlığa iletilmişti. Başbakanlık da önce Dışişleri Bakanlığı'ndan bir değerlendirme istemiş, fakat daha sonra yazıyı değiştirerek, ilgisi dolayısıyla mektubu bakanlığın bilgisine sunmuştu.[115] Maalesef ilgili

114 *Halıcı*, **age**, s. 126-135.

115 "Türkiye Riyâseti Cumhur Umûmî Kâtipliği'nden Başvekâlet'e", (28 Mayıs 1943); "Başvekâlet'ten Türkiye'nin Hâriciye Vekâleti'ne", (1/3 Haziran 1943), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/107 698 10].

mektup hakkında herhangi bir bilgiye sâhip değiliz, çünkü mektup arşivde bulunmamaktadır.

Şâduman Halıcı, araştırmasında, paşanın Tiran'da bulunduğunu ve yalnızca geçimini sağlamakla ilgilendiğini, siyâsal etkinliklerden uzak kaldığını belirtmektedir. Paşa, 150'liklerin 1938 yılında gerçekleşen affından sonra Türkiye'ye geri dönmek için girişimde bulunmuş ve bu talebi kabül edilmişse de, ülkesine geri dönmesi mümkün olamamıştı. 3 Aralık 1942 târihinde bir kez daha dönmeyi talep etmiş, fakat bu kez de ülkeye dönmesi uygun görülmemişti. Halıcı, araştırmasında, 12 Mayıs târihli bu mektuptan da söz etmektedir. Ancak mektubun doğrudan doğruya Başbakan İsmet İnönü'ye yazıldığını belirtmektedir. Ayrıca, mektubun konusu yine dönüş iznidir. Fakat bu girişimden de olumlu bir sonuç alınamayacaktır.[116] Burada bir kez daha özel izin mektubuna rast geliyoruz. Fakat affa rağmen niçin bu türden bir girişimde bulunulduğu anlaşılamazken, niçin ve nasıl olup da yurda dönülmesine izin verilmediği de belirsiz kalmaktadır. Yasal olarak dönüş serbest olmalıydı. Anlaşılan siyâsal gerçekler ile yasalar arasında tam bir örtüşme bulunmuyordu!

150'lik karşıtı "sivil toplum kuruluşu"nun resmî faaliyetleri

150'liklerin siyâsî faaliyetlerine karşı resmî girişimlerde bulunulduğuna ilişkin bilgi veren bir yazı da, yine Dışişleri Bakanlığı'na âid olup, 13 Ekim 1930 târihinde Başbakanlığa sunulmuştur. İlgili yazıda, Türkiye'nin Gümülcine Konsolosluğu'nun bir raporuna işâret ediliyordu. Raporda şu görüşlere yer verilmişti:

116 Halıcı, **age**, s. 65-67.

"150'liklerle firârîlerin merkezi faaliyeti olan Gümülcine'de eşhası mezkûrenin muzır propagandalarına mâni olmak ve hiç olmazsa bunların tesirâtını tahdit eylemek ve gençler arasında inkılâp prensiplerini neşir ve tâmim etmek maksadı ile mahalli gençleri tarafından siyâsî bir kulüp tesis edilmiş ve kulüp birçok müşkülât içinde idâmei mevcûdiyete gayret etmekte bulunmuş ise de, hiçbir taraftan maddî muavenete mazhâr olamaması ve hâne kirâsını bile tediyeden izhârı âciz etmesi dolayısıyla, kulübün maalesef kapanmak tehlikesine mâruz bulunduğu ve buna hükûmetimizce yardım edilecek olursa, memleketimiz ve teceddüdün birer müdâfii olan bu gençlerin menfî propagandalara karşı hayli fâideleri [faydaları] dokunacağı beyan kılınmakta ve mütâlaaya elçilikçe de iştirâk edilmektedir. Mevzu bahis kulübün vaziyeti iktisâdîyesini ıslâhının 40.000 Drahmi'nin tahsis ve itâsına mütevakkıf bulunduğu..."[117]

Görüldüğü gibi, rejim, kendi yandaşlarına sunulan resmî destek ve teşvik ile bu kanaldan da karşı propaganda faaliyetlerinde bulunmaktan çekinmemektedir. Her ne kadar yardımın yapılıp yapılmadığını ve kulübün âkıbetini bilemiyorsak da, görünürde bağımsız, fakat maddeten ve mânen rejime bağ(ım)lı "sivil toplum kuruluşu" oluşturmak ve yurt dışındaki siyâsal muhalefetin izlenmesini sağlayarak, karşı propaganda yapılmasını mümkün kılmak, besbelli ki, rejimin gözettiği bir yöntemdi.

117 "Hâriciye Vekaleti (İstihbârat Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (13 Ekim 1930), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/107 697 5].

BEŞİNCİ BÖLÜM

CHP'DE VE SEÇİMLERDE SİYÂSÎ MUHALEFET

Elimizde erken Cumhuriyet döneminde yasal alanda siyâsî muhalefet olabilir miydi sorusuna ilişkin olarak yanıt verinemizi mümkün kılan sâdece bir örnekolay bulunmaktadır.

Malatya'nın Kâhta ilçesinde[118] "içtimâ eden eşhasın evrâkı tahkikiyesi istihsâl edilen nakli dâvâ karârı üzerine Malatya müddei umûmîliğine tevdi ve mustantikliğe havâle edilmekle, maznunlar hakkında evvelâ ihzâr ve mütaakiben tevkif müzekkereleri sâdir olmuş ve Malatya'da bulunan Arpacızâde Hacı Mehmet Efendi ile damâdı Kâhtalı Zeynel Bey ve birâderi Haydar derdest edilmişlerdi." İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 7 Mart 1930 târihinde Başbakanlığa verdiği bilgiye göre, "Bu Arpacızâde Mehmet Efendi, Gâzi Hazretleri'nin Nutuk'larında ismi geçen ve o vakit Malatya belediye reisi bulunan ve öteden beri nifak ve muhalefetle alude olup, bu defâki intihapta da alenen ve fakat manevralı bir sûrette muhalefete kalkışıp, muvaffak olmayan bir şahsiyetti. Bu sûretle meseledeki hakkı hakikatin tâyinin Cumhuriyet

118 Günümüzde Adıyaman'ın ilçesi olup, 1954 yılından önce Malatya'ya bağlı idi.

adliyesine intikâl ettiği Malatya vilâyetinden [Vâliliği'nden] bildirilmişti."[119]

Öyle anlaşılıyor ki, bu târihte Malatya'da ya da Kâhta'da seçim vardı ve bu seçimle ilgili olarak muhalifler bâzı siyâsî girişimlerde bulunmuşlardı. Bu girişimin tam olarak ne olduğunu ya da olmadığını bilmiyoruz. Fakat İçişleri Bakanlığı'nın yazısında, girişimin yasa dışı olduğuna ilişkin hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Hattâ ortada suçun ne olduğunu gösteren bir iddiâ da yoktur. Öyle görünüyor ki, Malatya'da muhalif bir âile, çünkü üç sanık da yakın akrabâdır, seçimde CHP'nin adaylarına karşı çıkmışlardır. Yine öyle anlaşılmaktadır ki, seçime müdahalede bulunmak için Kâhta'da toplantı yapmışlardır. Suçları, anlaşılan, tam olarak budur; yâni serbest seçime müdahalede bulunmak, yâni muhalefet yapabilmek için toplantı yapmak... İçişleri Bakanı'nın yazısında, siyâsî grubun lideri olduğu anlaşılan Arpacızâde Mehmet Efendi'nin Atatürk'ün 1927 yılında okuduğu *Nutuk*'ta da adı geçen kişi olduğu ve Millî Mücâdele döneminde de Malatya'da belediye başkanlığı yaptığı hatırlatılıyordu. Mehmet Efendi'nin Millî Mücâdele sırasında ya da sonrasında mahkemeye verilip verilmediğini bilemiyoruz. Fakat herhâlükârda bu sırada siyâsî haklara sâhip olduğu açıktır; çünkü kendisi, yine yazıdan anlaşıldığı kadarı ile, 1927 yılında yapılan seçimlerde de muhalefette bulunmuştur. O zamanki başarısızlığı da açıktır. Sanıkların tutuklanmış olmaları da dikkat çekicidir. Fakat asıl göze çarpan nokta, sanıkların ortada hiçbir neden yokken tutuklanmış ve mahkemeye verilmiş olmasıdır. Sanıkların tek suçları, serbest bir seçimde muhalif olmalarıdır! Bu örnekolay, tek-parti döneminde gerçekleşen seçimlere ilişkin bilgilerimizi teyid ettiği gibi, seçimlerde muha-

119 "Dâhiliye Vekâleti (Vilâyetler İdâresi Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (7 Mart 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/102 668 14].

lif olarak boygöstermenin de fiilen imkânsız olduğunu ve aksi hâlde bunun cezâsının hayli ağır olabileceğini kanıtlamaktadır! Maalesef soruşturmanın ve mahkemenin sonucunu bilemiyoruz.

ALTINCI BÖLÜM

KÜRT MUHALEFETİ

Bu kısımda sunabileceğim belgeler, iki farklı döneme ilişkin Kürt muhalefetinin faaliyetlerine tekâbül etmektedir. İlk belgeler, Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde Diyarbakır'da Kürt aktivistlere ilişkindir ve 1929-1931 yıllarını kapsamaktadır. İkinci grup belgeler ise, münhasıran Dersim isyânına ilişkindir ve Dördüncü Umûmî Müfettişliğin raporlarıdır.

Birinci Umûmî Müfettişliğin raporları

Birinci Umûmî Müfettiş İbrâhim Tâli Öngören'in[120] 30 Mart 1929 târihinde İçişleri Bakanlığı'na verdiği bilgiye göre, "Cemil Paşazâde Ekrem Kadri, Mehmet Bedri âileleri ile Halep'te Santral otelinde" idi. "22 Mart [1]929'da Huybon [Hoybun[121]] âzâsından Memduh Selim'in evinde bir içtimâ

120 Umûmî Müfettişlikler ve Birinci Umûmî Müfettiş İbrâhim Tâli Öngören hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53-126.

121 Hoybun Cemiyeti ile Ağrı isyânı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kalman, **Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi (1926-1930)**, Perî Yayınları, İstanbul, 1997; **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1 ve 2**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992; Yusuf Sarınay, "Hoybun Ce-

akdetmişlerdi." Diğer yandan, "Halep'te bulunan bâzı Kürtler [de] bu içtimâda hazır bulunmuşlardı." Bu bilgiler, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından 4 Nisan 1929 târihinde gerek Başbakanlığa ve gerekse Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'na iletilmişti.[122]

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 10 Nisan 1929 târihli istihbârat raporunda, Mardin Vâliliği'nden 1 Nisan'da alınan bilgiyi Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı ile paylaşıyordu. Mardin Vâlisi Hâdi Bey, İçişleri Bakanlığı'na ilettiği istihbârat raporunda, şu bilgileri veriyordu:

> "Diyârıbekirli [Diyarbakırlı] Cemil Paşazâdelerden Mustafa Bey mahdumu Mehmet ve Fuat Bey mahdumu Kadri ve birâderi Bedrettin Beyler, 18 Mart târihinde İstanbul'a ve İzmir'e gitmek üzere trenle Mardin'den hareketle, İstanbul ve İzmir'e gitmeyip, Halep'e gitmişlerdir. Bunlardan evvel Mardin'den İstanbul'a giden Cemil Paşazâde Ekrem Bey, İstanbul'dan doğruca Halep'e gittiği ve hâli hazırda diğer erbâbı fesatla tevhidi mesâî ederek, memleketimiz dâhilinde ikâı fesada çalıştıkları ve tren zamanları yolcularla temâs ederek, mâlûmat istihsâl etmekte oldukları haber alınmakla, berâyı mâlûmat arz olunur."[123]

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 12 Nisan 1929 târihli yazısında ise, "firârî Cemil Paşazâdeler hakkında" bilgi vermeye devâm ediyordu. Kaya'nın Başbakanlığa verdiği bilgiye göre, "firar edenler üç olmayıp, Ekrem, Kadri, Bedri ve Mehmet nâmlarında dört şahıstı." Bu kişiler, "Fransız istihbârat dâiresinde isticvab edilmişler" di. "İfâdelerinde, 'Kürtlerin isyan için tedârik ve istihzâratta bulunduklarını ve bu defâ zuhur edecek isyanda, hükûmetin kendilerini idâm edeceğinden

---

miyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 40, (Mart 1998).

122 "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Başvekâlet'e", (4 Nisan 1929); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 1].

123 "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Başvekâlet'e", (10 Nisan 1929); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 3].

korkarak kaçtıklarını ve daha birçok Kürt rüesâsının Türkiye'den firâr edeceğini' söylemişlerdi." Alınan bilgiye göre, "Fransızlar bunların Halep'te ikâmet etmelerine müsaade etmişlerdi." Bunun üzerine "Santral otelini terk ederek, Halep'in Akaba mahallesinde kirâladıkları eve" geçmişlerdi. Bu arada "Şâhinoğulları Mustafa, Bozan ve Kürt dağı rüesâsından Hacı Hannan, Halep'e gelerek, bunlarla uzun boylu görüşmüşlerdi." Kaya, bu bilgileri Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı ile de paylaşıyordu.[124]

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, yine 12 Nisan 1929 târihli yazısında ise, Birinci Umûmî Müfettiş İbrâhim Tâli Öngören'in[125] 31 Mart târihli istihbârat raporu hakkında yine Başbakanlık ile Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'nı bilgilendiriyordu. Öngören'in verdiği bilgilere göre, "Cemil Paşazâdeler'in Halep'e firarlarını mûcib zâhiri hiçbir sebep yoktu." "Amcazâdeleri Ekrem Bey'in İstanbul'dan vürûduna kadar köylerinde ziraatle meşgûl olup, âzamî zeriyatı yapmakta idiler. Ekrem'in gelmesi üzerine Mehmet Bey['in], ikiyüz altın vâridat getiren iki pirinç tarlasını iki sene müddetle seksen altına kirâya vermesi, Ziraat ve Osmanlı Bankaları'ndan 3.000 Lira almaları, firar karârının son günlerde verilmelerine delildi." Ayrıca, "Halep'te Hoybon [Hoybun] Cemiyeti âzâları ile temasları ve içtimâ etmeleri, bu cemiyeti canlandırarak faaliyete geçirmeye ve bir tesir yapmaya çalışacakları..." bilgisine de yer verilmişti. "Garpten gelenlerin cümlesi yerlerinde oldukları, Cemil Paşazâde Ziyâ Bey'in piyasadan 250 altın tedârikine çalıştığı" ve "umûmî vaziyette fevkâlâdelik olmadığı" da rapora eklenmişti.[126]

---

124 "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Başvekâlet'e", (12 Nisan 1929); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 2].

125 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**, s. 53-126.

126 "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Başvekâlet'e", (12 Nisan 1929); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 4].

Birinci Umûmî Müfettiş İbrâhim Tâli Öngören'in 12 Eylül 1929 târihinde Elâzığ'dan İçişleri Bakanlığı'na verdiği bilgiye göre, "şimdiye kadar dehâlet etmeyerek [merhametine ve himâyesine sığınmayarak] cenupta kalmış Yado ile Cibrarlı Sâdık, son günlerde Cemil Paşazâdeler ve Erizniler, Ermenilerle müştereken Hasice'de[127] Kürtlük nâmına mühim faaliyetlere başla"mışlardı. "Memleketimiz dâhiline muhtelif çeteler geçirerek, icrâyı fesada karar verdikleri [de] haber alınmıştı. (Olması melhüz [düşünülebilen; hatıra gelen] birisi)... Bunlardan Yado, yirmi süvâriden mürekkep bir çete ile gizlice hudûdumuzu geçmeye muvaffak olmuş ve 10 Eylül [1929] târihinde Diyarbekir'in [Diyarbakır'ın] Merme nâhiyesi şimâlindeki Büyük Akviran karyesinde[128] görülmüş ve aynı gün saat 17[:00] raddelerinde de Osmâniye'nin[129] Hüveydan karyesinden Demirkapı istikâmetinde Palo'ya[130] geçmekte oldukları Diyarbekir [Diyarbakır] Vilâyeti'nden [Vâliliği'nden] bildirilmişti."

Öngören, yazısında, "yekdiğeri ile sıkı temas ve teşriki mesâî sûretiyle bu çetenin ifsâdâtına mahâl bırakmayarak, bir an evvel imhâsını ve bunu da diğer bir iki çetenin tâkip eylemesi muhtemel olduğundan, buna göre (C, D-E) tedbirli bulunulmasını, vilâyetlerden ve ihtiyâten bütün askeri mevâkiin haberdâr edilmesini 7. Kolordu [Komutanlığı]'ndan ricâ" ediyordu. Ayrıca, "vilâyetler, bu maksat için, Umûmî Müfettişliğe de mâlûmat vermek şartı ile, mıntıkalarındaki seyyar jandarma kıt'alarından icâbı veçhile istifâde edebilirler"di. Söz konusu bilgi, "Kars, Erzurum, Erzincan da dâhil olmak üzere vilâyetlere, Karaköse tâkip mıntıka k., beşinci S. J. A, Hınıs'ta Binbaşı Derviş Beye yazılmış ve mâlûmaten 7, 9.

127 Sûriye'dedir.

128 Günümüzde Akviran, Şanlıurfa'nın Suruç ilçesine bağlıdır.

129 Ergâniosmâniye, bu sırada kazâ merkezidir.

130 Diyarbakır'dadır.

Kolordu Kumandanlıkları'na, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği'ne, Dâhiliye Vekâleti'ne arz edilmişti."[131]

Yine de rejimin muhaliflerine karşı ne derece acımasız ya da hoşgörülü olduğunu tesbit etmek güçtür. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, bu olayın hemen akabinde, "son günlerde gerek memleket dâhilindeki şâkilerden ve gerekse hudut hâricine firâr etmiş olanlardan dehâlet edenlerle [merhametine ve himâyesine sığınanlarla], edecek olanlara karşı yapılacak muamele hakkında Birinci Umûmî Müfettişliğe[132] vâki tebligâtı" Başbakanlığın bilgisine sunmuştu. Maalesef arşivde "merhamete ve himâyeye sığınanlar"a ilişkin tebliğin içeriğine yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[133] Bu bakımdan "merhamet"in derecesini saptayamıyoruz.

Hatırlanacağı gibi, Birinci Umûmî Müfettişlik Kürt meselesi ile yakından ilgiliydi. Burada "şâki" olarak adlandırılan Kürt isyancılarının teslim olmaları hâlinde karşılaşacakları muamele ilgili bir tâlimat söz konusudur. Bu muamelenin ne olduğunu bilseydik, rejime teslim olan Kürt isyancıların karşılaştıkları ve karşılaşacakları muhtemel muamelenin derecesi hakkında da bir değerlendirmede bulunmak mümkün olabilirdi.

Dördüncü Umûmî Müfettişliğin Dersim isyânı sırasında Kürt isyancılara ilişkin raporları

1937 yılında vûkû bulan Dersim isyânı sırasında bölgedeki gelişmeler de tabiatıyla dikkatle izleniyordu. Dersim isyâ-

131 "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Dâhiliye Vekâleti'ne", (12 Eylûl 1929); "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Başvekâlete" (16 Eylûl 1929), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 9].

132 Umûmî Müfettişlikler ve Birinci Umûmî Müfettişlik ile ilgili geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**.

133 "Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)'ndan Başvekâlet'e", (23 Haziran 1931), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/104 684 21].

nı ile ilgili olarak aşağıda sunacağım belgeler, burada ilk kez yayınlanmakta olup, genellikle resmî askerî târih yazımına kaynaklık etmiş olan raporlardır.

Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan,[134] 8 Nisan 1937 târihinde, İçişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'na, Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne ve Ankara'da Ordu Müfettişi Orgeneral [Kâzım] Orbay ile Jandarma Genel Komutanlığı'na yazdığı istihbârat raporunda, şu bilgileri veriyordu:

> "Pah[135] ile Kâhmut nâhiyeleri[136] arasındaki köprüyü yıkanlarla Sin nâhiyesine[137] tüfenk [tüfek] sıkanlar hakkında haber alma yoluyla ve Demenan ile Abbaslar'dan bu suç ile ilgili olmadıklarını ispât etmek için nâhiye, kazâ ve vilâyete dehâlet ve mürâcaat eden şahıslardan alınan mâlûmâta göre, suçluların Mazgirt kazâsına[138] bağlı Kâhmut nâhiyesinin Uzuntarla[139], Yukarı ve Aşağı Hözmerik ve Aşağı Bor köylerinden ve Hozat kazâsına[140] bağlı Sin nâhiyesinin Ballı mezrâsı ve Halvori köylerinden birkaç kişi olduğu öğrenilmiştir.
>
> Bu kanaati teyid etmek, bu köylerde bulunmaları muhtemel olan hakiki suçluları meydana çıkarmak ve ele geçirmek, bunların başka gruplardan yardım teminine ve çapulculuklarına mâni olmak için Tunceli'de bulunan seyyar ve sâbit jandarma kuvvetlerinin durumunda aşağıdaki değişiklikler yapılmıştır:
>
> 9. seyyar jandarma taburunun bir piyâde bölüğü Mazgirt'te alıkonulmuş, Pah'ta bulunan tabur karargâhı ile bir piyâde bölüğü Noşut köyünde bulunan diğer piyâde bölüğünün yanına yanaştırılmış, bu taburun ağır makinalı tüfek takımı Pah'ta ve süvâri bölüğü de Sogaik'te [Sögeik'te][141] bırakılmıştır.

---

134 Umûmî Müfettişlikler ve Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan ile ilgili geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**, s. 215-258.

135 Günümüzde Tunceli iline bağlı Kocakoç nâhiyesidir.

136 Günümüzde Tunceli iline bağlı Sütlüce (Tüllük) köyüdür.

137 Günümüzde Tunceli iline bağlı Geyiksu nâhiyesidir. Dest adı ile de bilinmektedir.

138 Günümüzde Tunceli iline bağlı ilçedir.

139 Eski adı Pağaali olup, günümüzde köydür.

140 Günümüzde ilçedir.

141 Günümüzde Atlantı köyüdür.

Erzincan'dan Elâziz'e [Elâzığ'a] getirilen seyyar jandarma süvâri bölüklerinden ikinci bölük Mazgirt'e ve üçüncü bölük Hozat'a gönderilmiştir. Hozat'taki seyyar alaydan evvelce Sin mıntıkasına gönderilmiş olan piyâde bölüğünün mensup olduğu tabur, bir bölüğü ile Havikpah'ta[142], tabur kargâhı, ağır makinalı tüfek takımı ve üçüncü bölüğü ile Sin'de bulunmak üzere, Havikpah ve Sin bölgesine gönderilmiştir.

Yeni gelen 500 sâbit jandarma eri, bugünkü durumun isteklerine ve ehemmiyet derecesine göre kazâ birliklerine dağıtılmış ve bu erlerin usta olanları ile mevcut kadrolar takviye edilmiş ve Hozat kazâsında Askisor[143], Pakire, Derviş Cemâl köylerinde ve Mazgirt'in Türüşmek nâhiyesine[144] bağlı Hiç köyünde[145] yeni karakollar açılmış..."

Dördüncü Umumî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, yaklaşık iki hafta sonra, 25 Nisan 1937 târihli istihbârat raporunda ise, şu bilgileri aktarıyordu:

"24 Nisan [1]937 günü saat birde şimâlden Sin Karakolu'na üçüncü defâ olarak başlayan ateş, sabaha kadar uzun fâsılalarla devâm etmiş ve bu ateş, Demenan, Haydaran, Yusufan ve Abbaslar ve Türüşmek nâhiyesindeki Kureyşan aşiretleri arasında kararlaştırılmış, muhtelif menbâlardan öğrenilen, müttefikan harekete Abbaslar'ın başladığını göstermek maksadına mâtuf bulunmuştur. Esâsen bu harekete 22/23 Nisan [1]937 gecesi başlanması kararlaştırılmış ve Demanlı'lar, o gece tertibat almışlarsa da, aralarına gönderdiğimiz propagandacının telkini ile, mevzilerinden geri çekilerek, iş ve güçleriyle meşgûl olmak üzere, köylerine dağılmışlar ve Türüşmek nâhiyesinde bulunan Kureyşan'lılar Kâhmut nâhiyesindeki Yusufan'lılar, memurlarımızın ve kuvvetlerimizin tesiri altında bulundukları için, onlar da o gece harekete geçmemişlerdir. Durdurulmuş bulunan hareketin devâmını temin maksadı ile Abbaslar üçüncü Sin ateşini yapmışlardır. 150 kadar silâhlı, Seyit Rızâ'nın evinin önünde ve Sin'in şimâlinde

142 Günümüzde Babaocağı köyüdür.

143 Eğer İksor köyünden söz edilliyorsa, bu takdirde günümüzde Gözen köyüdür. Eski Sor karakolu olabilir [?].

144 Günümüzde Akturuk köyüdür/Atatürk Mahallesi'dir.

145 Olasılıkla Hec köyüdür. Günümüzde Demirkapı köyüdür.

toplanmıştır. Bu kuvvetler üzerine tesir yapmak için bugün öğleden evvel tayyâre bölüğü iki defâ uçuruldu. Neticede Seyit Rızâ'nın küçük oğlu Hüseyin'in eli bomba tesiri ile kopmuştur. Diğer bir kişinin de bacağından yaralandığı işitilmiştir. Elli kiloluk bir bomba da, Seyit Rızâ'nın evinin kapısı önünde patlamaksızın yere gömülmüş kalmıştır.

25 Nisan [1]937 saat 14[:00]'de Kâhmut nâhiyesinden aldığımız bir haberde, Demanan'lıların, Haydaran'dan gelen kuvvetlerin ve üç günden beri Sin'de muharebe ettiğimiz ve ittifak yeminleri veçhile hemen harekete geçmeleri hakkında Seyit Rızâ'dan gelen haberin tesiriyle yeniden toplanmaya başladıkları ve bu gece taarruza geçecekleri öğrenildi. Bu taarruzların Kâhmut ve Sin'den karşılanması tedbirleri alındı.

Seyit Rızâ'nın Dojik taraflarındaki adamları da kendisine iltihak etmişlerdir. Bunlar geldikleri vakit, niçin hükûmetle uğraşarak mâsum kanı akıtmaya sebebiyet vermeye çalıştığını Seyit Rızâ'ya sormuşlardır. Seyit Rıza'nın büyük oğlu Şeyh Hasan da, Sin nâhiyesine gönderdiği mektupta, 'babasının işine karışmadığını ve onun harekâtından mesûl tutulmaması [gerektiği]ni' bildirmiştir.

Bu aşiretlerin bir ağızdan söyledikleri sözler, Tunceli teşkilâtından[146] sonra içlerine sokularak açılan karakol ve nâhiyelerin geriye alınması keyfiyetidir. Halkı bu fikrin etrâfında toplamak için subay ve memurlarımıza iftirâlar yapmakta ve kânunlarımızın kendi menfaatlerine mugâyir olduğunu mübâlâğâlı şekilde yaymakta ve devletimizin yakında Fransızlarla harb edeceğinden[147] ve Fransızların kendilerine para, silâh, cephâne ile yardım edeceğinden bahsetmektedirler.

Müttefik aşiretler, Ovacık[148], Hozat[149], Nâzimiye[150], Pülümür[151] kazâlarındaki diğer aşiretlere, kendilerine iltihak dâvetinde bulunmuşlardır.

146 Tunceli Kânunu için bkz. Cemil Koçak, "Tunceli Kânunu", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 211-216.

147 Bu, muhtemelen Hatay meselesinden dolayı gerginleşen Türk-Fransız ilişkilerinden kaynaklanan bir söylenti idi. İsyancıların bu gelişmeye de bel bağlamaları anlaşılabilir.

148 Günümüzde ilçedir.

149 Günümüzde ilçedir.

150 Günümüzde ilçedir.

151 Günümüzde ilçedir.

Bunlar bugün için müteredditi vaziyettedirler. Müttefik aşiretlerin muvaffakiyeti hâlinde, bunların da devlet aleyhine dönmeleri ihtimâl dâhilinde görülmektedir.

Eldeki kuvvetle ve hâle göre devletin nüfûzunu yürütmek tedbirleri alınmakla berâber, yukarıdaki vaziyetlere göre de kuvvetlerimizin takviyesine ihtiyaç hissetmekte olduğunu arz ederim."

Rapor, Başbakanlığa, İçişleri Bakanlığı'na, Genelkurmay Başkanlığı'na, Orgeneral Kâzım Orbay'a ve Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Vedit Uzgören'e de sunulmuştu.

Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, hemen ertesi gün, 26 Nisan 1937 târihinde, Elâzığ Vâliliği üzerinden şu raporu iletiyordu:

"Bugün saat 15[:00]'de Demenan'lıların Kâhmut ve civârındaki seyyar jandarma taburuna baskın yapmaya karar verdikleri, biri Uzuntarla civârında, diğeri Hözmerik'liler civârında iki grup hâlinde toplanmakta oldukları haber alınması ve görülmesi üzerine, bunların bombardıman edilmesi için üç tayyâre uçurulmuştur. Hedefler ve yollar tarafımdan tayyârecilerimize etrâfı ile izâh edilmişti. Dağların yüksekliği, vâdilerin derinliği ve yekdiğerini andıran manzaralar göstermesi sebebleriyle, tayyâreler, işbu grupların şarkından geçerek, Nizâmiye'nin Dereova köyüne kadar gitmişler ve Dereova karakolumuzun iki üç kilometre açığındaki mıntıkayı bombalamışlar ve geç vakit sâlimen meydana gelip inmişlerdir.

Kureyşan aşiret reisi Haso Seydi'nin, Türüşmek nâhiye merkezinde iken, Sin'e taarruz edeceğini bildiren Seyit Rızâ'dan gelen bir elçi ile görüştükten sonra, harekete geçmek üzere Kalbosan'a gittiği haber alınmıştır.

Sin'in Hozat ile irtibâtının dağ yolu ile teminine ve 36 jandarma eri ile yeni açılan eski Sor karakolunun saat 20[:00]'de yüz kişilik bir eşkiyâ grubu tarafından ihâta edildiği [sarıldığı] Sin'den bildirilmiştir. Şu hâle göre, Sin ve Kâhmut mıntıkalarına bu gece eşkiyâ tarafından umûmi bir baskın hareketi beklenmekte olduğunu arz ederim."

Rapor, İçişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'na sunulmuştu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da, 29 Nisan 1937 târihli yazısı ile durumdan Başbakanlığı haberdâr ediyordu.[152]

Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, hemen ertesi gün, 27 Nisan 1937 târihli istihbârat raporunda ise, şu bilgileri aktarıyordu:

> "Pah grubundan şimâl istikâmetinde yaptırılan keşif neticesinde Pah grubuna tecâvüz eden eşkiyânın Seyithan geçidinden Harçık [Harçik] suyunun[153] garbına geçtikleri ve bir kısmının cenupta Uzuntarla'ya gittikleri anlaşılmıştır. Harçık [Harçik] suyu kenarından bâzı kimselerin Uzuntarla'ya çıktıkları da Sinan tepeden görülmüştür. Kömemiş [Gömemiş][154] köylülerinin ifâdelerine göre, Pah mıntıkasında Haydaran ve Demanan'lılardan 200 kişi varmış ve üç ölü ve dört yaralı ve dört gaip [kayıp] vermişlerdir. Ölülerden birisi, Hayradan reisi Kamer'in kardeşinin oğludur. Bu eşkiyâ grubu ile berâber gelmiş ve bir aralık müfreze komutanımızı görerek ayrılmış olan muhbirimizin ifâdesine nazaran, Pah karşısına 80 Demenan'lı ve Haydaran'lı gelmiştir.
>
> Harçık [Harçik] garbındaki 9. Tabur'un 3. Bölük Komutanı'nından alınan raporda, eşkiyânın 150 metre sokularak ateşe başladığı ve bir kısmının dağıldığı ve perâkende kalanların çalı diplerinde ateş etmekte olduğu, zâyiat olarak iki hayvanın öldüğü ve ikisinin ormana kaçtığı bildirilmektedir. Bu bölüğün garbındaki Nöyüt tepede bulunan tabur komutanı ile ikinci bölük arasında eşkiyâ vardır. Tabur komutanı ile henüz irtibat yapılamadı. Fakat mevzilerinde bulundukları Sinan tepeden görülmektedir.
>
> İkinci ve üçüncü bölüklerin arasındaki eşkiyâ, sabahleyin çokça görülüyor idiyse de, şimdi azalmıştır. Cephenin şimâl tarafından arâzi kapalı olduğu için tarassutta bir şey görülemedi. Cenup tarafında ve ateş menzi-

152 Elâzığ Vâliliği'nin 25 Nisan 1937, 26 Nisan 1937 ve 27 Nisan 1937 târihli yazıları (metinler sûrettir); Dördüncü Umûmî Müfettişliğin 27 Nisan 1937 târihli iki yazısı (metin sûrettir); "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (29 Nisan 1937); "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (29 Nisan 1937); **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/111 744 3].

153 Harçik çayıdır.

154 Günümüzde köydür.

li hâricinde grup hâlinde eşkiyâ görülmektedir. Uzuntarla'da faaliyet var. Eşkiyânın bu gece köprü başına bir taarruz yapması muhtemeldir. Taburun 3. bölük mıntıkasında toplanarak, mukâvemeti emri pırıldakla verilmiştir.

Harçık [Harçik] garbındaki eşkiyânın cepheden geriye doğru çok miktarda ikişer kişi ile omuzda nakliyat yaptığı görülmüş ve nakledilen şeylerin elbise renklerinden yaralı ve ölü insan olduklarına hükmedilmiştir.

Sabahleyin erken uçan keşif tayyâremiz ve müteakiben uçan üçlü filomuz, makinalı tüfek ve bomba ile müsâdemeye iştirâk etmiştir. Siperlerimize düşen bombalarımızdan da askerimiz zarar görmemiştir.

Şimdiye kadar alınan mâlûmattan iki şehit, bir de yaralımız ve altı hayvan zâyiâtımız vardır.

2. Süvâri Bölüğü ile Nâzimiye müfrezesi, Pah'a gelmiş ve Pah grubunun emrine girmiştir. Mazgirt'ten 38 mevcutlu bir piyâde bölüğü Sogaik [Söğeik] mıntıkasına sürülmüştür.

Derviş Cemâl Karakolu, eski Sora Hiç Karakolu, Merho'ya[155] intikâl ettirildi. Lüzûmuna binâen ve mahallerinde fenâ tesir yapmamak için diğer karakollarda değişiklik yapılmadı. Diğer mıntıkada sükûnet bulunduğunu arz ederim."

Rapor, İçişleri Bakanlığı'na, Genelkurmay Başkanlığı'na, İstanbul Ordu Müfettişi Orgeneral [Kâzım] Orbay'a, Birinci Umûmî Müfettişliğe, Diyarbakır Kolordu Komutanlığı'na ve Erzincan'da Ordu Müfettişliği'ne sunulmuştu.

Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, yine aynı gün aşağıdaki raporu kaleme almıştı:

"Pah ve Kâhmut mıntıkası dün geceki eşkiyâ tecâvüzlerini çokça zâyiât verdirmek sûretiyle defetti; bir süvâri, bir piyâde bölükleri ile Nâzimiye'den getirilmiş 30 kişi bugün Pah'a iltihak etti. Mazgirt'te acemilerden 40 kişilik bir kuvvet tensik olundu. Hozat'tan Mazgirt tarafına kuvvet naklini mahzurlu görüyorum. Her ihtimâle karşı icâbında Mazgirt, Sin, Hozat istikâmetlerinde kullanılmak üzere 17. Tümen ile bir piyâde taburu ile bir dağ bataryasının Perte'ye hemen ilerletilmesine yüksek emirlerinizi arz ve ricâ ederim."

155 Günümüzde Cevizlidere köyüdür.

Rapor, İçişleri Bakanlığı'na, Genelkurmay Başkanlığı'na ve Diyarbakır Kolordu Komutanlığı'na da sunulmuştu.

Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, yine aynı gün, bu kez Elâzığ Vâliliği üzerinden şu bilgiyi vermekteydi:

"27 Nisan [1]937 günü saat yarımda eşkiyâ, üç koldan Pah, Kahmût hattımıza ateş açmışlar; eşkiyâ Harçik suyunun şarkında 80 ve garbında 120 kişilik iki grup hâlindedir. Yusufhan'lılar da eşkiyâya miktârı meçhûl kuvvetle ayrıca yardım yapıyorlar.

Pah'ın bir kilometre şimâlindeki tepede bulunan 9. Süvâri Bölük Komutanı'nın emrindeki kuvvetle eşkiyâ tarafından ihâta edilmiş [sarılmış] ve müsâdeme sabaha kadar devâm etmiştir. Pah garbında Sinan tepeye yerleştirilmiş ağır makinalı tüfek ateşlerimizin tesiriyle sabahleyin eşkiyâ ihâtayı [çevirmeyi] terk ederek, Yukarı Kömemiş [Gömemiş] tepesine çekilmiştir. Fâsılalı ateş devâm ediyor. Eşkiyânın zâyiâtı olduğunu köylüler söylemişlerdir. Saat üçbuçukta Mazgirt'ten tahrik edilen 2. Süvâri Bölüğü, saat sekizde Pah'a vardı. Eşkiyâyı Ahmar-Küher yaylasından ihâta etmek [sarma] emrini aldı. Saat dörtte Nâzimiye'den bir gedikli erbaş komutasında süvâri ve piyâdeden mürekkep 30 kişilik bir kuvvet de, Alman yaylası istikâmetine tahrik edilmiştir. Sinan tepesindeki ağır makinalı tüfeklerimiz, Harçik suyunun garbındaki eşkiyâya zaman zaman ateş ediyor.

Harçik suyu denilen Darboğaz deresinin garbında bulunan 9. Seyyar Jandarma Taburu'nun cenup cenahında eşkiyâ kesâfeti vardır. Bu kesâfet, Cindo mezrâsı şimâlindeki tepede bir bölüğümüz ve Nöşüt tepesinde de diğer bir bölüğümüz ile Kâhmut Karakolu'nun mürettebâtı olan 50 kişilik sâbit jandarma kuvvetlerimizden her tarafa ateş edilebilecek şekilde tertiplenmiştir. Nöşüt cihetindeki kuvvetlerimiz, şu dakikada eşkiyâyı Nöşüt köyü istikâmetinden ihâtaya [sarmaya] çalışıyor.

Sahsik köyünde bulunmakta olan nâhiye ile sâbit kuvvetler, dün akşam karanlığında Nöşüt tepesini almıştır. Köprübaşındaki kuvvetlerimiz yerlerinde sebât ediyorlar. Cindo mezrâsı şarkındaki tel köprümüz şimdi-

lik sağlamdır. Saat dörtte uçurulan keşif tayyâremiz yukarıdaki vaziyetleri teyid etmiştir. Saat beşbuçukta uçurulan üç tayyâre filomuz, eşkiyâ üzerine bomba atmış ve makinalı tüfek ateşi yapmıştır. (...) Askiso Karakolu'nda geceyarısına kadar müsâdeme olmuştur. Karakolda zayiâtımız yoktur. Karakol ile telefon irtibâtımız vardır. Sin'de sükûnet vardır. Sin şimâlinde tayyâre ile bu sabah topluluk görülmemiştir. Pah'da iki şehit, bir yaralımız vardır. İki hayvan ölmüştür."

Rapor, İçişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'na sunulmuştu

Dördüncü Umûmî Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, ertesi gün, 28 Nisan 1937 târihli istihbârat raporunda ise, şu bilgileri aktarıyordu:

"Dersim'lilerce Kâhmut ve Sin hâdiselerinin umûmîleştirilmesine çalışıldığı, Mazgirt ve Pertek köprülerinin yıkılması ve küçük karakolların düşürülmesinin düşünüldüğü haber alınmıştır. Bu düşüncelerin tahakkukunu önlemek için, dün akşam ileri sürülmesi ricâsında bulunduğum 17. Tümen'den bir piyâde taburu ile bir dağ bataryasının pek çabuk Mazgirt'e ve diğer bir taburla bir (...) Pertek'e nakillerine yüksek izinlerini ve tümen alaylarının ilk olarak harekete süratle ihzârını ve Dersim için vaktiyle düşünülmüş ve hazırlanmış tertiplerin alınmasına şimdiden başlanmasının da muvafık olacağı[nı] arz ederim."

Rapor, Başbakanlığa, İçişleri Bakanlığı'na, Genelkurmay Başkanlığı'na, Millî Savunma Bakanlığı'na, Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Vedit Uzgören'e ve Diyarbakır Kolordu Komutanlığı'na da sunulmuştu. [156]

Son raporda yazılan son cümlenin Dersim/Tunceli için

156 Dördüncü Umûmî Müfettişliğin 8 Nisan 1937 sayılı yazısı (metin sürettir); Dördüncü Umûmî Müfettişliğin 25 Nisan 1937 sayılı yazısı (metin sürettir); Dördüncü Umûmî Müfettişliğin 28 Nisan 1937 sayılı yazısı (metin sürettir); "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (26 Nisan 1937), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/111 744 2]. Dâhiliye Vekâleti, ilgili bilgiyi Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne de sunmuştu. Aynı rapor için ayrıca bkz. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/111 744 3].

önceden düşünülmüş ve kararlaştırılmış olan bir plânın gerçekleştirildiği ya da gerçekleştirileceği yolunda resmî bir itiraf olarak kabül edilmesi yanlış olmayacaktır![157]

157 Dersim isyânı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 2**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992; **Dersim: Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998; Fâik Bulut, **Belgelerle Dersim Raporları**, Yön Yayınları, İstanbul, 1991; Suat Akgül, **Yakın Târihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Harb Târihi Başkanlığı, Ankara, 1972; Hüseyin Aygün, **Dersim 1938 ve Zorunlu İskân**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2009; Serap Yeşiltuna, **Resmî Kânun, Kararnâme, Rapor ve Tutanaklarla Atatürk ve Kürtler**, İleri Yayınları, İstanbul, 2007; **"Doğu Sorunu": Necmeddin Sâhir Sılan'ın Raporları (1939-1953)**, (Derleyenler: Tüba Aketmekçi ve Muazzez Pervan), Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; **Ma Sekerdo Kardaş? (N'etmişiz Kardaş?)**, "Dersim 38" Tanıklıkları, (Hazırlayan: İlhâmi Algör), Doğan Kitap, İstanbul, 2010; Hüseyin Aygün, **Dersim 1938 ve Zorunlu İskân**, (Telgraflar, Dilekçeler, Mektuplar), Dipnot Yayınları, Ankara, 2009; **Umûmî Müfettişler Toplantı Tutanakları 1936**, (Yayına Hazırlayan: Bülent Varlık), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010

Ankara'nın Dersim isyânı ve harekâtı hakkında yabancı basında yayınlanan yazılara karşı da özel bir ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Bkz. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/111 745 11].

YEDİNCİ BÖLÜM

KOMÜNİST MUHALEFET

Bu bölümde komünist muhalefete ilişkin belgelerden söz edeceğim. İlk kez günışığına çıkan belge ve bilgilere dayanarak, Hikmet Kıvılcımlı ile Kemâl Tâhir'in 1938 donanma dâvâsı sonrasında kalemle aldıkları af talebini içeren dilekçelerine göz atma fırsatımız da olacak... Mihri Belli'nin Süleymâniye Câmii'ne afiş asma teşebbüsünün polis raporlarını da okuyabileceğiz. Bu arada CHP'nin komünist yayınlara karşı giriştiği cansiperâne mücâdelenin izlerini sürebileceğiz. Bu vesile ile CHP'nin solla ilişkisini yeniden düşünmek kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkacaktır.

1938 donanma dâvâsının serpintileri

Nâzım Hikmet'in de mahkûm olduğu ünlü donanma dâvâsının serpintileri, 1939 yılının Mart ayında itiraz dilekçeleri ile devâm ediyordu. Aynı dâvâda yargılanarak dört yıl hapis cezâsına çarptırılmasına ve rütbesinin de geri alınmasına karar verilen deniz eski başgediklisi Âdil Kut, 4 Mart 1939 târihinde, Başbakan Refik Saydam'a hitâben kaleme aldığı dilek-

çesinde, haksız yere mahkûm edildiğini ileri sürüyor ve hakkının teslimini talep ediyordu. Kut'un suçu da orduyu isyâna teşvikti. Eğer Âdil Kut'un dilekçesine bir göz atacak olursak, Kut'un mâsumiyetini savunduğunu hemen anlarız. Ona göre, ortada önemli bir haksızlık vardı ve kendisi de sâdece bu haksızlığın düzeltilmesini istiyordu. Kut, hakkında kanıt olmadan hüküm verilmesinden dolayı şikâyetçi idi. Birkaç hafta sonra dilekçe ilgisi dolayısıyla Millî Savuna Bakanlığı'na iletilecek ve ilgili bakanlık da, 3 Mayıs 1939 târihinde, Başbakanlığa yazdığı yanıt yazısında, dâvânın Askerî Temyiz Mahkemesi'nce de onaylanmış olması dolayısıyla yapılabilecek hiçbir şey bulunmadığını bildirecektir. Başbakanlık da, kısa bir süre sonra, İstanbul Vâliliği'ne yazdığı bir yazıda, İstanbul tevkifhânesinde bulunan Âdil Kut'a durumun bildirilmesini istemiştir. Ancak, Sinop Vilâyeti Mektupçuluk Kalemi'nin 16 Haziran 1939 târihli yazısından bu sırada hükümlünün Sinop Cezâevi'ne sevk edildiği anlaşılmaktadır.[158]

Donanma dâvâsının ünlü sanıklarından ve mahkûmlarından Hikmet Kıvılcımlı ile Kemâl Tâhir'in de itiraz dilekçelerine bir göz atmak gerekir.

Hikmet Kıvılcımlı, 23 Aralık 1940 târihinde, doğrudan Başbakanlığa hitâben kaleme aldığı dilekçesinde, uğradığı haksızlığı vurgulayarak, özel af talebinde bulunuyordu. Kut'un aksine, Kıvılcımlı, dâvânın hukuksal boyutuna hiç değinmeksizin, meselenin siyâsî boyutuna dikkat çekiyordu. Kıvılcımlı'nın dilekçesi şöyleydi:

> "Dileğim;
> Dâvânın hukûki kısmından bahsetmeyeceğim.
> 1938 yılında Atatürk hasta idi. Celâl Bayar Başvekildi. İsmet İnönü gibi

158 Denizeskibaşgediklisi Âdil Kut'un 4 Mart 1939 târihli dilekçesi; "Millî Müdâfaa Vekâleti (Askerlik Adliyesi Şûbesi)'nden Başvekâlet'e", (3 Mayıs 1939); "Başvekâlet'ten İstanbul Vâliliği'ne", (18 Mayıs 1939) (yazı sürettir); "Sinop Vilâyeti (Mektupçuluk Kalemi)'nden Başvekâlet'e", (16 Haziran 1939), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/209 425 14].

memleket mukadderâtını yıllarca müddet muvaffakiyetle idâre etmiş bir Millî Şefin, velev sıhhî muazzeret dolayısıyla dahi, Cumhuriyet Hükûmeti başından ayrılmasından müteessir oldum. Nitekim, şimdiki Başvekilimiz de [Refik Saydam], Sıhhiye Vekâleti'nden istifâ etmişti. Tam o sırada Alman Propaganda Nâzırı Herr [Bay] Göbbels [Goebbels]'in Nazi kongresinde, 'Türkiye'yi –hâşâ– Alman nüfûzuna girmiş gösteren açık beyânâtı[159], bu vatanî teessürümü şiddetlendirdi. Onun üzerine, İsmet İnönü'nün vatanda ve cihanda başardığı ileri hareketi tebârüz ettirip, Göbbels [Goebbels]'in tecâvüzünü iâde eylemek ve Cumhuriyet müdâfaa kuvvetlerinin aynen 'en kahhar silâhlarla cihazlandırılmasını' yazmak sûretiyle, şuurlu bir vatandaş gibi, tamâmen ilmî etüd mâhiyetinde ve üslûbunda olan **Demokrasi: Türkiye Ekonomi ve Politikası**[160] adlı kitabımı neşrettim. Kitabım toplatıldı ve ben tevkif olundum. Bir tek askerî şahsın yüzünü görmediğim, bir tek askerî şahsa canlı veyâ cansız herhangi bir vâsıta dahi bir tek söz veyâ imâda bulunmadığım mahkeme zabıtlarında münderiç bulunduğu hâlde, Donanma Kor Askerî Mahkemesi tarafından 15 yıl ağır hapse mahkûm edildim. Muhakemem sırasında hâkimler heyetinin masası üzerinde tutularak defâlarca sorgu esâsı yapılan ve nihâyet suç delili diye hâkimlerin kanaati vicdâniyelerine medâr tutulan yegâne şey, mezkûr eserimdi.

Bu eserdeki fikrimin, o zaman için, hikmeti devlete uygun olup olamayacağını beyhûde münâkaşa etmeyeceğim. Yalnız bugünkü vatan ve cihan şerâiti, o fikrimin, o zaman telâkki edildiği gibi, bir suç sayılmasına imkân bırakmamaktadır. Çünkü, münâkaşa edilmez bir hakikat olarak, bugün İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin başıdır ve Millî Şef'tir. Gene çünkü, Nazi Almanyası ile taban tabana zıd bir millî siyâsetimiz vardır.

Halbuki ben üç senedir kendim bir hapishânede, karım başka hapishâ-

159 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 471-485. Tan gazetesinin bu sıradaki yayın politikası ile söz konusu broşür arasında bir ilişki kurulması da mümkündür. Diğer yandan, Türkiye'de Nazi propagandasına yönelik arşiv çalışmasına dayanan yeni bir makâle için bkz. Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Emniyet Genel Müdürlüğü Raporlarında Nazi Propagandası", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 40, (Kasım 2007), s. 693-705.

160 Hikmet Kıvılcımlı'nın sözünü ettiği bu kitabı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Kitap satışta değildir ve Kıvılcımlı külliyâtı içinde de görülmemektedir.

nede sürgün ve mahpus yaşıyorum. Bugünkü Millî Şefin daha üç yıl evvel devlet[in] başından ayrılmamasını, hiçbir şahsî menfaat gütmeksizin, yazılı eseri ile istemiş yegâne Türk münevveri olmaklığım, Millî Şef aleyhinde bulunmadığımı ispât ettiği gibi, gene daha üç sene evvel, her türlü ecnebi tehlikesini ve tehdidini izzeti nefsime yedirememekliğim ve bunu tahrirî eserimle tesbit etmiş olmaklığım da, Millî Birlik[161] politikasına aykırı davranmadığını iki kere iki dört edercesine teyid kılar.

Bu sebeple; kusursuz, kabahatsiz uğradığım cezânın artık kâfi görülerek kaldırılması için husûsî af[162] yolunun açılmasını yüksek delâletinizden recâlar [ricâlar] eylerim.

Çankırı hapishânesinde
siyâsî mahpus
Dr. Hikmet Kıvılcımlı"[163]

Hikmet Kıvılcımlı, dilekçesinde özel af talep ederken, talebini birkaç noktaya istinâd ettiriyordu. İlk nokta, kendisinin İsmet İnönü'nün Atatürk'ün hastalığı sırasında Başbakanlıktan ayrılmasından üzüntü duyduğunu açıklamasıdır. Kıvılcımlı, dilekçesinde, sözü geçen kitabında Celâl Bayar'a karşı İsmet İnönü'nün savunusunu yaptığını vurguluyordu. Mahkûmiyetinin tek nedeni de bu kitaptı. Her ne kadar kitap toplattırılmışsa da, Kıvılcımlı, aradan geçen zamanda görüşlerinin geçerlilik kazandığı kanısındaydı. Kıvılcımlı'nın dilekçesinde göze çarpan ikinci nokta, İnönü'nün Millî Şef olarak onaylanmasıdır. Son ve üçüncü bir nokta da, Kıvılcımlı'nın Türkiye'nin dış politikasında Nazi Almanyası ile olan uzaklığını vurgulamaya çalışarak, zamanında kendisinin de Nazi aleyhtârı olarak yayınladığı kitapla bu pozisyonu desteklediğini belirtmeye çalışmasıdır. Gerçi bu târihlerde Ankara'nın Berlin'e daha yakın bir pozisyon aldığını ve almakta olduğu-

161 Orijinalinde altı çizilmiştir.

162 Orijinalinde altı çizilmiştir.

163 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, 1938 yılında Nâzım Hikmet ile birlikte donanma dâvâsında yargılanmış ve onbeş yıl hapis cezâsına mahkûm olmuştu.

nu biliyoruz;[164] fakat Kıvılcımlı, dış politikaya özellikle dikkat çekiyordu. Kendisi için özel af çıkarılması talebi, bu türden siyâsî açıklamaların üzerine yerleştirilmişti.

Kemâl Tâhir de, hemen hemen aynı târihte, 22 Aralık 1940'da, yine doğrudan Başbakanlığa hitâben bir dilekçe kaleme almıştı. Aynı cezâevinde bulunan ve aynı suçtan mahkûm olan iki ismin, birlikte ve ortak olarak dilekçe kanalı ile af talebinde bulunduklarını düşünmek sanırım yanıltıcı olmayacaktır. Kemâl Tâhir de özel af istiyordu. Suçsuz olduğu yolundaki iddiâsını da, gazeteci olarak uzun yıllar, 1935-1938 yılları arasında, CHP'nin "malı olan" *Karagöz* gazetesindeki ve İstanbul Eminönü Halkevi'ndeki çalışmalarına dayandırıyordu. Kemâl Tâhir, dilekçesinde şöyle diyordu: "[Cumhuriyet] Halk Partimizin saflarında elimden geldiği mertebede çalışırken, bir ârızi buhran devrine rastlayarak uğradığım felâketi üç seneye yakın kusursuz ve kabahatsiz olarak çekiyorum. Bunun daha fazla devâmına meydan verilmemesi husûsunda..." Kemâl Tâhir de, dilekçesini "siyâsî mahkûm" olarak imzâlamıştı.

Her iki dilekçe de 29 Ocak 1941 târihinde Millî Savunma Bakanlığı'na sunulmuştu. Dilekçelerin ardına ilgili bakanlıkça isimleri geçen mahkûmların mahkûmiyet nedenlerine ilişkin açıklama da yapılmıştı.[165] Millî Savunma Bakanı Ali Rızâ Artunkal ise, 10 Şubat 1941 târihinde, ilgili dilekçelere ilişkin görüşünü Başbakanlığa bildiriyordu. Artunkal'a göre, hüküm kesinleşmişti ve "işledikleri suçun vehâmeti ve mahkûm oldukları cezâ miktârının henüz pek az bir kısmını çekmiş olmaları muvâcehesinde cezâlarının affını icâb ettirir sebep bulunmadığı" da açıktı.[166]

Diğer yandan, donanma dâvâsında hüküm giymiş olanla-

164 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 342-599.

165 İlgili açıklama için bkz. **EK 35.**

166 Hikmet Kıvılcımlı'nın 23 Aralık 1940 târihli dilekçesi (metin orijinaldir); Kemâl Tâhir'in 22 Aralık 1940 târihli dilekçesi (metin orijinaldir); "Millî Müdâfaa Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (10 Şubat 1941), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/209 426 6]. Bkz. **EK 36.**

rın dışında, Nâzım Hikmet'in de aynı dâvâdan dolayı cezâsını çekmekte olduğu Bursa Cezâevi'nde hükümlü olarak bulunan Nizâmettin Ertenü, Nâzım Hikmet ve arkadaşları ile aynı cezâevinde bulunmaktan rahatsızdı ve bu rahatsızlığının nedenlerini 21 Eylül 1945 târihli dilekçesinde açıklıyordu. Eski yazı olan bu dilekçesinde Ertünü, Başbakanlığa, Nâzım Hikmet'in cezâevinde komünizm/bolşevizm propagandası yaptığını ve bir isyan hazırladığını ve cezâevi idâresinin de bu faaliyetleri örtbas ettiğini iddiâ ve ihbâr ediyordu. Ertünü, komünist/bolşevik mahkûmların saldırısına uğradığını ve hayâtının de tehlikede olduğunu ileri sürüyor ve İstanbul'a naklini talep ediyordu. Dilekçeler, Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Fuat Bayramoğlu tarafından 29 Eylül 1945 târihinde Adâlet Bakanlığı Özel Kalem Müdürü Şâkir Pasinliler'e iletilmişti. Adâlet Bakanlığı Özel Kalem Müdürü Pasinliler, 27 Ekim 1945 târihli yanıtında, ilgili cumhuriyet savcısının da bilgisine sunulan konuyla ilgili olarak şu sonuca varıldığını açıklıyordu:

> "Muhbir hükümlünün asabî hâller gösterdiği ve müessese doktorluğunca bir hafta müddetle yapılan müşahade sonunda, 'etrâfına emniyetsizlik gösterdiği, her hâdiseyi ifrat derecede kötü gördüğü, uykusuzluk ve beyninekan hücûmu gibi asabî hezal vaziyeti devâm ettiği' tesbit edildiği ve iddiâlarının asıl ve esastan beri olduğu bildirilmektedir"[167]

Süleymâniye Câmii'ne asılacak afiş

Literatürde hayli sık sözü edilen Süleymâniye Câmii'ne mahya şeklinde afiş asılması eylemine[168] ilişkin polis istihbârat bilgisine de bu vesile ile değinme fırsatım olacak...

167 Nizâmettin Ertünü'nün 21 Eylül 1945 târihli ihbar dilekçesi (metin, eski yazı olup, orijinaldir); "Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü'nden Adâlet Bakanlığı Özel Kalem Müdürlüğü'ne", (29 Eylül 1945); "Adâlet Bakanlığı Özel Kalem Müdürlüğü'nden Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü'ne", (27 Ekim 1945), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/210 428 7].

168 Eylemle ilgili olarak bkz. **Mihri Belli'nin Anıları: İnsanları Tanıdım,** (Cilt: 1), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989, s. 229-250.

İstanbul Mıntıkası Emniyet Baş Müfettişi Celâl Koral, 2 Kasım 1944 târihinde kaleme aldığı bir istihbârat yazısında, "Komutanlığınızın [İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın] yüksek emirleri üzerine, 5 Ekim [1]944 günü tevkif edilerek, Samsun['dan] İstanbul'a sevk olunan komünist Tahsin Berkmen hakkında Ankara Emniyet Baş Müfettişliği'nin verdiği mâlûmat"ı aktarıyordu. İstihbârat notu şöyleydi:

> "Samsun'da Lazzâdeler âilesine mensup [olan] Tahsin [Berkmen][169] 1334 [1918] doğumludur. Lise tahsilini Samsun ve İstanbul'da ikmâl ettikten sonra İstanbul Üniversitesi'ne de devâm eden mumâileyh, kendi ifâdesine göre, ikinci ve üçüncü sınıfta iken kominist[liği [komünistliği] yüzünden mektepten tard edileceğini anladığı için tahsilini yarıda bırakarak Samsun'a gelmiştir. Tahsin [Berkmen], 1940'da Samsun'da komünist gençler tarafından çıkarılmakta olan ve sonradan kapatılan **Toprak** dergisinde kominism [komünizm] lehine yazılar yazdığı gibi, İstanbul'da da **Nâci Sâdullah, Abidin Dino**'nun çok yakın arkadaşları olduğunu kendisi söylemekte idi. Samsun'da Lazzâde çiftliğini idâre eden Tahsin [Berkmen], çiftlikte işçiler arasında da propaganda yaptığı ve yakında Rusların geleceklerini alenen söylediği, aynı çiftliğin şöförü Rızâ'nın bu adamın kominizm [komünizm] etrâfındaki faaliyetlerine dâir bilgi sâhibi bulunduğu öğrenilmiştir. Yine Rızâ'dan öğrenildiğine göre, Tahsin [Berkmen], bundan birkaç ay evvel İstanbul'da bulunduğu sırada, kominist[lerin [komünistlerin] yaptığı bir toplantıyı polislerin basmaya teşebbüs ettiklerini görünce pencereden atlayarak kaçtığı ve bu yüzden de kolunun sakatlandığı anlaşılmıştır. Bundan başka, Samsun Devlet Demir Yolları ambarında memur Celâl, Babakatır'da [?] yuva mûtemetlerinden birine, Tahsin [Berkmen]'in mevkûfen İstanbul'a gönderildiği gün, 'bugün çok canım sıkılıyor; en büyüğümüz tevkif edilerek İstanbul'a gönderildiği [gönderildi]' demiştir."

169 Bkz. **Mihri Belli'nin Anıları: İnsanları Tanıdım**, (Cilt: 1), s. 229-250; **1945 İGB Dâvâsı**, (Kırklı Yıllar 3), (Derleyen: Râsih Nûri İleri), TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2003.

İstanbul Vâlisi Lütfü Kırdar, 8 Kasım 1944 târihinde, Süleymâniye Câmii'ne mahya şeklinde afiş asılması eylemi ile ilgili olarak şu istihbârat bilgisini sunuyordu:

> "Afiş fâilinin şeriki asistan Mihri Belli, şimdiye kadar Tahsin Berkmen'in temiz karakterleri [karakterli] bir çocuk olduğunu, fakat kendisinin de rejimimize sâdık ve bu işlere iştirâk etmeyecek derecede daha dürüst bir adam olduğunu iddiâ etmek istemiştir. Günlerden beri yaptığımız temaslarda dâimâ bu dürüstlüğünden bahsetmiştir. Nihâyet işle ilgili görülerek yakalanan Tahsin Berkmen'in eski arkadaşlarından Mustafa Göksu[170], Nihâl Adsız [Atsız][171] ve şürekâsının İstanbul Üniversitesi'nde destekledikleri bir Irkçı-Türancı hareketi olduğunu, bu hareketi yaratanların hergün fakülteleri dolaşarak, aykırı düşüncede olanlara kominist [komünist] ettiklerini [etiketini] yapıştırdıklarını ve zıd düşünceli talebeye hakâret ve profesörleri kürsüden indirmek gibi hareketlerle günden güne taraftarlarını çoğaltmaya çalışmalarının, üniversite muhitinde mukâbil bir hareket hissi uyandırdığını ve binnetice İktisat Fakültesi asistanı Mihri Belli'nin riyâsetinde bir anti-faşist teşekkülü kurulduğunu, bu teşekkülün kurucuları arasında Tıp Fakültesi'nden Müeyyet Boratav[172], iktisattan Ferit, Güzel Sanatlar Akademisi'nden Nûri, İngiliz filolojisinden Safâ, tıbbiyeden Ekrem, Cezmi [Yılmaz Ulusoy][173] ve edebiyattan kendisinin bulunduklarını, şimdiye kadar iki üç defâ afiş hazırlandığı, Tahsin Berkmen'in halasının evinde tavan arasında, bir defâ Cezmi'nin, bir defâ Safâ'nın evlerinde, iki defâ Yıldız Parkı'nda, bir defâ Mecidiyeköyü'nde bir kahvede, iki defâ Topkapı hâricinde bir kahvede ve bir defâ Üsküdar'da iskeleden Kısıklı'ya kadar yürüyüş yapmak sûretiyle toplanıp, teşekkülün ana hatları üzerinde görüşerek, üniversiteye şâmil olabilmesi için bir kütüphâne açmak, bir mecmua çıkarmak, Eminönü Halkevi'nde İsmâil Hakkı Baltacıoğlu'nun[174]

170 Bkz. **1945 İGB Dâvâsı**.

171 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 660-695 ve (Cilt: 2), s. 210-230.

172 Bkz. **Müeyyet Boratav, Sakıncalı Doktor**, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

173 Adı geçenler için bkz. **Mihri Belli'nin Anıları: İnsanları Tanıdım**, (Cilt: 1), s. 229-250; **1945 İGB Dâvâsı**,.

174 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 294 ve 480.

verdiği konferansı ihlâl etmek, Üsküdar'da bir metin [miting?] yapmak ve şimdilik âzâ olarak kimleri kabûl edebileceklerinin hudûdunu çizmek gibi kararlar aldıklarını itirâf etmişlerdir.

Yakalananlar arasında ihtilâttan men edilmiş vaziyette bulundurulan Safa Yurdanur da itiraflara başlayan Mustafa Göksu'nun[175] ifâdesini teyid etmekle berâber, Yıldız toplantılarında Mihri [Belli]'nin teklifi ile teşekküllerine 'İleri Gençlik Teşkilâtı' adını verdiklerini ve yine aynı toplantılarda ne yolda çalışacağı hakkında Mihri [Belli] tarafından kaleme alınan bir yazı, münderacâtının münâkaşası yapılıp kabûl edildikten sonra, bir arkadaşları vâsıtasıyla daktilo ile teksir ve mümessillere birer nüsha dağıtıldığını, arkadaşı Mustafa Göksu'nun yakalanmasından sonra kendisine verilen bu nüshayı yırtmış bulunduğunu ilâve etmiştir.

Bu itiraflardan sonra Mihri Belli ile tekrar temâsa geçilmiştir. Bu son temasta da kendisini herşeyden beri göstermek istemişse de, daha fazla gizlemenin beyhûde olduğunu anlayarak, üniversiteye intisâbından sonra ırkçı ve Tûrancı talebenin diğer talebe arasında nümâyişler yaptıklarını, bugün için kominist liğe [komünistliğe] mütemâyyil olmadığına kanaat getirdiği Sadrettin Celâl'i[176] kürsüden indirmek istediklerini görerek, Safa Yurdanur ve Mustafa Göksu'nun ifâdelerinde isimleri geçen talebe ile söylenen yerlerde toplanarak, gençliğin karşılaştığı meseleleri birer birer gözden geçirip, bunlara karşı alacakları vaziyeti tesbit ettiğini ve bu yaz ortalarında yaptıkları temasların birinde kurdukları teşekküle 'İleri Gençlik Teşkilâtı' adının verilmesini teklif ederek, bu teklifinin Yıldız bahçesinde yapılan toplantıda kabûl olunduğunu, konuşmalarında vurgunculuk ve ihtikârla da mücâdelenin mevzuu bahis edildiğini, yine Yıldız toplantılarında gençliğin Kemâlizm rejimine aleyhtar, sağ ve sol ifratlardan, ithâl malı olan teorilerden sakınması icâb ettiğini, müreffeh ve demokrat Türkiye'yi ancak kendi bünyemizden çıkan ve ona uygun olan bir sûreti hâlin yaratabileceği, müterakki Kemâlist gençliğin bu hususlarda muhitlerini de irşâd etmeleri icâb edeceğini, 'İleri Gençlik Birliği' nâmı altında bir teşekkül kurarak, bu işin daha büyük bir muvaffakiyetle başarılabileceği ve böyle

175 Bkz. **Mihri Belli'nin Anıları: İnsanları Tanıdım**, (Cilt: 1), s. 229-250; **1945 İGB Dâvâsı**.

176 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 220.

kânûnî bir teşekkül vücûda getirilmek üzere şimdiden hazırlıklara girişilmesi yüzünde[n] kaleme aldığı bir yazıyı Cezmi vâsıtasıyla daktilo ettirip mümessillere dağıttığını söylemiştir.

Mihri Belli, gizli toplantılar yaparak vücûda getirdiği 'İleri Gençlik Birliği' teşekkülünün umûmî menfaatleri sarsmayacak gâyelere dayandığını göstermeye çalışmaktadır. Halbuki temaslardan hâsıl olan kanaatlere göre, Tahsin Berkmen ile Süleymâniye Câmii'ne asmak teşebbüsünde bulunduğu afişin tertibi, 29-30 Ağustos [1]944 Zafer Bayramı gecesi şehrin muhtelif yerlerine kâğıt asılması keyfiyetlerinin bu toplantılarda verilen birer karârın neticesi olduğu kuvvetle ihtimâl verilmektedir.

Şimdiye kadar dinlenenler, kayıt olunan itiraflarına rağmen, Tahsin Berkmen'in bu toplantılara dâhil olmadığını iddiâ etmektedirler. Bu vaziyet, Tahsin Berkmen'in komünist teşkilâtına dâhil olduğunu bildiklerine ve Tahsin [Berkmen]'i işe karıştırmamakla, gerek afiş işinin ve gerek Zafer Bayramı'nda muhtelif yerlerinde [yerlere] yapıştırılan kâğıtların kendi eserleri olmadığını göstermeye mâtuf, evvelden verdikleri kararlara müstenid olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Toplantılara iştirâk eden mümessillerden herbirinin kendi fakültelerinde birer muhit yarattıkları, böylelikle kendilerine bağladıkları talebe miktârının yalnız mümessillerce mâlûm olduğu ve yeni ders yılı içinde yapılacak talebe intihaplarında kendi arkadaşlarını seçtirerek, talebe birliğine ve dolayısıyla bütün üniversite muhitine hâkim olmak gâyesini güttükleri, itirafları cümlesindendir. Bu netice üzerine Tıp Fakültesi'nden Dâhiliye Vekilliği'ne takdim kılınmış olan 30 Mart [1]944 gün ve Em[niyet] Ş[ûbe] I K[ı]s[ım] 3-1588/7091 sayılı yazımızda da adı geçen Müeyyet Boratav ile Güzel Sanatlar Akademisi'nden Nûri İyem, İktisat Fakültesi'nden Ferit Peksoy, Tıp Fakültesi'nden Cezmi Yılmaz Ulucan[177]da yakalanmışlardır. Tahkikât bu safhada derinleştirilmektedir. Netice ayrıca bildirilecektir."[178]

177 Adı geçenler için bkz. **Mihri Belli'nin Anıları: İnsanları Tanıdım**, (Cilt: 1), s. 229-250; **1945 İGB Dâvâsı**.

178 İstanbul Mıntıkası Emniyet Baş Müfettişi Celâl Koral'ın 2 Kasım 1944 târihli yazısı (yazı sûrettir); İstanbul Vâlisi Lütfü Kırdar'ın 8 Kasım 1944 târihli yazısı (yazı sûrettir), **BCA BMGMK**, (Katalog Numarası: 030 10/209 427 8). Lütfü Kırdar'ın istihbârat yazısı İçişleri Bakanlığı ile İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'na da sunulmuştu. Bkz. **EK 37.**

Her iki yazı da, Millî Savunma Bakanı Ali Rızâ Artunkal tarafından 1 Aralık 1944 târihinde Başbakanlığa sunulacaktır.[179] Konu sıkıyönetime intikâl etmiş olduğundan, yazışmaların Millî Savunma Bakanlığı aracılığıyla yapılmış olması şaşırtıcı sayılamaz. Yine de komünistlere karşı yapılan soruşturmalarda askerlerin doğrudan doğruya müdahil olması dikkat çekicidir.

Yayın yoluyla komünist propaganda faaliyetleri

İçişleri Bakanlığı'ndan 30 Kasım 1939 târihinde Millî Eğitim Bakanlığı'na yazılan bir yazıda, "komünistlerin mektep talebeleri arasında yeniden komünizm fikirlerini yaymaya çalıştıkları hakkında verilen haberler"e dikkat çekiliyordu. Buna göre, "Komünistlerin yeniden tahrikâta başladıkları, bilhassa en çok haftalık mecmualarda komünizmi telkin eden fikirleri gizleyen yazıları yazdırmak sûretiyle faaliyet gösterdikleri ve bu mecmuaların mektep talebeleri ve en ziyâde lise son sınıf ve üniversite talebeleri tarafından okunması için her türlü tedbire başvurdukları öğrenilmişti." Ayrıca, "bu gibi yazıları hâvi mecmuaların daha çok satılması dolayısıyla komünist propagandacıların bu usülde muvaffak oldukları zannedilmekte" idi. Diğer yandan, "bâzı mecmua sâhiplerinin kazanç bakımından komünizm fikri gizleyen yazıları tercihan neşretmekte ve rağbet nisbetinde yazanlara para vermekte oldukları ve mecmualarını ücretsiz yazı ile neşrederek kazanç teminine alışan mecmua sâhiplerinin de kendilerine bir ücret mukâbili olmayarak gönderilen bu mâhiyetteki yazılara rağbet gösterdikleri haber verilmekte" idi. Durumdan Matbuat Umum Müdürlü-

179 "Millî Müdâfaa Vekili Ali Rızâ Artunkal'dan Başvekâlet'e", (1 Aralık 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/209 427 8].

ğü'ne[180] de bilgi verilmişti.[181]

Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, 7 Aralık 1939 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, basından hayli şikâyetçiydi. Yücel'e göre, "bugünlerde gazetelerimizden bâzılarında muallimlerimizin maddî vaziyetlerinin bozuk olduğu hakkında neşriyâta tesâdüf edilmekte ve bunlar arasında büyük puntolu harflerle 'muallimlerin hâli berbat' başlığı altında muallim kütlesini heyecâna sevk edecek yazılar da görülmekte" idi. Oysa Yücel'e göre, bu tür haberlerin gerçeklerle ilgisi bulunmuyordu. Yücel, yazısında, 1923 yılında ilkokul öğretmenin 300 Kuruş maaşla mesleğe başladığını hatırlatıyor ve bu rakamın hâli hazırda 2.000 Kuruş olduğuna dikkat çekiyordu. Yine aynı târihlerde bir orta okul öğretmeninin maaşı ortalama 40 Lira iken, hâli hazırda bu maaş 2.500-3.000 Kuruş'tan başlamaktaydı. Hâli hazırda orta öğretimde görevli öğretmenlerin 22'sinin maaşı 90 Lira, 45'inin maaşı 80 Lira, 70'inin maaşı 70 Lira, 250'sinin maaşı 60 Lira, 335'inin maaşı 50 Lira ve 320'sinin maaşı da 40 Lira idi. Yücel, *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan bu haberin sâdece gerçeklerle bağdaşmadığını belirtmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda haberin "muallimler kütlesini Cumhuriyet devrinde mağdur mevkiinde göstererek, onları heyecâna ve bedbinliğe sevk edecek, mesleklerine karşı bağlılıklarını sarsacak ve aralarında sendikalar teşkiline, grevler yapılmasına yol açacak ve öteden beri memleketimizde tesiri görülmekte olan komünizm propagandasını körükleyecek birer âmil olacağı kanaatinde olduğumdan, hakikat ile taban tabana zıd bu gibi muzır fikirlerin muallim kitlesi arasında

180 **Matbuat Umum Müdürlüğü, 26 Mayıs 1934** târihinde kabûl edilen 2444 sayılı yasa ile oluşturuldu. Yasaya göre. kuruluş İçişleri Bakanlığı'na bağlıydı. Bkz. **Resmî Gazete,** Sayı: 2713, (29 Mayıs 1934).

181 "Dâhiliye Vekâleti'nden Maarif Vekâleti'ne" (30 Kasım 1939), (yazı sûret olup, Maarif Vekilliği Özel Büro Direktörlüğü antetlidir); "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (7 Aralık 1939), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/209 425 19].

intişârına meydan verilmemesi için matbuat hakkında esaslı tedbirler alınması esbâbının temini"ni de istiyordu.[182]

Hasan Âli Yücel'in kendi bakanlığının personeli olan öğretmenlerin maaşlarının düşük olduğu yolundaki sıradan bir haberden nasıl komünizm propagandasına vardığı sorusu bir yana, herhâlde bu yazının tek başına kendisi bile, zamanında Yücel'i kendileri için âdetâ kutsal bir isim hâline getiren geniş kitleler açısından şaşırtıcı olmalıdır! Yücel, basın aracılığıyla kamuoyuna yönelik en basit bir şikâyete karşı matbuat âlemine derhâl çekidüzen verilmesini talep etmekte bir an için olsun tereddüt göstermemişti! Yücel, ayrıca, okullardaki komünist faaliyetler konusunda da yeterli duyarlığı göstermekte olduğunu vurgulamıştı. Yücel'in Türkiye'de sol kamuoyunda âdetâ kutsal, saygın, tartışılmaz ve sorgulanmaz isminin dönemin sol grupları arasında da aynı şekilde algılanıp algılanmadığı ise ayrı bir sorudur.[183]

Anti-komünist/anti-Sovyet propaganda beyannâmeleri

Türk-Sovyet dostluğunun göstergesi olarak 1933 yılının Aralık ayında İstanbul'u ziyâret eden Sovyet savaş gemilerin-

182 **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/209 425 19].

183 Hasan Âli Yücel'in dönemin sonlarında sola karşı duruşuna ilişkin benzer birkaç örnek daha verilebilir ki, ben bunu daha önce **İkinci Parti** (İletişim Yayınları, İstanbul, 2010) kitabımda da kısmen yapmıştım.

Yücel'in sol kamuoyundaki efsâne isminin olgularla ne ölçüde bağdaşabileceği sorusu bir yana, günümüzde dahi Yücel'in eski bir solcu ya da sol sempatizanı olarak algılanması ve bilinmesi, Türkiye'de solun naifliğinden yalnızca biridir. Ne var ki, Türkiye'de solun târihyazımının bu konulardaki basit yanlışlıkları, sâdece kötü târihçilikten ileri gelmemektedir. Ama aksine, bu türden vahim yanlışlıklar, siyâsî ve ideolojik paradigmanın yarattığı körlüğün basit bir sonucudur. Körlerin olguyu görebilmesi tabiî ki imkânsızdır! Burada sözünü ettiğim körleşmiş bir bakıştır ve solun günümüzdeki bakışını da yakından ve derinden etkilemektedir. Solun Türkiye'de politik arenada kuvvetli bir çıkış yapabilmesi, ancak geçmişini yeniden değerlendirmesi ve mevcut paradigmanın yarattığı körlükten sıyrılmasına bağlıdır. Sol, herşeyden önce kendi içinde olgusal nitelikte, metodik ve analitik düşüncenin yeşermesine imkân vermeden, politik arenada aslâ yer alamayacaktır!

den inen denizcilere, bu sırada hâlâ İstanbul'da bulunan Beyaz Ruslar tarafından "doğruluk, kardeşlik nâmındaki teşekkülün imzâsını taşıyan ufak kıt'ada matbu Bolşevik aleyhtarlığı propagandasını ihtivâ eden Rusça yazılı beyannâmelerden dağıtıldığı görülmüştü." İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 25 Aralık 1933 târihinde, Başbakanlığı bilgilendirirken, yazısında sâdece propagandanın içeriği hakkında bilgi veriyor, fakat beyannâmelerin dağıtımının engellendiğine ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmuyordu. Anlaşılan bu faaliyet karşısında İçişleri Bakanlığı ve polis pasif kalmıştı.[184]

CHP ve "zararlı neşriyat"la mücâdele

"Zararlı" yayınlarla mücâdele, elbette esas olarak İçişleri Bakanlığı'nın görev alanına giriyordu. Nitekim, İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya[185], 8 Nisan 1938 târihinde, Halkevi başkanlıklarına ilettiği bir tâmimde, durumun ciddîyetinin anlaşılmasını talep ediyordu:

> "Efkârı umûmîyeye ve bilhassa memleketin istikbâline hâkim olacak gençliğe komünistlik fikri aşıladığı ve bu gibi yabancı ve yalancı telâkkilerin telkinlerinde müessir olduğu anlaşılan ilişik listede yazılı eserlerin men'i hükûmetçe kararlaştırılmış bulunmaktadır.
>
> Halkevi muhitlerine bu çeşit eserlerin gireceğini tahmin etmemekle berâber, şâyet herhangi bir yanlışlıkla kütüphânenize bu *eserler girmiş* bulunuyorsa, kütüphâne kütüğünden kaydının silinerek, derhâl buraya gönderilmesini ricâ ederim.
>
> En son yaptığım bir genelge ile yabancı fikir telkinlerine Halkevleri'nde aslâ meydan verilmemesini bildirmiştim.

184 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (25 Aralık 1933), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/209 422 3].

185 İçişleri Bakanı'nın CHP Genel Sekreteri olarak görevlendirilmesi 1936 yılında alınan karârın sonucuydu. **Bkz.** Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936) Üzerine Belgeler", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, **s.** 109-127 ve Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 154-173.

Rejime inanlarında, millî duygulara bağlılıklarında hiç şüphem olmayan Halkevi arkadaşlarımın bu çeşit neşriyat ve telkinlere meydan vermeyeceklerinden esâsen emin bulunmaktayım."

Söz konusu tâmim ile Halkevi kütüphânelerinde bulundurulması, okutulması yasaklanan ve toplatılan kitaplar ise şunlardı:

Karl Marks: *Gündelikçi İşçi ile Sermâye* (1935)

Fatma Yalçın: *Sosyete ve Teknik* (1935)

Engeles [Engels] mütercimi Muhittin: *Cemiyetin Asılları* (1934)

Sabiha Zekeriyâ [Sertel]: *Yeni Sovyet Kânunu Esâsîsi* (Molotof'un Nutku-tercüme) (1936)

Haydar Rıfat: *Sosyalizm* (tercüme) (1933)

Haydar Rıfat: *Hayâlî Sosyalizm ve İlmî Sosyalizm* (tercüme) (1935)

Sabiha Zekeriyâ [Sertel]: *Karl Fauteski'ye [Kautsky'e] Göre Sosyalizm* (tercüme) (1934)

Nâzım Hikmet: *Sovyet Demokrasisi* (1936)

Hikmet Kıvılcımlı: *Karl Marks'ın Ekonomi Poletiki [Politiği] Sosyalizm Tetkiki* (tercüme) (1934)

Haydar Rıfat: *Milletçilik (Lenin, Stalin, Buharin)* (1936)

Hikmet Kıvılcımlı: *Karl Marks'ın Hayat Felsefesi ve Sosyolojisi* (1934)

Hikmet Kıvılcımlı: *İnkılâpçı Münevver* (1935)

Hikmet Kıvılcımlı: *Maks [Marks] Engels* (1936)

Sabiha Zekeriyâ [Sertel]: *Diyalektik Materyalizm* (tercüme) (1936)

Hasan Âli [Ediz]: *Stehanof Hareketi* (1936)

Haydar Rıfat: *Komünizm* (yazan: Lenin; mütercimi: Haydar Rıfat)

Hikmet Kıvılcım[lı]; Suphi Nûri; Haydar Rıfat taraflarından: *Kapital* (Marks'tan hulâsa olarak tercüme edilmiştir)

Fauteski [Kautsky] tarafından yazılmıştır (mütercimi: Sabiha Zekeriyâ [Sertel]: *Sınıf Kavgası*

Haydar Rıfat: *Lenin'in Mezhebi*.

Görüldüğü gibi, liste yalnızca komünist yayınları içeriyordu. Başkaca bir yayın "zararlı" olarak görülmemişti. Hükümetin Halkevleri için yasak yayınlar listesi, komünist muhalefetin bu sıradaki yasal yayın faaliyetlerini kapsıyordu. Kaya, genelgeden CHP başkanlıkları ile vâliliklere de bilgi vermişti.

İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya adına CHP Erzurum milletvekili Nâfi Âtuf Kansu, 25 Haziran 1938 târihinde, vâliliklere ve CHP başkanlıklarına yazdığı bir tâmimde, yukarıdaki yazıyı yeniden hatırlatıyor ve bu konuya özel ilgi gösterilmesini talep ediyordu. Kansu, Halkevi başkanlıklarına, "listede adları yazılı mızır kitaplar varsa, kütüphâne kayıtlarının silinerek, derhâl buraya gönderilmesini ricâ" ettiklerini hatırlatıyordu. Buna rağmen, aradan ikibuçuk ay geçmesine karşılık, henüz hiçbir yanıt alınamamıştı.[186] Anlaşılan taşra teşkilâtının önemli bir unsuru olan Halkevleri, alışılagelmiş bürokratik ağırlık ve yavaşlık içinde, kendisine düşen görevleri yerine getirmekte özenli davranmıyordu! Kansu, durumdan vâlilikleri ve CHP başkanlıklarını da bilgilendiriyor ve CHP teşkilâtı ile vâliliklerden Halkevleri teşkilâtına hatırlatmada bulunmalarını ve duruma el koymalarını istiyordu. CHP ile devlet kaynaşmasının güzel bir örneğini bu sâyede bir kez daha görebiliyoruz! Halkevleri sâdece CHP'nin değil, fakat aynı zamanda devletin de denetiminde idi.

186 "CHP Genel Sekreterliği'nden Halkevi Başkanlıkları'na", (8 Nisan 1938); "CHP Genel Sekreterliği'nden Vâli ve CHP Başkanlığı'na", (8 Nisan 1938); "CHP Genel Sekreterliği'nden Halkevi Başkanlıkları'na", (26 Haziran 1938); "CHP Genel Sekreterliği'nden Vâli ve CHP Başkanlığı'na", (26 Haziran 1938); **CHPK**, [Katalog Numarası: 490 01/4 17 19].

BASIN-YAYIN DÜNYÂSINDA MUHALEFET

İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında basın-yayın dünyâsındaki görünür siyâsî faaliyetleri ve girişimleri, bundan çok uzun bir zaman önce yazmaya çalışmıştım.[187] Burada onları tekrâr etmeksizin, başkaca girişimlerden söz etmek istiyorum. Ele alacağım konular, gazeteler, dergiler, mizah dergileri, kitaplar, yabancı propaganda dergileri ile yine yabancı sinema ve aktüalite propaganda filmleridir.

Gençler, gazeteler ve dergiler

İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında bâzı yüksek okul öğrencilerinin de gazete ve dergi yayınlamak için girişimlerde bulundukları anlaşılıyor. Bu girişimlerin belirli bir rahatsızlık yarattığı da açığa çıkmaktadır. Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, 28 Ocak 1942 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, tam da bu konuya değiniyordu. Anlaşılan bu mürâcaatlar o kadar çoğalmıştı ki, Matbuat Umum

187 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 134-140 ve Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 353-377.

Müdürlüğü,[188] 1941 yılının ikinci yarısında Millî Eğitim Bakanlığı'na bu nedenle tam üç kez başvurmak zorunda kalmıştı. Millî Eğitim Bakanlığı'nın bu ısrarlı başvuruları uzun zaman yanıtlamaması, bürokrasinin işgüzârlığı mıydı, yoksa bu konuda karar vermenin güçlüğü mü sorusunu yanıtlamak için elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat nihâyet Yücel, bu önemli soruyu yanıtlamaya karar vermiş olmalıdır.

Yücel, "gazete veyâ dergi çıkarmak için mürâcaatta bulunan muhtelif yüksek okullar talebesinin isteklerinin yerine getirilip getirilmemesi husûsunda" şu görüşleri ileri sürüyordu:

> "Gazete veyâ dergi çıkarmak; sosyal, politik ve kültür alanlarında iddiâ sâhibi olanların iddiâlarını yaymak ve teyid etmek için ellerinde bir neşir vâsıtası bulundurmak isteğinden doğar. Henüz tahsil devresinde olanların muhtelif alanlardaki iddiâlarını bir hakikat olarak halka neşretmeye seviyelerinin müsâit olmadığı, tahsil müesseselerine devâmı ihtiyâr etmiş olmaları ile fiilî olarak ispât etmiş oldukları gibi, ellerine böyle neşir vâsıtaları vermek, gazete veyâ dergi çıkaran gençlerin tahsillerini sekteye uğratması ve bulundukları kültür müesseselerinin disiplinini bozmaya yol açacak vaziyetler ihdâs etmesi bakımlarından da doğru değildir.
>
> Bu sebeplerle, henüz tahsil devresinde olanların, bulundukları müesseselerin fikir ve sosyal hayatlarına makes olacak şekilde ve okul idârelerinin sıkı murâkabe ve mesûliyetleri altında, tâlimatnâmesine göre okulda çıkarmalarına müsaade edilmekte olan okul mecmualarından başka olarak, müessese dışında, okul idârelerinin murakabesi olmaksızın, gazete veyâ mecmua çıkarmaları, vekilliğimizce aslâ doğru görülmemektedir.
>
> Gerçi bugün mer'i olan 1881 sayılı Matbuat Kânunu'nun 12. maddesi, gazete veyâ dergi çıkaracakların lise mezunu olmalarını kâfi görmekte ise de, bu kânunun neşrolunduğu 1931 târihinden beri yüksek okullardan mezun olanların sayısı epeyce artmış ve matbuat alanında çalışacak, seviye-

188 Bkz. dipnot 180.

si yüksek elemanlar bulunmasına imkân vermiş olduğu gibi, tahsili sâdece lise derecesine münhasır kalanlara efkârı umûmîye üzerinde tesir yapacak neşriyatta bulunma salâhiyeti verilmesi de esâsen doğru olmadığından, kânunun çıktığı zamanki ihtiyâcı dikkate alarak, lise mezunlarına gazete çıkarmak salâhiyetini veren hükümlerinin bugünkü durum karşısında değiştirilmesi zamanının gelmiş olduğu kanaatindeyim.

Bu cihet yüksek makamlarınca da tasvip buyurulduğu takdirde, Matbuat Kânunu'nun arz olunan maddesinde gazete çıkaracaklar için konulmuş olan lise derecesinde tahsil şartının yüksek okul derecesinde tahsil olmak üzere değiştirilmesi için gereğinin yapılmasına yüksek müsaadelerini ricâ ederim.

Kânunun bu hükmünün değiştirilmesi, bugün için yüksek makamlarınca tasvip buyurulmadığı takdirde, yüksek okul talebesinin gazete veyâ dergi çıkaramayacağı hakkında arz olunan maddeye bir hüküm ilâvesini yüksek tasviplerine arz eder..."[189]

Yücel, yüksek okul öğrencilerinin yasal hakkını bir bakıma gasp ediyordu. Bu tutum, tek-parti döneminin bir kânun devleti dahi olamadığını açıkça göstermektedir! Kânûnî haklar, bir bakanın kendi değerlendirmesine kurban gidebiliyordu.

Aradan yine neden olduğu anlaşılamayan çok uzun bir süre geçtikten sonradır ki, Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper, bu kez 19 Nisan 1942 târihli bir yazısı ile Başbakanlığı bu konuda bilgilendirecektir. Sarper, Yücel'in yukarıdaki önerisini Başbakanlığın bilgisine ve onayına sunuyordu.[190]

Gazeteler

Basın, elbette hükümetin gözetimi ve denetimi altında idi. Fakat kıskacın daha da daraltıldığı dönemler oluyordu.

189 "Maarif Vekâleti'nden Başvekâlet'e". (28 Ocak 1942), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/142 15 5]. Bkz. **EK 38.**

190 "Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (19 Nisan 1943), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 560 20].

Özellikle İkinci Dünyâ Savaşı yılları böyle bir dönemdi.[191] İkinci Dünyâ Savaşı'nın başlamasına çok kısa bir süre kala, 13 Nisan 1939 târihinde, Başbakan Refik Saydam, Dışişleri, İçişleri ve Mâliye Bakanlıkları'na yazdığı bir yazıda, "intişâr eden gazetelerin günlük siyâsî vûkûat üzerine yazdıkları yazıların ve başmakâlelerin ve ajansların verdikleri haberlerin Türkiye menâfiine muvafık sûrette intişârını temin için kendilerine dostâne bir şekilde direktif vermek üzere Hâriciye Vekâleti Umûmî Kâtibi'nin riyâseti altında vekâletinizce intihap olunacak bir zâtın da iştirâki ile bir komisyon teşkilini muvafık görüyorum" diyordu. Diğer yandan, "bu hususta icâb eden direktifleri matbuata vermek Dâhiliye Vekâleti'nde olacaktı." Saydam, "bu komisyonun derhâl işe başlamasını ricâ" ediyordu.

Mâliye Bakanlığı, bu yazı üzerine, söz konusu komisyona Celâl Sâit Siren'i atamıştı. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ise, kendi bakanlığında istihbârat dâiresinde görevli Süleyman Sâib Kıran'ın ilgili komisyonda görevlendirildiğini belirtiyor ve komisyonun 15 Nisan'da toplanacağını haber veriyordu.[192]

Görüldüğü gibi, bu komisyon, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün[193] dışında basın üzerinde denetim sağlamaya yönelik özel bir komisyondu. Özellikle dış politika ile ilgili gelişmeleri izlemekle görevli olduğu anlaşılmaktadır.

Basında özellikle de dış politikada sorun yaratabilecek türden yazıların denetimi Dışişleri Bakanlığı'na âid bir sorumluluktu. Nitekim Dışişleri Bakanı Nûman Menemencioğlu, çok daha erken bir târihte, bâzı gazetelerde Almanya

191 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 134-140 ve Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 353-377.

192 "Başvekâlet'ten Hâriciye, Dâhiliye ve Mâliye Vekâletleri'ne", (13 Nisan 1939); "Mâliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (14 Nisan 1939); "Hâriciye Vekâleti (İstihbârat Dâiresi)'nden Başvekâlet'e", **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 558 16].

193 Bkz. dipnot 180.

aleyhine çıkan yazılara karşı Berlin'in resmî tepkisini yansıtıyor ve bu türden girişimlerin Ankara üzerindeki etkilerini açıkça itirâf ediyordu. Menemencioğlu, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin 27 Nisan 1938 târihli notasında, *Cumhuriyet* ve *Tan* gazetelerinde yayınlanan yazılarda, Almanya karşıtı dile dikkat çekildiğini belirttikten sonra, gereken önlemlerin alınmasının talep edildiğini açıklıyordu. "Almanya Sefâreti, Almanya'ya karşı kullandıkları lisândan şikâyet olunan Türk matbuatından bir kısmının, şimdiye kadar vâki müteaddid teminâta rağmen, Almanya siyâseti hakkında gazeteciliğe lâzım olan nezâket hudutlarını aşan bir şekilde makâleler neşrine devâm ettikleri husûsuna Hâriciye Vekâleti'nin nazarı dikkatini celb" ediyordu. Ayrıca, notada Alman basınının "Türkiye hakkında rencide edici mâhiyette makâleler neşretmekten tevekki etmiş" olduğuna da özel bir vurgu yapılmıştı. Alman gazeteciler, her zaman Türk-Alman dostluğunu öne çıkarma çabası içindeyken, Berlin, Türk basınında Alman yanlısı yayınların "pek az yer bulmakta" olduğuna Ankara'nın dikkatini çekmek istemişti. Oysa, uluslararası basın ilişkileri "müsâvat ve mütekâbiliyet" esâsına dayanmakta idi. Berlin, Ankara'nın kendi basınını denetlemesini istiyordu. Berlin'in notasında Yunus Nâdi'nin adı özellikle vurgulanmıştı, çünkü kendisi aynı zamanda CHP milletvekili idi.

Dışişleri Bakanlığı, bu türden protesto notalarının bir süreden beri gündemde olduğunu hatırlatıyor ve örneğin Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nin 13 Nisan târihli yazısına da dikkat çekiyordu. Yazıda, Türk basınında Alman karşıtı olarak değerlendirilen yazıların Alman basınında da karşılık doğurabileceğinden söz ediliyordu. Nitekim, bu türden yazılar, Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin resmî yayın organı olan *Volkischer Beobachter*'de görülmeye başlamıştı bile... Söz konusu yazıda, Alman basınında Türkiye lehine yayınla-

nan yazılara göndermede bulunulmuş ve bunun aksine Türk basınında Alman karşıtı yazıların ne anlama geldiği sorulmuştu. Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği de, bu nâhoş duruma dikkat çektikten sonra, gereken önlemlerin alınmasını istiyordu. "Mânâsız ve yersiz bir münâkaşai kalemiyenin bizim hesâbımıza bir fâide [fayda] veremeyeceği" kuşkusuz belliydi. "Mevcut iyi münâsebetler havasının ifsâd edilmesi"ne de hiç gerek yoktu. Dışişleri Bakanlığı, 5 Mayıs 1938 târihli yazısında, İçişleri Bakanlığı'na şöyle sesleniyordu: "Bu süretle, otoriter bir rejimin şefleri tarafından idâre olunan Alman matbuatında rejimimiz ve siyâsetimiz aleyhinde münâsip göremeyeceğimiz şekilde yazılar intişârı pek muhtemel görülmekte olduğundan, keyfiyetin hâiz olduğu ehemmiyetle tetkikine ve iki memleket arasındaki dostluk münâsebâtını ihlâle müsâit bu gibi neşriyâtı önleyecek tedâbirin..."

Dışişleri Bakanlığı, hemen ertesi gün, yukarıdaki yazısına bir de ek yapacaktır. Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, 4 Mayıs'ta bir nota daha vermiş ve bu kez de yine *Cumhuriyet* gazetesinde 28 Nisan târihinde yayınlanan Yunus Nâdi'nin yazısını eleştirmişti. Yunus Nâdi'nin adı özellikle geçiyordu, çünkü "muharririn şahsiyeti" dikkat çekiciydi. Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, bu türden yazılara artık bir son verilmesini talep ediyordu. Diğer yandan, Almanya'da da Türkiye aleyhine yazılar yayınlanmaya başlaması, bu kez Ankara'nın dikkatini çekmişti. Dışişleri Bakanlığı da, yazısında, "gereken müessir tedâbirin ittihâzı ile neticesinin işârı"nı İçişleri Bakanlığı'ndan istemişti. Menemencioğlu, konuyla ilgili olarak Başbakanlığı da bilgilendirmişti.[194]

194 "Hâriciye Vekâleti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne", (5 Mayıs 1938); "Hâriciye Vekâleti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne", (6 Mayıs 1938); "Hâriciye Vekâleti'nden Başvekâlet'e"(8 [?] Mayıs 1938); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 558 1].

Tam bu sıradaki Türk-Alman ilişkilerindeki soğumanın genel atmosferi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, (İki Dünyâ Savaşı Arasındaki Dönemde Siyâsal Kültürel, Askerî, Ekonomik İlişkiler), TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Türk basınında dış politika ile ilgili haber ve yazıların denetiminin esas olarak Dışişleri Bakanlığı'nın sorumluluk alanında bulunduğuna ve bu uygulamanın çok daha eski târihlerde başladığına ilişkin olarak elimizde ipucu olabilecek bir başka yazışma daha bulunmaktadır. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 9 Ağustos 1934 târihinde, Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim Tör'e yazdığı bir yazıda, *Milliyet* gazetesinde yayınlanan bir yazının "devletin hâricî siyâsetini bozacak mâhiyette ise, bunun takdirinin Hâriciye Vekaleti'ne âid olması ve gazete hakkında tâkibat icrâsı teklifinin de o makamdan gelmesi[nin] tabiî" olduğunu açıklıyordu. Kaya, bu vesile ile, denetim yetkisinin Dışişleri Bakanlığı'na âid olduğunu belirtirken, bir başka önemli soruna daha parmak basıyor ve yabancı devletlerin Türk basınındaki yazılar karşısında diplomatik ve siyâsî girişimlerinin olası sonuçlarına da değiniyordu:

> "Ecnebi elçiler ve elçilik mensuplarının devlet memurları ile temas ve mülâkatları, ancak Hâriciye Vekâleti'nin mâlûmat ve delâleti ile olur. Hattâ hükûmetin siyâsî umur ve icraatından müşterek mesûliyetler taşıyan vekiller dahi Hâriciye Vekili'nin mâlûmâtı olmaksızın elçilerle iş üzerinde temas ve münâsebete girişmezler. Aksi vaziyet, ecnebi müdahalelerine yol açar. (...)
>
> **Milliyet** gazetesi, devletin siyâsetine aykırı yazı yazan gazete ve risâleler arasında yalnız değildir.
>
> Zecrî ve mâni tedbirlerle matbuatın memleketin menâfiine ve rejimin nizâmına uygun bir seviyeye çıkarılabileceğine kâni değilim. Matbuatı tanzim anâsırını kuvvetlendirmek ve yazıları kıymetlendirmek gibi müsbet cephelerden giriştiğimiz tarzı bırakarak, gazeteleri kapatmakla gâyeye varmak gâyesini düşünmek, bizim için mefî [menfî] ve hattâ irticâî bir harekettir.
>
> Gazeteleri kapatmak, okumak istemeyen çocuğu mektebe gitmekten men etmek gibi, insanı varmak istediği gâyenin tam aksine götürecek bir

tarzdır. Hiçbir yerde ve hiçbir târihte gazete kapatmak, matbuat meselesini hâllememiştir. Sasör [sansür] gibi, o da nihâyetülemir matbuatı alçaltır. Umûmî efkârı, kendini tatmin edecek başka çârelere başvurmaya sevk eder. O zaman zarar çift olur ve bunun âkıbetini devlet çeker.

Bugünkü Matbuat Kânunu rejimi devâm ettikçe ve kânûnî büyük sebepler olmadıkça, gazete kapamayı tasvip etmiyorum. Sonra hiddet ve şiddetlerimizi yalnız **Milliyet** gazetesine tevcihte isâbetimiz şâibeli olmaktan kurtulamaz. (...)

Bâzı gazetecilerin gafları yüzünden, Hâriciye [Vekâleti], hergün ecnebi elçilerine haksız ve lüzumsuz yere izâhat vemeye ve makâlenin hükümetin siyâsetine ve milletin hissîyâtına uygun olmadığını söylemeye mecbur olmaktadır.

Kendilerine aşağıdaki maddelerdeki mânâ ve üslûp dâiresinde ihtarda bulunmak şimdilik kâfi bir tedbirdir. Umum Müdürlüğün dediği gibi, bu kâfi gelmeyecekse, matbuat rejiminin tebdili hakkında delil ve mesnetleri artırmış olur. Bu da az bir fayda değildir. (...)

Biz kendi öz işlerimize kimsenin karışmasını istemediğimiz gibi, kimsenin içişlerine karışmamak da şiarımızdır. Eğer bizim memleketimiz ve onun başında bulunanlar hakkında hâriçte. hattâ imâ tarikiyle buna yakın efkâr ve siyâset ifâde eden bir makâle yazılsaydı, buna karşı memlekette hâsıl olacak infiâlin derecesini, yapılacak teşebbüslerin, alınacak tedbirlerin mâhiyetini tâyin etmek güç değildir. (...)

Böyle makâleler ve yazılar, müellif ve nâşirlerinin celâdet ve cesâretine hiçbir kıymet izâfe etmediği hâlde, o celâdet ve cesâretin dayandığı devlet kuvvetini yıpratır. Bu makâlenin neticesi de bu olmuştur. Avusturya elçisi, haklı olarak, (...) bu muameleden dolayı teessür ve teessüflerini beyân etmiş ve fırkaya [Cumhuriyet Halk Fırkası'na] mensup bir mebus [Aka Gündüz] tarafından yazılan bu yazının nasıl olup da, **Milliyet** gibi ciddî bir gazetede yer bulduğuna hayret ettiğini söylemiştir.

Hâriciye [Vekâleti] de, Türk Hükûmeti'nin ve Türk efkârı umûmîyesinin böyle bir yazıyı aslâ tasvip etmeyeceğini ve gazeteye ve muharririne ihtârat ve nasayihte bulunulacağını söyleyerek, makâleden dolayı teessüf ve teessürünü izhâr etmiştir. Yâni Türkiye Cumhuriyeti Hâriciyesi [Hâriciye Veka-

leti]. sebepsiz ve maksatsız olarak, yabancı bir devlete tarziye vermeye değilse bile tavziha mecbur bırakılmıştır. Bu [gibi] vaziyetlerin tekerrürü, Hâriciye [Vekâleti]'nin rolünü kolaylaştırmayacağı gibi, böyle inkâr edilmeleri de, gazetelerin mânevî nüfuz ve tesirlerini artırmayacağı şüphesizdir. (...)

Keyfiyetin bu esas ve üslûp dâiresinde hemen **Milliyet** ve **Zaman** gazetelerine tebliğini..."

Yazıdan Başbakanlık ile Dışişleri Bakanlığı'na da bilgi verilmişti.[195]

Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in daha önce gördüğümüz ve daha sonra da göreceğimiz yazısı ile karşılaştırıldığında, Şükrü Kaya'nın yazısı hayli ılımlı kalmaktadır. Kaya, yazısında, daha sonra yabancı ülkelere karşı zor durumda kalmamak için, yayından önce gereken önlemlerin çok daha güçlü ve etkin olarak alınmasını isterken haklıdır! Rejim, kendi denetiminde görülen ve gerçekte öyle de olan, fakat sansür uygulanmadığından dolayı, fiilen tam da öyle olmayan, olamayan basın-yayın faaliyetlerinden dolayı yabancı başkentlerin gözünde tek sorumlu olarak beliriyordu.

İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında zaman zaman basında hükûmet müdahalelerinin gerisinde yabancı devletlerin protestolarının da görülebildiğinin başkaca örnekleri de elimizdedir. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 17 Temmuz 1944 gibi hayli geç bir târihte dahi, *Tanin* gazetesinde yayınlanan bir yazısından dolayı Hüseyin Câhit Yalçın'a tatbik edilmesi gereken muameleyi Başbakanlık'tan sormak gereğini hissetmişti. Fransa'nın Ankara Büyükelçiliği'nin notası üzerine, Dışişleri Bakanlığı, 7 Temmuz 1944 târihli bir yazı ile Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne başvurmuş ve Fransız Vichy Hükûmeti'nin girişimini açıklamıştı. Buna göre, Dışişleri Bakanlığı, Hüseyin Câhit Yalçın'ın 29 Haziran

195 "Dâhiliye Vekâleti'nden Matbuat Umum Müdürlüğü'ne", (9 Ağustos 1934); "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (9 Ağustos 1934), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 56/ 23].

1944 târihinde *Tanin* gazetesinde yayınlanan bir yazısında, "[Fransız] Vişi [Vichy] Hükûmeti'nin ve hükûmet reisinin âciz, düşüncesiz ve hıyânetle tavsif olunduğu[nun], bu yazının ve bu tâbirlerin tahammül edilmez bir hakâret teşkil ettiği[nin]" Fransa'nın Ankara Büyükelçiliği'nden alınan yazısında ileri sürülmekte olduğunu belirtiyor ve "adı geçen gazete hakkında icâb eden müeyyidenin tatbikinin ısrarla iltimâs edildiği[ni]" bildiriyordu. Selim Sarper ise, gazeteye herhangi bir müeyyide uygulayıp uygulamayacağını Başbakanlık'tan sormayı tercih etmişti.[196]

İşin ilginç yanı, sâdece bir ay sonra Almanya ile ilişkilerini kesecek olan Ankara'nın[197], bu geç târihte dahi, Alman yandaşı Fransız Vichy Hükûmeti'nin notasını ciddîye almasıdır.

Ancak Türk basınında yayınlanan haberlerden şikâyetçi olan yalnızca Fransız Vichy Hükûmeti değildi. Hemen hemen aynı târihlerde Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliği Basın Ataşesi de Anadolu Ajansı'ndan şikâyetçi idi. Ataşe, Anadolu Ajansı Umum Müdürlüğü'ne şikâyetlerini içeren bir de yazı yazmıştı. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 12 Ağustos 1944 târihli yazısında, bu şikâyetlerden Başbakanlığı bilgilendiriyordu. Buna göre, ilgili şikâyet yazısında, "Alman menşeli haberler geniş ölçüde neşredildiği hâlde, Sovyet haberlerinin ajans tarafından yayınlanmadığı, ajansa verilen alıcı makinasının eşi olan diğer bir makina ile Sefâret Sovyet haberlerini alabildiği hâlde, ajansın alamadığı hakkındaki iddiâsının vârid olamayacağı ve bundan başka Anadolu Ajansı'nın diğer ecnebi ajansları ile yapmış olduğu mukavele nev'inden bir mukâvele ile TASS Ajansı ile teşriki mesâîden imtinâ ettiği" bildiriliyordu. Sarper ise, Anado-

196 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (14 Temmuz 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 8].

197 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 134-140 ve 256-268.

lu Ajansı Umum Müdürlüğü'ne yazdığı yazıda, "bu şikâyetin mevzuu hakkında tenvir edilmekliğim üstün saygılarımla terdifen ricâ ederim" diyordu. Sarper, yazısını sâdece Başbakanlığa değil, fakat aynı zamanda Anadolu Ajansı ile Dışişleri Bakanlığı'na da sunmuştu. [198]

Gazete makâlelerinin tamâmen denetim altında tutulması da çok güçtü. Ayrıca, gazeteciler de, kendi gazetelerine serbestlik sağlamak üzere, diğer gazetecilerin kötü örnek olduğu konuları emsâl olarak göstermekten geri durmuyorlardı. Örneğin, Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 16 Haziran 1944 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, bu konudan şikâyetçiydi:

> "6 Haziran 1944 târihinde Hâriciye Vekâleti'nden telâkki edilen şifâhî emir üzerine, matbuatımızdan İstanbul Boğazı'ndan geçen yabancı gemilere âid mâlûmat verilmemesi ricâ edilmişti. Bu ricâmız bütün gazetelerimiz tarafından yerine getirilmiş olmasına rağmen, **Tanin** gazetesi, 8 Haziran târihli nüshasındaki başmakâlesi ve 9 Haziran nüshasındaki bir Londra haberiyle bu mesele üzerinde durmuştur. 13 Haziran târihli nüshasında ise, yine bu meseleyi bahis mevzuu etmiştir. Gazete sâhibi Hüseyin Câhit Yalçın, İstanbul büromuz vâsıtası ile tekrâr edilen ricâmıza, **Cumhuriyet** gazetesi tarafından tâlimâta riâyet edilmediği için, bundan sonra kendisinin de riâyet etmeyeceğini söylemiştir. Filhakika **Cumhuriyet** gazetesi, Millî Şef'in seyahatleri hakkında Anadolu Ajansı tarafından verilen haberlerden gayri neşriyat yapılmamasına dâir verdiğimiz talimâta aykırı olarak, 31 Mayıs târihli nüshasında Millî Şefimizin Gurâba Hasta[hâ]nesi ziyâretine âid mâlûmat vermiş ve resim basmıştı.
>
> **Tanin** gazetesinin bu hareketinden dolayı, gazete sâhipleri, İstanbul büromuza mürâcaat ederek ve bu hâle bir nihâyet verilmesini ricâ etmişler, aksi takdirde kendilerinin de tâlimatlara aykırı neşriyatta serbest olacaklarını söylemişlerdir. Nitekim 10 Haziran târihli **Vakit** gazetesin-

198 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Anadolu Ajansı Umum Müdürlüğü'ne". (12 Ağustos 1944); "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (12 Ağustos 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 20].

de Âsım Us, Boğazlardan geçen Alman gemileri hakkında bir başmakâle yazmıştır."[199]

Anlaşılan savaşın sonlarına doğru gidilirken basında bir hareketlenme başlamıştı ve bir kötü örnek, diğerini de tahrik ve teşvik ediyordu. Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü dahi, bu yeni gelişme karşısında ne yapması gerektiğini kestirememiş olacak ki, Başbakanlığı bilgilendirme ihtiyâcı hissetmişti. Bu durumun önlenmesi için herhangi bir önerisi ya da talebi yoktu; hattâ Başbakanlık'tan bir tâlimat da talep edilmemişti.[200]

Türkische Post gazetesi[201], hatırlanacağı gibi, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi gereğince[202], hükûmetçe geçici olarak kapatılmıştı.[203] Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper ise, Başbakanlığa yazdığı 23 Şubat 1944 târihli yazısında, kapatma karârının kendilerince 17 Şubat 1944 târihli talepleri üzerine alınmış olduğunu hatırlattıktan sonra, gazetenin 4 Mart 1944 târihinden itibâren yayınına yeniden izin verilmesini talep ediyordu.[204] Gazete, 1944 yılının Ağustos ayında kesin olarak kapatılacaktır.[205]

Bu arada vatandaşların gazeteler hakkında ihbarda bulun-

199 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (16 Haziran 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 14].

200 Bu sırada Boğazlardan transit geçiş yapan Alman ticâret gemilerinin gerçekte askerî malzeme taşıyan ve Montrö Antlaşması'na uymayan gemiler olduğuna ilişkin müttefik iddialarına ve nihâyet ısrarlı çabalar sonucunda iddiânın kanıtlanması için bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 236-269.

201 **Türkische Post** gazetesi için bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 472, 475, 480 ve 483 ve (Cilt: 2), s. 228, 237 ve 267 ve Cemil Koçak. **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 320, 363-364 ve 367.

202 **"Matbuat Kânunu"**nun 50. maddesine göre, "memleketin umûmî siyâsetine dokunacak neşriyattan dolayı İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile gazete veyâ mecmualar muvakkaten tâtil olunabilir"di. **Resmî Gazete**, Sayı: 1867, (8 Ağustos 1931).

203 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 237.

204 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (23 Şubat 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 12].

205 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 267.

dukları da görülmektedir. Örneğin, Hırant Kurabyan, 18 Şubat 1944 târihinde Başbakanlık Müsteşarlığı'na ilettiği ihbar yazısında, İstanbul'da Ermenice yayınlanan *Marmara*[206] gazetesinin sâhibi ve genel neşriyat müdürü Suren Şamlıyan'ın bu ünvanları taşıyabilmesi için gereken yasal evsâfa[207] hâiz olmadığını ileri sürüyordu. Gazete sâhibi olabilmek için, Matbuat Kânunu'na göre, en az lise mezunu olmak gerekirken[208], iddiâya göre, Şamlıyan orta okul mezunu dahi değildi. Şamlıyan, İstanbul'da Nişantaşı'nda bulunan Hintliyan Ermeni okulunun orta kısmını tamamlamadan eğitimine son vermişti. Yine ilgili yasaya göre, gazetenin genel neşriyat müdürü olabilmek için yüksek eğitim zorunluluğu bulunuyordu. İlgili kişinin yüksek eğitimi de bulunmuyordu.

İhbar mektubunun yazarı; Suren Şamlıyan'ın "meçhûl vâsıtalarla makâmâtı aldatmak sûretiyle" gazeteyi yayınlamaya başladığını, bunun da yasaya açıkça aykırı olduğunu ileri sürüyordu. Diğer taraftan da, "etrâfına hükûmetin maddî ve mânevî müzâheretini görüyor intıbâını bırarak, ötekine berikine gazetesiyle tecâvüz ve tehditlerde bulunmakta" idi. "Erbâbı nâmustan birçok kimseler, bu vaziyete tahammül etmemekle berâber, makâmâtı bu kâbil âdi meselelerle meşgûl etmemek için şikâyette bulunmamakta" idiler.

İhbar, başkaca suçlamalarla şöyle sürüyordu:

> "Mütârekede gazetelerde vatanımız aleyhine nâmı müstearla yazı yazan Suren Şamlıyan'ın 1931 senesinde neşrettiği **Sarjum** adındaki gazetesi, 24 Aralık 1931 târihinde, gerek yukarıda yazdığım sebeple ve gerekse gazete neşrine vaziyeti kânûnîyesi olmadığından hükûmetçe kapatılmıştır. Halbuki Suren Şamlıyan, bugün **Marmara** isminde bir gazete neşretmektedir.
>
> Son Matbuat Kongresi münâsebeti ile Ankara'da verilen bir ziyâfette, her nasılsa tesâdüfen Başvekilimizin yakınında oturduğu hâlde fotoğrafı

206 **Marmara** gazetesi, 31 Ağustos 1940 târihinde yayın hayâtına başlamıştı.

207 Ayrıntılı bilgi için Matbuat Kânunu'na bkz. **Resmî Gazete**, Sayı: 1867, (8 Ağustos 1931).

208 Ayrıntılı bilgi için bkz. **Resmî Gazete**, Sayı: 1867, (8 Ağustos 1931).

çekilmiş olup, bunu gazetesinde neşretmek sûretiyle, büyüklerimiz ile sözde samimî münâsebatta bulunduğunu halka inandırarak, vak'aları şahsî menfaatleri uğrunda kullanan ve diğer taraftan gazetesinin üçüncü sahifesinde [sayfasında] 'Vaziyet' başlığı altında hergün yazdığı makâlelerle apaçık Alman propagandası yapan Suren Şamlıyan, bozguncu faaliyette de bulunmaktadır.

Suren Şamlıyan, 1934 senesinde karısı ile Pâris'e ve oradan Belçika'ya gitmiş; Belçika'da bir Mûsevi ile ortak olarak Belgo-Turk isminde bir mecmua çıkarmış ve bu esnâda ortağını dolandırarak, savuşup Türkiye'ye gelmiştir. Hakkında vûkû bulan şikâyet üzerine polis tarafından tahkikât yapılmış ve mesele vekâlete yazılmış olduğu da, cümlei istihbârâtımdandır.

Suren Şamlıyan, eskiden Rus, şimdi ise Alman ve Japon sefâret[hâ]neleri ile temasta bulunmaktadır. Bu husûsâtı İstanbul zâbıtasından tevsik etmek mümkündür. Suren Şamlıyan'ın evinde âni bir araştırma yapılırsa, belki daha başka birçok şeyler meydana çıkarır kanatindeyim.

İşbu beyânâtımı yüksek makâmınıza arz eder ve nâmuslu vatandaşları bu adamın şerrinden kurtaracağınıza itimâdı tamme ile derin saygılarımı sunarım.

Hırant Kurabyan
Pangaltı
Dolapdere Cad[desi] No: 255
Pehlivanyan Ap[artmanı]
Kat: 1
İstanbul"[209]

Görüldüğü gibi, ihbar mektubu bir Ermeni tarafından yine bir Ermeni hakkında idi ve anlaşılan gazete sâhibi, en azından bir Ermeniyi fenâ hâlde kızdırmış ve öfkelendirmiş olmalıydı. İhbar, üç kısma ayrılabilir: Birincisi, yasa hükümlerine aykırılık dolayısıyla gazete sâhibinin yasal soruşturulmaya tâbi tutulması talep ediliyordu. İkincisi, ilgili kişinin geçmişine yönelik suçlamalar da bunu izliyordu. Ve nihâ-

209 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/85 561 11].

yet üçüncü olarak, ki bizi ilgilendiren daha çok bu kısımdır, gazete sâhibi, ilgili makamlara Alman câsusu ya da propagandacısı olarak takdim ediliyordu. Almanya ile ilişkilere son noktanın konulmasına az bir zaman kala[210], bu iddiânın tesirli olacağına inanılmış olmalıydı. İhbar mektubunun sonuçlarına ilişkin hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır.

Hatırlanacağı gibi, 1944 yılının Mayıs ayında siyâsal tutuklamalar yoğunlaşmıştı. Siyâsal atmosferin gerginleştiği sırada kıskaç gazeteler üzerinde de daralmıştı.[211]

Basın ve Yayın Umum Müdür vekili İzzettin Tuğrul Nişbay, 9 Mayıs 1944 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, "hükümetin Sabahattin Âli ve Nihâl Atsız dâvâsı münâsebetiyle vâki temennilerine uymayarak, 8 Mayıs 1944 târihli nüshasında, Ankara muhabirine atfen, talebe nümâyişleri ve bu nümâyişler üzerine tedbirler alınacağı, meselenin parti grubunda müzâkere edileceği gibi, efkârı umûmîyeyi teşviş edici [karıştırıcı] haberler neşreden İstanbul'da münteşir *Vatan* gazetesinin üç gün; aynı haberleri iktibâs ettikleri anlaşılan *Son Posta* ve *Son Telgraf* gazetelerinin de birer gün kapatılması husûsunda" hükûmetten Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi[212] gereğince talepte bulunuyordu.[213]

Hatırlanacağı gibi, savaşın başlamasından hemen sonra, müzeler ve kütüphâneler, güvenlik nedeniyle Anadolu'ya taşınmaya başlanmıştı.[214] Ancak bu türden haberlerin elbette gizli kalması gerekiyordu. Ne var ki, öyle olmadığı da görülüyor. Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, 9 Eylül 1939 târihinde, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda, 3 Eylül günü *Yeni Sabah* gazetesinde yayınlanan ve müzelerin nakline

210 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 231-274.

211 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 339-363.

212 Bkz. dipnot 203.

213 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (9 Mayıs 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 570 12].

214 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 265-266.

ilişkin bir haberi hatırlatıyor ve bu konuda açılan soruşturmanın sonucunu bildiriyordu. Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre, haberin kaynağının İbrâhim Hakkı Konyalı olduğu anlaşılmıştı. Oysa, seferberlik tâlimatnâmesi gereğince, müzelerin nakli için gizli hazırlık yapılmakta idi ve haber ifşâ edilerek gizlilik ihlâl edilmişti. Yücel, "bu zâtın bundan böyle müzelerimizde tetkiklerde bulunmasına müsaade edilmemesi[nin] İstanbul Müzeleri Direktörlükleri'ne tebliğ edilmiş" olduğunu da haber veriyordu. Yücel'in başka talepleri daha vardı:

> "Gizli kalması memleketin yüksek menfaatleri iktizâsından olan bir haberin neşrinden dolayı sözü geçen gazetenin mesûl müdürü hakkında icâb eden kânûnî muamelenin yapılmasına ve bundan böyle bu gibi haberlerin gazetelerde intişâr etmemesi için icâb edenlere yüksek vekilliklerince emir verilmesine müsaadelerini ricâ eder, saygılarımı sunarım."

Yücel, aynı yazıyı on gün sonra bir başka nedenle yinelemek ve bu kez Başbakanlık'tan talepte bulunmak zorunda kalacaktır. Yücel'in 19 Eylül 1939 târihli yazısında, aynı haberin bu kez 8 Eylül günü *Tan* gazetesinde de yayınlandığı belirtiliyordu. Yücel, gazeteler hakkında yasal işlemin bir an önce başlatılmasını tekrâr etmek zorunda kalmıştı.[215]

Tan gazetesinin hemen hemen yine bu sıralarda "gençliği sebepsiz ve yersiz olarak heyecâna getirecek neşriyâtı"na ilişkin olarak Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, İçişleri Bakanlığı ile Başbakanlığa yazdığı yazılarda, ilgili gazetenin "Matbuat Kânunu'na göre bir mukâbele görmesi[nin] emsâlinin de tekerrür etmemesi için lüzumlu görül"düğü görüşündeydi.[216]

215 "Maarif Vekâleti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne", (9 Eylül 1939); "Maarif Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (19 Eylül 1939), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/86 568 8].

216 "Maarif Vekâleti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne", (7 Haziran 1939); "Maarif Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (12 Haziran 1939), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/85 558 20].

Cumhuriyet gazetesinin de 3 Eylül 1941 târihli nüshasının "devlet siyâsetine dokunacak bir mâhiyet arz ettiği" görülmüştü. Matbuat Umum Müdürü vekili İzzettin Tuğrul Nişbay, 4 Eylül târihinde Başbakanlığa yazdığı yazıda, Matbuat Kânunu'nun 50. madddesi gereğince, gazetenin bir hafta süreyle kapatılmasını öneriyordu. Hükümet de öneriyi kabül edecektir. Ancak gazetenin zâten İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca altı gün süreyle kapatıldığı anlaşıldığından hükûmet kararnâmesinin iptâli cihetine gidilecektir.[217]

Vatan gazetesinin İskenderun limanındaki sorunlara ilişkin basit bir haberi dahi ağır tepkilerin konusu olabiliyordu. Ulaştırma Bakanı Fahri Engin, 27 Ekim 1942 târihinde yayınlanan haberin, Cem Rıfat Menemencioğlu tarafından ve "bir devlet ajanının teşviki ile" yazıldığı sonucuna varıldığını belirtiyordu. Haber, "memleketin umûmî siyâsetine dokunacak mâhiyette" idi. "Hilâfı hakikat" idi ve "tezyifkâr neşriyat yapan gazetenin umûmî neşriyâtını idâre eden zat ile gazete ve makâle sâhipleri hakkında İstanbul Örfi İdâresi'nce tâkibat yapılması husûsu Millî Müdâfaa Vekâleti'nden ricâ" ediliyordu.[218]

Cumhuriyet gazetesi ise, Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in Başbakanlığa hitâben kaleme alınmış olan 22 Eylül 1944 târihli bir yazısı ile yeniden yayın hayâtına başlayabilecektir. Sarper, hükümetçe Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi[219] gereğince 23 Eylül 1944 târihinde geçici olarak

217 "Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğünden Başvekâlet'e", (4 Eylül 1941); Başvekâlet Kararlar Dâiresi Müdürlüğü'nün 5 Eylül 1941 târihli yazısı ve ilgili kararnâme; Başvekâlet Kararlar Dâiresi Müdürlüğü'nün 11 Eylül 1941 târihli yazısı, **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 568 16]. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 138.

218 "Münâkâlât Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (2 Kasım 1942), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 569 1]. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 138.

219 Bkz. dipnot 203.

kapatılmış bulunan *Cumhuriyet* gazetesine yeniden yayın izni verilmesini talep ediyordu.[220]

Belirtilmesi gereken bir başka husus da, gazetelerde yayınlanan karikatürlerin de sıkı denetime tâbi olduklarıdır. Karikatürler de, haberler ya da makâleler gibi, soruṇ yaratabiliyordu.

Yeni Sabah gazetesinde yayınlanan bir karikatür, gazetenin kapatılması için girişimde bulunulması ile sonuçlanacaktır. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 28 Mart 1944 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, ilgili gazetenin 23 Mart 1944 târihli sayısında yayınlanan bir karikatürün, "dostâne münâsebetler idâme ettiğimiz bir devlet reisi hakkında hakâreti mutazammın ve binâenaleyh memleketimizin umûmî siyâsetine aykırı mâhiyette olduğundan, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesine[221] tevfikan" gazetenin geçici olarak kapatılmasını talep ediyordu.[222]

Savaşın bu ilerlemiş döneminde dahi Alman ittifâkında bulunan Macaristan diktatörü hakkında yayınlanan bir karikatürün bu denli sert karşılanması yine de şaşırtıcı sayılamaz. Almanya'nın Macaristan'ı işgâlinden hemen sonra Horty ile dalga geçilmesi[223], öyle kolay kolay geçiştirilebilecek bir gelişme sayılamazdı.

Yine İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında *Akbaba* adlı mizah dergisinin 24 Ağustos 1944 târihli 22. sayısında yayınlanan "Bir Memurun Masası" adlı hikâyede, "halkın hükûmete karşı olan itimâdını sarsacak mâhiyette bazı satırlara tesâdüf edil-

220 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (22 Eylül 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 22]. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 138.

221 Bkz. dipnot 203.

222 "Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (28 Mart 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 570 6]. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 138.

223 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 141-275.

miş" olduğuna dikkat çekilerek, adı geçen derginin Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi[224] gereğince geçici olarak kapatılması için hükûmetin karar alması talep ediliyordu. Talep Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'den gelmişti.[225]

Dergiler

Elbette dergiler de, tıpkı gazeteler gibi, sıkı denetime tâbi idiler. Elimizde dergilerin de dikkatle incelendiğini gösteren yazışmalar bulunmaktadır.

Rehâ Oğuz Türkkan tarafından yayınlanan *Gök-Börü* dergisi de, dönemin ünlü Irkçı-Tûrancı yayın organı olarak sürekli gözetim altında olmalıydı.[226] Nitekim Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in 3 Haziran 1943 târihli bir yazısı bunu kanıtlamaktadır. Yazı, derginin onüçüncü sayısında yayınlanan iki yazıya ilişkindi. Türkkan tarafından "Büyük Türklük" adı altında kaleme alınan makâlede; Sovyetler Birliği'nin "Türkler hakkında tatbik ettiği siyâset kötülenmekte" ve "tahrik edici fikirler ileri sürülmekte" idi. "Bu mütâlaalar, Sovyet mehâfili tarafından komante edilmeksizin [yorumlanmadan] mufassalan Moskova'ya bildirilmişti." Ayrıca, bir okuyucu mektubunda da, askere alınan gencin âilesinin maddî güçlükler içinde kaldığı ileri sürülmüştü. Böylece "okuyucuları askerlikten soğutucu fikirler yayınlanmakta" idi. Sonuçta; "her iki yazı da, memleketimizin umûmî siyâsetine aykırı mâhiyette olduğundan" derginin Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi[227] gereğince geçici

224 Bkz. dipnot 203.

225 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (1 Eylül 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 571 7].

226 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 210-211 ve Günay Göksu Özdoğan, **"Tûran"dan "Bozkurt"a**, (Tek Parti Döneminde Türkçülük: 1931-1946), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

227 Bkz. dipnot 203.

olarak kapatılması talep ediliyordu. Yazının üzerine düşülen 21 Temmuz târihli elyazısı nottan, derginin zâten İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca kapatılmış olduğunun anlaşıldığı ve bu aşamada yapılabilecek başkaca bir şey olmadığına işâret ediliyordu.[228]

Necip Fâzıl Kısakürek tarafından yayınlanmakta olan *Büyük Doğu* dergisi de, anlaşılan sıkı gözetim ve denetim altında tutuluyordu. Dergi, İkinci Dünyâ Savaşı sırasında, 1943 yılının sonbaharında yayınlanmaya başlamıştı.[229] Derginin daha ilk sayısından itibâren dikkatle incelenmekte olduğunu Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in 18 Şubat 1944 târihli yazısından anlıyoruz. Sarper, bu yazısında, derginin on ilâ onsekizinci sayılarına ilişkin olarak Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürlüğü'nce 17 Şubat 1944 târihinde hazırlanan bir rapordan söz etmektedir. Servet İskit tarafından kaleme alınan rapor şöyleydi:

> "Necip Fâzıl Kısakürek tarafından İstanbul'da haftada bir yayınlanan **Büyük Doğu** mecmuasının bir ilâ dokuzuncu sayılarında; dinî propaganda, İslâmî propaganda, sonra da sömürgelerinde, dominyonlarında milyonlarca İslâm bulunan bir devletin politikasına dayanan bir hareket ve çabalama güttüğü evvelce arz edilmişti.[230]
>
> Necip Fâzıl Kısakürek, def'âtle yapılan ihtarlara rağmen, aynı maksat ve aynı yolda yürümekte devâm ettiğinden, bu kere on ilâ onsekizinci sayılar üzerinde incelemeler yapılarak, keyfiyetin bir kere daha açıklanması cihetine gidildi.
>
> **Büyük Doğu**'nun en karakteristik yazıları, 'Büyük Doğu'ya Doğru', '1001 Çerçeveden', 'Tanrı Kulundan Dinlediklerim' başlıkları altındadır.

228 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e". (3 Hazıran 1943); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 2]. Ayrıca bkz. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 660-694 ve (Cilt: 2), s. 210-230.

229 Bkz. Cemil Koçak. **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 215, 218 ve 222 ve Özdoğan, **age**.

230 Belli ki bir başka rapor daha bulunmaktadır; fakat o raporu göremedim.

Necip Fâzıl Kısakürek, bundan evvelki raporda bildirildiği üzere, zaman çerçevesinde gerçekleştirilecek bir oluşa varma veyâ bir varışı oldurma dâvâsı ile mecmuasına **Büyük Doğu** adını verdiğini söylemektedir.

Bu, din mayalı, 'bir oluşa varma veyâ bir varışı oldurma', bütün yazılarda, bâzen gizli, bâzen apaçık dâimâ önplândadır. Meselâ, onuncu sayıda, 'Atatürk dirilecek... İşte o gün başımızda bulunacak olan şahsiyet, kurtarıcılık rûhu ile ve maddesiyle de Atatürk'ten başkası olmayacaktır.' diyerek, maksadını Atatürk adı ile maskeliyor. Muhtelif sayılara serpilmiş olan bu yazılardaki bâzı parçaları biraraya getirmekle, pervâsızlığın hadsiz ve hudutsuz olduğu da ayrıca görülür.

'Meşrûtiyet'ten Cumhuriyete ve Cumhuriyetten İkinci Dünyâ Harbi'ne gelince kadar süren üç merhâle, ufak tefek kemiyet farkları ile hesapsız ve kitapsız Batı'ya hayranlık, dünyâyı ve nefsini müşahade altına almamak hastalığının yekpâreleştiği bir bütündür. Ve işte şimdi bu hengâmenin, fikrî ve ahlâkî buhran hengâmesinin tâ merkezindeyiz.

Ahlâken iflâs buhranlarının en korkuncunu geçirmekteyiz. Türk inkılâbı, bir ahlâk telâkkisi ve bir ahlâk yasası getirmedi. Ahlâkın kaynağı dindir. Bizim ahlâkımız da, Müslümanlık ahlâkıdır ve olması lâzımdır. Zâten topyekûn bütün cemiyeti ana çizgilerini İslâm ahlâkının potasında eriterek almıştır. Dünyânın en tezatsız ahlâkı, İslâm ahlâkıdır. Ne olmuşsak İslâm ahlâkı yüzüsuyu hürmetine olduk. Biricik ve olabilecek ahlâk kaynağımız, İslâm ahlâkıdır.'

Dalkavukluk, iltimas, hırsızlık, rüşvet, fuhuş, içki, kumar, hile, yalan, riyâ, nefret, şüphe, istihzâ, kargaşalık, bugünkü cemiyete mâledilirken, yine İslâmî ahlâk, din ahlâkı ve din propagandasından kuvvet alınarak söylenmektedir.

Necip Fâzıl Kısakürek, mecmuasını ve onun yaymak istediği fikirleri değerlendirmek için de şunları söylemektedir:

'Medenî insanlık, maddî, rûhî muvâzeneyi iâde etmek, yeni bir ruh, ahlâk, iman yaratmak için mücâdeledir. Biz siyâset alanında demokrasyalar yanında yer almakla sâlim bir politika duygusu ile hareket ettik. Fakat içtimâî ve rûhî alanda buhran içindeyiz. Sûlh zamanında bu yüzden çökmemiz mukadderdir. Sûlhde müdâfaa zorunda kala-

cağız. **Büyük Doğu**, bu rûhî ve içtimâî menfaatleri göstermekte devâm edecektir.'

Büyük Doğu, bütün ruh ve ahlâk bozukluklarını maddeleştirmek, kendi propaganda ve siyâsetini yapmak için sınıflar arasında röportajlar yapmakta, yüksek okul talebine anketler açmakta... Ankara'da Yenişehir'de bir câmi bulunmamasını ele alarak, çocuklara din terbiyesinin verilmemesine, büyüklerin, zenginlerin çocuklarını ecnebi mürebbiyeler elinde bırakmalarına itirazlarda bulunmaktadır.

'Tanrı Kulundan Dinlediklerim' sütunundaki yazılarda, Necip Fâzıl Kısakürek; bugüne, rejime, Türk cemiyetine hücumlarda bulunarak, genç nesilleri şüpheler içinde bırakmakta, imansızlık ve inansızlık aşılamaktadır. Yine bu yazılar arasında yabancı bir devlet hesâbına gizli ve âşikar propagandalar yaparak, bunu siyâsi bir hareket gibi göstermeye çalışmaktadır.

Bu sütundan birbirine ulayacağımız bazı parçalar, bu noktayı daha etraflı aydınlatmış olur:

'Cumhuriyet devri, bütün Türk ve fikir hayâtında bahtsız hengâmedir. Türk cemiyeti, Birinci Dünyâ Harbi'nden sonra, zaman sahasında olduğu kadar, mekân sahasında da tasfiye edilmek mevkiine düşünce, sâdece maddî bir hareket mefkûresiyle kendini kurtarabildi. Bu kurtuluş Cumhuriyeti doğurmuş; fakat ruhta ve mânâda dengini bulamamak yüzünden, ister istemez asırlık bir çürüyüşün son tecelli haddine ayak basmıştır. Cumhuriyetten sonraki âzamî hercümerç, âzamî düzensizlik ifâdesini milli kurtuluş hamlesinin ruh ve fikirde hazırlanmamış, ondan sonra da sindirilmemiş bir hareket olmasından başka hiçbir türlü izâh mümkün değildir.

Cumhuriyet devresinin başından bugüne kadar millî kurtuluş hamlesinin fikir ve sanattaki bütün aksi, has isimler etrâfında samimîyetinden bile şüphe ettirecek nefsânî bir medhiyetellâllığından başka bir şey değildir. Bir fikre remzolan ebedî çehreler değil, mide gurultuları ele alındı ve bu iş son derece nemâlandırıldı; bugünün ana seciyesi hâline getirildi.

Bugün harb dışındayız. Fakat harb sonunda bu cemiyetin kurtulması için aramızdan biri çıkacak ve bu batakhânede içinden alev fışkıran borusu ile kalk borusu çalacaktır.'

Evvelki raporumuzda da söylenildiği üzere; **Büyük Doğu**, yazıları, şiirleri, fıkraları, hikâyeleri, resimleri, karikatürleri, fotoğrafları ve bütün hacmi ile gençliğe, din maskesi, Allah formülü altında inansızlık aşılamakta, Türk devrimini bayağılaştırmakta, cihan efkârı umumîyesi karşısında büyük Türk cemiyetini bozuk, düzensiz göstermekte, sonra da bir takım kelime oyunları ile Türk milletini, gençliğini rejimine, kendine inanmaktan uzaklaştırmaktadır."[231]

Büyük Doğu hakkındaki rapor, derginin ve Kısakürek'in İslâmî propaganda temelinden hareketle, rejimi sert bir şekilde eleştirmekte olduğunu vurgulamaktadır.

Adımlar dergisi de sıkı denetim altında idi.[232] Nitekim Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in 9 Şubat 1944 târihinde Başbakanlığa hitâben kaleme aldığı yazısında, söz konusu derginin Şubat 1944 târihli onuncu sayısına ilişkin olarak kurumun İç Yayın Dâiresi Müdürlüğü'nce hazırlanan rapora dikkat çekiliyordu. "Öteden beri komünizme yakın bir temâyül gösteren *Adımlar* mecmuası, onuncu sayısında nazar dikkati çekecek kadar geniş bir şekilde bu hareketini açığa vurmakta" idi. "Doktor Behice S. Boran[233], 'Ziraaî İstihsâlin Geriliğinin Sebepleri, Gelişmenin Şartları' başlıklı yazısında, bugünkü Rusya'da tatbik edilen sovholz [solhoz] ve kolkholz [kolhoz] sistemini –adlarını ve yerini vermeden– Türkiye için tavsiye ve müdâfaa etmekte" idi. Raporda, Münir Belen tarafından kaleme alınmış olan "Türkiye İktisat Târihinin Anahatları: Feodalizm Meselesi" adlı yazıda da, Marksist bir görüşün yer aldığı ileri sürülüyordu: "Marksist bir görüşle Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak, ticâret ve sanâyideki feodal sistemi ortaya

231 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürlüğü'nden Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne", (17 Şubat 1944); "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (18 Şubat 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86.570.4].

232 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 341 ve 359.

233 Behice Boran'ın bu sıradaki politik faaliyetleri için ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, *(Cilt: 2)*, s. 341 ve 353.

koymakta ve bundan başka târihî olayları da, –halkın sefâletinin sebepleri, isyanlar, gayri Türk unsurlar ve bunların ticâret ve gümrük işlerini ele almaları, fikir ve ilim hayâtının geriliği– bu bakıma göre tahlil etmekte ve âdetâ yeniden bu duruma düşmemek için Marksist hareketlerin kabûlünü empoze etmekte" idi. Ve hattâ "Muzaffer Şerif Başoğlu bile 'Psikoloji ve Yeni Neslin Yetişmesi' adlı yazısında; taşkın ve aşkın bir dil kullanmamakla berâber, âile terbiyesine yer vermemekte ve kötüleyici bir lisan kullanmakta, millî terbiyeden bahis açmamakta, hep insâniyet ve insâniyetçilikten konuşmakta" idi. "Kültürsüz bir köy öğretmeni olan, kulaktan olma solculuk yapan Halil Aytekin, 'Karadeniz Bölgesinde Toprak Meselesi' gibi önemli bir mevzuu ele almıştır. Bu yazının başında, güyâ sosyal ve ekonomik bir meseleyi çözecekmiş gibi işe girişiyor, fakat her yazısında olduğu gibi, burada da meseleyi, lüzumlu ve lüzumsuz, bir sefâlet ve mücâdele mevzuu şekline döküyor. Ebedî ve ezelî müsâvat istiyor"du. Yine "bu sayının hikâyesi de, maksada göre ayarlanmıştı." "Bekir Sıtkı Kunt, 'Bir Balo Gecesi' adını verdiği hikâyesinde; köprü altında yatan çocukların sefâletini, zenginlerin bunu bir balo mevzuu yaparak eğlenmelerini canlandırmakta" idi. Dahası, "Yayınlar sütununda da; klâsik tercümelerden Don Juan ele alınmış, onun hareketleri ve sözleri tefsir edilerek, maksada uygun propaganda yapılmıştı." Raporda dikkat çekici bir başka noktaya daha işâret ediliyor ve "*Adımlar*'ın bu sayısının *Ulus* gazetesinin birinci sahifesinde [sayfasında] ve başlığın yanında ilân edilmesi"ne dikkat çekiliyordu.[234]

Elbette *Adımlar* dergisinde yayınlanan yazıların bu saptamalarla uyuşup uyuşmadığı ayrı bir tartışma konusudur.

234 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürlüğü'nden Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne", (Şubat 1944); "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (9 Şubat 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 561 8].

Saptamaların niteliği de ayrıca anlamlıdır. Sâdece yazılanlardan hareketle değil, fakat yazılmayanlardan, daha doğrusu yazılması beklenen, fakat yazılmamış olanlardan da hareketle yargıda bulunulmaktadır. Herhâlükârda ekonomik ve sosyal meselelerden söz etmek, kesinlikle komünistlik olarak algılanıyordu. Bu bakımdan bu alana hiç girilmemesi arzu ediliyordu. Fakat burada bizim için önemli olan, derginin muhtemelen bütün sayılarının tek tek denetimden geçiyor ve hakkında rapor hazırlanıyor oluşudur.

Kitaplar

Kitaplar da rejimin denetiminden uzak değildi.

Mersin Deniz Gedikli Okulu Levâzım Müdürü Üsteğmen Fehmi (Fethi?) Kurt'un *1339 [1923] Harbinin Hedefleri* adlı kitabının Genelkurmay Başkanlığı'nın dikkatini çektiği ve kitap hakkında askerî müşâvirlikçe soruşturma açıldığı görülmektedir:

> "Eserin mukaddemesinde muharrir, Türk gençliğine, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun kabûl ettiği ana prensiplere bağlı kalmaksızın, memleket için fâideli [faydalı] bulduğu kanaati, her ne vaziyette olursa olsun, açıkça söz, yazı ve hareketleriyle ifâde etmekten çekinmeyin tavsiye eylemekte [tavsiyesinde bulunmakta] ve bu yüzden mâruz kalacağı tâkibat için 'fenâlık' tâbirini kullanmaktadır.
>
> Bundan başka, hükûmetin dâhilî ve hâricî münâsebetlerini tenkit eylemekte, halk arasında nefret ve nifak doğuracak sakat fikirler, mütâlaalar ileri sürmekte, faşizmi mânâlı bir şekilde medheylemekte, devletin bugünkü idârî sistemi olan demokrasi sistemine ve burada İngiltere ve Amerika'ya hücum eylemekte ve demokrasi sistemini bolşeviklik ile aynı hakta göstermekte, baştan başa askerlik mesleği ile gayri kâbili telif bulunan ve ilmî salâhiyeti dışında olan siyâsî vak'aya temâs etmekte, halkın mâneviyâtını kıracak fikir ve mütâlaaları açıkça yazmaktadır.

Bu itibarla Fethi Kurt'un bu hareketi Askerî Cezâ Kânunu ile Türk Cezâ Kânunu'nun muhtelif maddelerini ilgilendirir bir mâhiyet arz etmektedir."

Muvazzaf bir subayın siyâsî konularda kamuoyuna hitâp etmeye çalışması, hiçbir şekilde hoşgörülmemiştir. Bu yazıda faşizmin propagandasının yapılmasına karşı bir set oluşturulduğu açıkça görülmektedir. 1942 yılının ortalarında kaleme alınan bu metin bu bakımdan gerçekten de dikkat çekicidir. Çünkü, hatırlanacağı gibi, artık bu sırada Ankara'nın dış politikasında Almanya hayli yakın bir pozisyon almıştı.[235] Bu bakımdan faşizm propagandasının alenen yapılmasının sakıncalı sayılması en azından ilginç ve beklenmeyen bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Hele Amerikan ve İngiliz aleyhtarlığı ve tabiatıyla Alman yanlılığı metnin ölüm fermânı şeklinde değerlendirilmektedir. Diğer yandan, meselenin, metnin içeriği mi, yoksa yazarının asker olması mı olduğu konusunda kuşkuların tamâmen giderilebilmesi de mümkün değildir.

Ama bu kadar da değil; gençliğe yönelik olarak Atatürk'ün ünlü Bursa nutku tadındaki seslenmeye karşı da set çekilmiştir. Hükûmet politikasının eleştirisi elbette hoş karşılanamazdı. Fakat halka yönelik sakat fikirlerin neler olduğunu tam olarak anlayamıyoruz. Devletin hâli hazırdaki idâre sistemini demokrasi olarak tanımlayan resmî görüşü de vurgulamak gerekir. Yazarın demokrasi ile bolşeviklik arasında kurduğu doğrudan benzerlik de sıkıntı yaratmışa benzemektedir. Bu dönemde Millî Savunma Bakanlığı'nın bu şekilde tanımladığı ve sık ve yaygın olarak görebileceğimiz başkaca metinler bulmak ya çok güçtür ya da imkânsızdır.

Sonuçta yazarın metni sakıncalı bulunmuştur. Kitabın toplatılıp toplatılmadığını bilemiyoruz. Muhtemelen toplattırılmış olmalıdır.

Bir diğer nokta da, kitabın gerçek yazarı konusunda göste-

235 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 599-713.

rilen hassâsiyettir. Buradan anlıyoruz ki, bakanlık, soruşturmanın istikâmetini bir de gerçek yazarın kim olduğuna yöneltmiştir. Yazar olarak görülen ismin bu metni yazmaya gücünün ve aklının yetmeyeceği kuşkusu ile, resmî yazıda, soruşturmanın metnin arkasında gerçekte kim ya da kimlerin olduğu şekline dönüşmesi gerektiği belirtilmektedir. Buna neden, "Bu eserin bir başkası tarafından hazırlanarak Fethi Kurt'a imzâ ettirilmiş olduğuna delâlet eden karinelerin mevcüdiyetidir. Fethi Kurt'un tahsil vaziyeti, eserin yazılış tarzı, haklı şüpheler uyandırmakta ve bu nokta üzerinde ehemmiyetle durulmasını icâb ettirecek bir mâhiyet arz eylemektedir. Bu sebepten, işbu eserin kendisi tarafından kaleme alınıp alınmadığının yazı yazdırılmak, şimdiye kadar yazılmış başka eseri varsa tetkik edilmek, mehazleri sorulmak, bu işin istilzâm ettiği masrafı nereden temin ettiği tahkik kılınmak sûretiyle, uyanan şüphenin her türlü tereddüde mahâl vermeyecek şekilde giderilmesi muvafık görülmüştü." Bakanlık, konunun Matbuat Kânunu ile yakın ilgisine de dikkat çekiyor ve soruşturmanın hızlandırılmasını talep ediyordu.

Yazı, Başbakanlığın ve Genelkurmay Başkanlığı'nın bilgisine sunulmuş ve gereği için de Ankara Garnizon Komutanlığı'na bildirilmişti.[236]

Kâzım Fevzi Ozaner tarafından yazılan ve 1944 yılında İzmit'te Marmara Matbaası'nda basılan *Teşhis* isimli kitapta ise, "müstehcen, ahlâk ve nâmus telâkkilerini yıkar mâhiyette" kısımlar görülmüştü. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 14 Ocak 1944 târihinde Başbakanlığa yazdığı yazıda, kitabın Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi[237] gereğince toplattırılmasını ve satıştan da kaldırılmasını istiyordu. Ancak yazının üzerine düşülen elyazısı notlardan, bu

236 "Millî Müdâfaa Vekâleti (Askerlik Adliyesi Şûbesi)'nden Başvekâlet'e", (5 Ağustos 1942), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/209 426 9].

237 Bkz. *dipnot* 203.

konuda karar alınmadan önce, Sarper'den kitabın yeniden incelenerek yeni bir değerlendirmede bulunmasının istendiği anlaşılıyor.[238]

Şiir kitapları

Peki ya şiir kitapları... Edebiyat alanında şiir her zaman gözde idi. Pek çok şiir kitabı yayınlanıyordu. Ama şiir kitapları da denetim ve gözetim altında idiler. Örneğin, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürü Feridun Fâzıl Tülbentçi, 23 Eylül 1944 târihinde kaleme aldığı yazıda, Mehmet Şükrü Sarı tarafından yazılan ve Muğla'da Doğan Basımevi'nde basılan *Zaman* adlı şiir kitabına ilişkin görüşlerini açıklamıştı. Buna göre, "Tuna" isimli şiirde "emperyalist emeller, ırkçı fikirler" mevcuttu.[239] "İstanbul Sokakları" adlı şiirde ise, "İstanbul'daki gençkızların karaborsaya düştükleri ve nâmuslarını dirhem dirhem sattıkları teşhir edilmekte" idi.[240] "Di-

238 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (14 Ocak 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 569 6].

239 Şiir şöyleydi:

"Vurgundur sana ırkım,
Tuna, Tuna oy... Tuna!
Kavuşmamaktır korkum,
Tuna, Tuna oy... Tuna! (...)

Takıp oku mu yaya,
Binerek yağız taya,
Varabilsem Tuna'ya!
Tuna, Tuna, oy... Tuna!"

240 Şiir şöyleydi:

"Bin tezatla doludur, bu sokaklarda hayat...
Kimine bir işkence;
Kimine katre katre içilen bir safahat
Bu sokaklarda gece.

Bin tezatla doludur bu sokaklarda hayat...
Bir yanda lüks içinden bir kahkaha yükselir,
Neş'eyle geçer zaman.
Bu gülüşe öteden hıçkırık cevap verir.
Ömür erir an be an...

lek" başlıklı şiirin de "umûmî havasında Türk birliği, ülküsü Tûrancılık kokusu duyulmakta" idi. Bâzı mısralar, bunun bâriz göstergesi idi.[241] Sonuçta; "Tûrancıların sorguya çekildiği şu sıralarda[242], kitaptaki şiirler içerisine serpiştirilen bu mısrâlar, genç dimağlar üzerinde oldukça tesirler yapabilir"di. Basın-Yayın Umum Müdürü Selim Sarper de, 27 Eylül 1944 târihinde, raporu gereğinin yapılması için Başbakanlığa sunmuştu.[243] Ne var ki, kitabın âkıbetini bilemiyoruz.

Elimizde benzer bir örnek daha bulunmaktadır. Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürü Feridun Fâzıl Tülbentçi, yine aynı gün, 23 Eylül 1944 târi-

Bin tezatla doludur bu sokaklarda hayat...
Yükselirken minârelerden Allaha ibâdet
Bir yanda,
Küfür âyettir, meyhâne mâbet...

Bin tezatla doludur bu sokaklarda hayat...
Muhtekirdir gençkızlar,
Dirhem dirhem nâmus satılır karaborsada.
"Yüzbin"lik dilenciler, istakoza şiir yazanlar,
Ayarlılar, ayarsızlar...

Bin tezatla doludur bu sokaklarda hayat...
Aynı apartmanın aynı odasında
İki kutup var;
Biri yaşamak için yer, diğeri yemek için yaşar.

Bin tezatla doludur bu sokaklarda hayat...
Ölü çıkar bir evden birgün, çığlık duyulur,
Sarsılır bir âile,
O akşam karşısında bir çiftin düğünü olur
Bir sevinç-bir hâile...

İstanbul... Doğmadan ölenlerin şehridir.
İstanbul... Yaşamasını bilenlerin şehridir."

241 Şiir şöyleydi:

"Türküm, alnım aktır, ülküm ak benim,
Yürüdüğüm yolda zafer, hak benim,
Kanımı taşıyan bu bayrak benim,
Altına ırkımı bir derebilsem!"

242 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 210-230.

243 Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürü Feridun Fâzıl Tülbentçi'nin 23 Eylül 1944 târihli yazısı; "Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (27 Eylül 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 572 1].

hinde kaleme aldığı yazısında, H. Avni Dökmeci tarafından yazılan ve Ankara'da Kanaat Matbaası'nda basılan *Avuç* adlı şiir kitabına ilişkin görüşlerini açıklamıştı. Buna göre, şâir, bir şiirinde, "Türkün asil varlığının sembolü olan bayrağa apaçık saygısızlıkta bulunuyor"du.[244] Bir başka şiirinde ise, "hürriyetin bizden ve insanlardan uzak olduğu, hür olanların içinde yalnız hayvanların bulunduğu terennüm" edilmişti.[245] Şâir, "umûmîyetle sola meyyal görünmekte" ise de, Tûrancılara da seslenmekteydi.[246] Diğer

244 Şiir şöyleydi:

"Ciğerinden çıkan renk Türk bayrağı
Rengi gibi; ala boyanmış balgam ..."

245 Şiir şöyleydi:

" 'Hürriyet... Hürriyet!' diye bağırıyorlardı. (...)
Dediğim şu: doğar doğmaz bir an hürüz, kabûl;
'ya derhâl kundaklanmamıza ne denir?' (...)
Hürriyet bundan dolayı bize uzak, hürriyet çıplaktır..."

246 Şiir şöyleydi:

"Atlılar meydanları doldurdu,
Gür sesleriyle,
Atsızlar birer birer sindiler,

Boğuk nefesleriyle...
Çekilin artık yeter, atsızlar
Atlıların akını var:
Ne sağa sapıtırız, ne sola
Ve ne de geri,
Türkün amacı bu: dâimâ ileri!

Atsızlar ata binin
Ve sürün doğru yola.
Türk atsız olamaz,
Atı olan solda, sağda kalamaz.

Ne naz yaptılar, ne de niyâz
Hepsi at buldu, atsızların
Şimdi akın var, akın!
Atlıların akını!
Bir tek atsız yapayalnız kaldı,
Zavallı

Kaybetti yoldaşını.
Şimdi akın var, akın
Atlıların akını!"

yandan, şâirin "iğneli ve banal mısraları" da dikkat çekici idi.[247] "Mısrâlarında, kızlarına fenâlık eden bir anayı, huzurda yaptıklarını itirâf ettiği için, istihzâlı bir şekilde nâmuslu göstermekte"ydi.[248] "Şehir kadınlarıyla [da] alay etmekte" olan mısrâlar düşündürücüydü.[249] Sonuçta; "kitap,

---

Bu şiirin Haziran 1942 târihinde yazıldığı göz önüne alınırsa, Nâzım Hikmet'in "Güneşi İçenlerin Türküsü" adlı şiiri ile karşılaştırılması hatıra gelebilir.

247 Şiir şöyleydi:

"Oğullarını iyi yetiştirdi
Birbirlerine balgam atıyorlardı.
Eğer iki demir, bir yıldızı olmasaydı;
Ve eser tercüme etmeseydi
Yetiştiremezdi ki!
Bundan daha iyi.
Her kuruşu, bir kurşunla kazanan adam."

248 Şiir şöyleydi:

"Kara kura bir şeydi bayan (...) cık.
Anasının dikiş makinası gibi işliyordu **çenesi huzurda.**
Fakat susturuverdik listede ismi **olmadığından**
İyi de ettik, doğrusuya,
Başkasının çevirdiği makinadan
Hayır gelmez cemiyete."

"Bobstilliğe hevesleniyor:
Farkında değil doğma stilliğinin
Eğer stil olmasaydı; kıllı kara bacaklarını örten donu
Temizolurdu:

delikanlılar görmüş merdivenlerden çıkarken
Tiksinmişler,
Postanede anlatıyorlardı da duydum."

"kızlarına ve yanındakilerine kodoşluk yapmak için
Amma yine de nâmusluydu.
Çünkü yemin ettirilerek huzurda söyledikleri hep doğruydu (!)"

249 Şiir şöyleydi:

"Ellerinizde nasır yoktur
Ve toprağa terleriniz de akmamıştır bilirim,
İşte bundan toprak ve toprak insanlarını sevmezsiniz.

Ellerinizde çatlak da yoktur
Salon insanlarına yakışmaz bu bilirim,
Bundandır toprağı ellerile eşip tohum ekenleri hor görmeniz.

Yüzünüz bakırlaşmamıştır
Plâjlarda zarif şemsiyelerinizle korunursunuz,

yetişmekte olan neslin düşünce ve duyguları üzerinde fenâ tesirler yapacak derecede" idi.[250]

Yabancı propaganda dergileri

İtalya'dan Türkiye'ye iletilen bâzı dergilerde İtalyan ve faşizm propagandası yapılıyor olması, öncelikle Genelkurmay Başkanlığı'nın dikkati çekmişti. Genelkurmay Başkanlığı, 1 Temmuz 1936 târihinde, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda, İtalya'dan Yozgat Ticâret ve Sanâyi Odası'na ve oradan da kendilerine iletilen *İtalyan Turizm* dergisinin, diğer ticâ-

---

Ve bundan dolayıdır ki güneşi topraktan içmesini öğrenememeniz.

Şiir sevginizin de varlığından şüphedeyim.
Şehirlerinizin gürültüsü sizi sarhoş etmiştir.
Dağ çocuğunun kavalından çıkan nağmeleri küçümsersiniz.

Salon insanları tek benzer yeriniz
Vücudunuzun eyikliğidir, toprak insanlarına;
Buna sebep de züppelik hevesiniz bir, kumar masalarınız iki.

Ellerinizden öperim toprak insanları, dağ çocukları..
Sizi selâmlarım.

Selâmlarım size, yüzü bakırlaşmış güneşi topraktan içenler!"

Bu şiirin Nisan 1943 târihinde yazıldığı göz önüne alınırsa, Nâzım Hikmet'in "Güneşi İçenlerin Türküsü" adlı şiiri ile karşılaştırılması da hatıra gelebilir.

"Sakın ha! Bulaşık suları ellerinizi bozar,
Sovan da soymayın gözleriniz kızarır, elleriniz kokar,
Salon hanımları...
Poker sizi bekliyor, dans sizi bekliyor
Bunlardan mahrum kalırsınız
Çocuk da yapmayın;
Hem de güzel endâmınız bozulur..
Salon hanımları.. Salon hanımları..

Kurbânınız olayım toprak kadınları..
Toprağa kendinizi vererek bizi doyuruyorsunuz.
Toprak sizin, siz toprağın; ve ikiniz de insanlarınsınız.
Tırnaklarınızla eşeleyerek, ektiğiniz sovanlar hanımları (!) kokutuyormuş,
Fakat farkında değiller tiksindirici kokularının.
Pokeriniz ip eğirmek, danslarınız, çifte telli, türkmen kızı."

250 Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dâiresi Müdürü Feridun Fâzıl Tülbentçi'nin 23 Eylül 1944 târihli yazısı, **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/86 571 11].

ret odalarına da gönderildiğinin tahmin edildiğini belirtiyor ve "mecmuanın yarı yarıya hedefinden ayrılarak, faşist İtalyan propagandası yaptığı[nın] câlibi dikkat" olduğunu belirtiyor ve "esas hedefinden ayrılarak, gizli emellere sapan bu gibi mecmuaların memlekete sokulmaması lâzım geldiğini" bildiriyordu.

İçişleri Bakanlığı da, bu yazı üzerine, aradan bir ay geçtikten sonra, 1 Ağustos 1936 târihinde, Başbakanlığa yazdığı yazıda, konuya ilişkin bilgi verdikten sonra, ne yönde muamele yapılacağını soruyordu:

> "Bugün hemen istisnâsız olarak bütün memleketlerde mevzuu bahis neşriyâta benzer eserler mevcut olup, ya husûsî kanallardan satışa çıkarılan gazete ve kitaplar şeklinde veyâhut turizm müesseseleri gibi yarı-resmî teşekküller tarafından her tarafa gönderilmektedir. Bizim **La Turqui Kemaliste** ve **La Turquie Contemporaine** gibi neşriyâtımız da bu mâhiyette şeylerdir."[251]

Bu yazının önemi, 1936 yılında Genelkurmay Başkanlığı'nın Faşist İtalya'nın propagandasına karşı duyarlı davranmaya çalışmasıdır. Turizm dergisinde dahi faşizm propagandasını görmesi, Genelkurmay Başkanlığı'nın bu dönem Türk dış politikasına uygun davrandığını göstermektedir.[252]

Diğer yandan, İçişleri Bakanlığı, konunun karşılıklı olduğuna dikkat çekmektedir ki, haklıdır. Bu arada adı geçen dergilerin Kemâlist Türkiye'nin resmî propaganda aracı olduğunu da itirâf etmektedir! İçişleri Bakanlığı, anlaşılan konuya daha çok pragmatik açıdan bakmaktadır. İtalyan dergilerinin yurda girişinin yasaklanması, Türkiye'nin resmî propaganda dergilerinin de en azından İtalya'ya girişinin yasak-

---

251 "Dâhiliye Vekaleti'nden Başvekâlet'e", (1 Ağustos 1936), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 568 2].

252 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1) ve Cemil Koçak, **Türk Almanİlişkileri (1923-1939)**.

lanması ile sonuçlanabilecektir. Bu bakımdan propaganda kanallarının tek yönlü olarak işlemesine imkân olmadığının altı çizilmek istenmektedir.

Sinema filmleri ile aktüalite haber ve propaganda filmleri

Sinema ile aktüalite haber ve propaganda filmleri dışarıdan ithâl ediliyordu. Bu alanda da yoğun bir rekâbet ve propaganda mücâdelesi vardı. Özellikle İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında bu mücâdele daha da yoğunlaştı. Türkiye üzerinde de yabancı propagandaların rekâbeti söz konusu idi. Bu bakımdan konunun hassâsiyeti kendiliğinden anlaşılır.[253]

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 8 Nisan 1938 târihli bir yazısında, Türkiye'de Sovyet propaganda filmlerine uygulanan sansürün yol açtığı diplomatik gerilimlerden söz ediyordu. Kaya, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliği'nin "Stalin'in resmi filmden çıkarıldığından dolayı şikâyet etmiş" olduğunu hatırlatıyor ve durumun İstanbul Vâliliği'nden sorulduğunu haber veriyordu. Bunun üzerine İstanbul Vâliliği, "Film Kontrol Komisyonu'nca şimdiye kadar görülen Sovyet filmleri arasında Stalin'in resminin çıkarıldığı hiçbir film bulunmadığı[nı]; ancak son defâ gelen ve Halil Kâmil tarafından kontrol ettirilen [ve] Rus çocuklarının yetiştirilme tarzına dâir kısa bir aktüalite [filminde], Rus çocuklarının ne sûretle yetiştirildiğinin propaganda mâhiyetinde görüldüğünden, yalnız bu parçanın Türkiye'de halka gösterilmesi[nin] men edildiği[ni]" bildirmişti. Ayrıca, "men edilen bu parça içinde duvarlarda ve çocukların ellerinde Stalin'in resmi de bulunduğu, çıkarılan kısım çocuklara âid olup, çocuklar çıkarılınca, ellerinde ve bulundukları yerin duvarlarında bulunan resmin de

253 Bkz. Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 353-382.

gitmesi[nin] zarûrî olduğu"na dikkat çekilmişti. Alınan bilgiye göre, söz konusu haber filmi, hâli hazırda Sovyet Ticâret Müessesesi'nde bulunmaktaydı. İçişleri Bakanlığı, gerek Başbakanlığı ve gerekse Dışişleri Bakanlığı'nı konuyla ilgili olarak bilgilendiriyordu.[254]

Bu sırada Türkiye'de Sovyet/Stalin propagandasının önlenmesi yönünde özel bir çaba olmadığı yazıdan anlaşılmaktadır. Anlaşılan vak'a istisnâî nitelikteydi. Bunu doğal karşılamak gerekir; çünkü bu sırada Türk-Sovyet ilişkilerine hayli özen gösterilmekteydi.[255] Örneğin; Dışişleri Bakanlığı'ndan 9 Mart 1938 târihinde, yâni hemen hemen aynı târihte, Başbakanlığa yazılan bir yazıda, "Şifâhen de arz edildiği veçhile, Moskova'da cereyân etmekte olan mahkemenin[256], bu hususta elde edilmiş olan mâlûmâta nazaran, fırka tefâvütünden [farklılığından] ziyâde, rejim ve memleket vahdet ve müdâfaası dâvâsı olduğu hissini hâsıl ettiğinden, matbuatımızın, nâzik olan bu zamanda, Sovyet Hükûmeti'nin çok hassas bulunduğu bu mevzu ve dâvâ etrâfında, hâriç matbuatın yapacağı derkâr olan tenkitleri nakletmemesinin ve Anadolu Ajansı tarafından bu hususta verilen mâlûmâtı kaydetmekle iktifâ eylemesinin ve bunun etrâfında ayrıca makâle neşrinden ictinâb etmelerinin temini husûsunun Dâhiliye Vekâleti'nden ricâ edilmiş olduğu" bildiriliyordu.[257]

Görüldüğü gibi, Ankara, Moskova duruşmalarına ilişkin olarak sessiz kalmaktan yanaydı. Moskova'nın hassâsiyeti, benzer bir özenle karşılık bulmuştu!

254 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (8 Nisan 1938), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/84 557 7]. Benzer bir gelişmenin 1943 yılında da yaşanacağını biliyoruz. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 2), s. 167.

255 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 229-341.

256 1936-1938 yılları arasında gerçekleştirilen ünlü Moskova duruşmalarından söz edilmektedir. Bu duruşmalarda çok sayıda eski komünist yargılandı ve hüküm giydi. Çoğu idam edildi ya da sürgüne gönderildi.

257 "Hâriciye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (9 Mart 1938), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/249 683 21].

Türkiye'de resmî Sovyet propagandasının dostâne bir şekilde ve karşılıklı olmak kaydıyla sürmekte olduğunu da biliyoruz. İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, 27 Ağustos 1938 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, karşılıklı propagandanın hangi esaslar dâhilinde yapılacağını şöyle haber veriyordu:

> "Sovyet Sefâreti, memleketlerinin kültürel ve iktisâdî inkişâfını göstermek üzere, **Ulus**'un cumartesi günleri çıkan ilâvesinden birinin buna tahsisini Hâriciye Vekâletimizden ricâ etmişler ve bilmukâbele **İzvestia** veyâ **Pravda** gazetelerinde aynı sûrette neşriyatta bulunacaklarını bildirmişlerdir. Muvafık gördüğünüz takdirde **Ulus**'un bir cumartesi ilâvesinin buna tahsis edilebileceğini..."

Yazının CHP Genel Sekreterliği antetli kâğıda yazılmış olması da ilginçtir. Başbakanlık öneriyi olumlu karşılayacaktır.[258]

İçişleri Bakanı Fâik Öztrak, 8 Ekim 1940 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, İngiliz propaganda filmlerinden söz ediyordu. "Memleketimize ithâl edilmekte olan bâzı İngiliz harb havâdis filmlerinin kontrol heyetince yapılan tetkikâtı neticesinde; bunların bâzı kısımları çıkarılmak sûretiyle memleket dâhilinde gösterilmelerine müsaade edilmekte ise de, haddizâtında propaganda mâhiyetinde bulunan bu filmlerin Alman ve İtalyanlar üzerinde menfî tesir yapmaktan hâli kalmadığı, bunlardan bâzıları hakkında Hâriciye Vekâleti nezdinde vâki olan teşebbüslerden anlaşılmıştı." Bunun sonucunda, Öztrak, Başbakanlık'tan bu tür filmlerin denetim aşamasında tamâmen yasaklanmasının

---

258 "Dâhiliye Vekâleti ve CHP Genel Sekreterliği'nden Başvekalet'e, (27 Ağustos 1938); "Başvekâlet'ten Dâhiliye Vekaleti ve CHP Genel Sekreterliği'ne, (metin sûrettir), (10 Eylül 1938); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/85 558 6]

Ulus gazetesinin 1939 yılında yayınlanan ve İngiliz donanmasını öven ekinin de benzer bir gelişmenin sonucu olduğuna hükmetmek yanlış olmayacaktır. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1), s. 253.

uygun olup olmadığını soruyordu: "Bu filmler, esâsen propaganda için yapılmış olduklarından, kontrol esnâsında diğer tarafı âşikâr sûrette rencide ettiği görünen kısımlar tay edilmekle berâber, mâhiyetleri tamâmen değişmemekte olduğundan, bunların kontrol esnâsında büsbütün men'i cihetine gidilmek muvafık olup olmadığının iş'âr buyurulmasını..."

Yazı, aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı'nın da bilgisine sunulmuştu.

Başbakanlık da, 7 Kasım 1940 târihinde kaleme aldığı yanıt yazısında, bu soruyu olumlu şekilde yanıtlayacaktır: "Memleketimize ithâl edilmekte olan bâzı İngiliz harb havâdis filmlerinden mevzuu itibâriyle Alman ve İtalyan hükûmetleri aleyhine hakâret ve ağır propagandayı hâvi olanlarının kontrol heyetince men edilmesi" uygun görülmüştü.[259]

Yanıt yazısı her ne kadar bir ay kadar gecikmişse de, –bu durum bürokrasinin bir sonucu muydu, yoksa tartışmalı bir sürece mi işâret ediyordu, bilinmez– bu karârın, tam bu sırada Ankara'nın Batı ittifâkından ayrılmakta ve Almanya'ya yaklaşmakta olduğu bir sırada[260] alınmasının sürpriz sayılmaması gerekir. Ankara, her ne kadar kâğıt üzerinde İngiliz ittifâkının üyesi dahi olsa, anlaşılıyor ki, müttefiğinin propagandasına pek de tahammül edebilecek durumda değildi artık! Alman ve İtalyan hükûmetlerinin girişimleri başarıya ulaşmıştı.

Savaşın sonlarına doğru durum elbette değişecektir. Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper, 6 Eylül 1944 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda şöyle diyordu:

---

259 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e, (8 Ekim 1940); "Başvekâlet'ten Dâhiliye Vekaleti'ne, (7 Kasım 1940); **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/235 584 15].

260 Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (Cilt: 1).

"Yurdumuza ithâl olunan filmlerin halka gösterilmesinden önce yapılmakta olan kontrolde, yeni siyâsî durumumuza uygun düşecek prensiplerden hareket edilmesi için, kontrolden mesûl olan dâirelerin salâhiyetli mümessilleri arasında bir görüşme yapılacağı şifâhen arz edilmişti. Bu kere, dâiremizde, Maarif Vekâleti Tâlim ve Terbiye Dâiresi Reisi Kadri Yörük, Emniyet Umum Müdürü Osman Sabri Adal, Hâriciye Vekâleti İstihbârat Dâiresi Şûbe Müdürü İdris Çora, Genelkurmay Başkanlığı İstihbârat Şûbesi Müdürü Albay Behçet Türkmen'in iştirâk eylediği bir toplantıda; millî birlik aleyhine tevcih edilmiş propaganda mâhiyetinde olmayan ve yurdumuzun ahlâkî, içtimaî, iktisâdî ve siyâsî prensiplerine aykırı bulunmayan yabancı aktüalite filmleriyle mevzulu harb filmlerinin gösterilmesine müsaade olunmasının yüksek makâmınıza arzına karar verilmiştir."

Yazının altına düşülen 11 Eylül 1944 târihli elyazısı nottan Başbakan'ın da öneriyi uygun gördüğü ve onayladığı anlaşılmaktadır.[261]

Türkiye'nin politik yörüngesinde meydana gelen bütün değişimlerin derhâl bütün alanlara sirâyet ettiği açıkça görülmektedir. Anlaşılan müttefik savaş ve propaganda filmlerinin serbest bırakılmasına karar verilmişti. Ancak müttefik tanımından Amerikan, İngiliz ve Fransız filmlerini anlamak gerekir.

261 "Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (6 Eylül 1944), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/86 571 9].

DOKUZUNCU BÖLÜM

AZINLIKLAR VE YABANCILAR

Tek-parti döneminde azınlık meseleleri dediğimizde, genellikle gayri müslim azınlıkları kasd etmekteyiz. Oysa, bu dönemde Müslüman olup da, azınlık muamelesi gören başkaca gruplar da vardı. Bunun başta gelen örneği elbette Kürtlerdi. Fakat bu kısımda, başkaca dikkat çeken ve potansiyel muhalif unsur olarak görülen azınlıklara göz atacağız. Elimizde Nusayriler ile Çerkeslere ilişkin az da olsa bilgi bulunmaktadır.

BİRİNCİ KISIM

AZINLIKLAR

Ceyhan'da âsâyiş meseleleri: Çerkesler ve Nusayriler

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 7 Temmuz 1930 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, Haziran ayında Başbakanlığa yapılan imzâsız bir ihbar sonucunda, Ceyhan'da âsâyişe ilişkin sorunlar olduğu yolunda Başbakanlığın dikkat çekmesi

üzerine, hızla soruşturma açıldığından söz ediyordu. Cebelibereket [Adana] Vâliliği ise, İçişleri Bakanlığı'nın tâlimâtı üzerine, 5 Temmuz'da İçişleri Bakanlığı'na verdiği bilgide, yirmi gün önce Ceyhan'da bâzı kişilere mektup yazıldığının haber alındığını ve bunun üzerine mahallinde soruşturma yapıldığını bildiriyordu. "Ceyhan'da eşraftan Piyaslızâdeler'den birisinin çocuğu, Kayserililerden biri tarafından cerh" edilmiş ve "mecruhun bundan müteessiren vefât" ettiği anlaşılmıştı. Sanık yakalanmış ve hakkında dâvâ açılmıştı. Ancak, "vak'anın akabinde, carihin derdestinde, mahalli polisinin Kayserililer tarafını iltizâm ettiği zan ve zahabı ile Piyaslı'lar tarafından şikâyet edildiği" görülmüş; "neticei tahkikâttan, zâbıtanın vazifesinde bir günâ tekâsül" görülmemişti." Yalnız halk ile fazla lâubâli oldukları" anlaşıldığından, "bütün zâbıta memurlarının Islâhiye'ye tebdil" edilmesi gerekmişti. Başbakanlığa iletilen şikâyet mektubu da, bu değişikliğin yarattığı bir sonuçtu.

Fakat işin içinde Çerkesler de vardı. "Çerkeslerle teşriki mesâîlerine gelince: O sırada Kerhâne köprüsünde bir şahıs hânesinin müteaddid şahıslar tarafından basılmış ve zâbıta tarafından fâiller derdest ve ciheti adliyeye teslim edilmişti. (...) Mağdurları Çerkesti. (...) Fâiller, mağdurların Çerkes olmalarından istifâde ederek, işe bir millî şekil vermek ve fâilleri kurtarmak istedikleri ve zâbıtanın derdestinden müteessiren iğbirar neticesi şikâyatta bulundukları" anlaşılmıştı.

Bu vak'aların dışında Ceyhan'da âsâyiş berkemâldi. "Herkes iş ve gücünde meşgüldü. (...) Hiçkimse de şehre nakil etmemişti. (...) Bütün gün eşraf, halk, o taraflarda çalışmakta" idi. En "ufak [bir] âsayişsizlik [bile] yoktu. (...) Müfrezelerimizin mütemâdi bir sûrette gezdirilmekte bulundukları, hudut hâricinden bâzı purupağanda [propaganda] vaziyetlerine karşı tedâbir ittihaz kılındığı ve memleketi âsâyiş-

siz göstererek, halkı heyecâna vermek isteyen üç kişi hakkında tahkikât yapılmakta olduğu ve bu şâyiânın hudut hâricinden yapılmakta olması hasebile buna karşı şiddetli tedâbir vâz olunduğu..."

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 8 Temmuz'da gelişmelerden Başbakanlığı da bilgilendiriyordu.[262]

Görüldüğü gibi, Ceyhan'daki Çerkesler, muhtemelen husûmet neticesinde evlerinde saldırıya uğramışlardı. Husûmetin nedenini bilemiyoruz. Fakat bunun önemi yoktur. Çünkü, saldırganlar, suçlarını örtmek için, husûmete "millî bir şekil" vermek istemişlerdi. Yâni saldırganlar, Çerkeslere yönelik saldırganlığın altında yatan muhtemelen kişisel anlaşmazlıkları, mağdurların Çerkes olmalarından hareketle meşrûlaştırmak gayreti içine girmişlerdi. Bu örnekolay, bize açıkça dönemin rejim ile azınlıklar arasında kurulan ilişkinin çoğunluk tarafından nasıl algılandığını ve değerlendirildiğini göstermektedir. Eğer saldırganlık azınlık grubuna karşı yönelmişse, bu gruba karşı girişilen bir saldırganlık kolayca "millî" duyguların eseri olarak yansıtılabiliyordu. Bunun gerçekten de böyle olup olmadığının hiçbir önemi yoktu. Saldırgan grup, bu türden bir savunmanın kendileri açısından rejimin gözünde meşrûiyet sağlayıcı bir tanımlama olabileceğine kanaat getirmiş olmalıydı. Maalesef soruşturmanın sonucuna ilişkin elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Aradan geçen birkaç yıldan sonra bu kez de yine Seyhan [Adana] ve İçel illerinde Nusayrilerin durumuna dikkat çeken yazışmalarla karşılaşıyoruz. Bakanlar Kurulu'nun 9 Nisan 1937 târihli ve 2/6366 sayılı kararnâmesi, tamâmen bu konuyla ilgiliydi.

262 "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (7 Haziran [Temmuz] 1930); Cebelibereket Vâliliği'nin 5 Temmuz 1930 târihli Dâhiliye Vekâleti'ne yazısı; "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (8 Temmuz 1930), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/88 580 16].

Kararnâme şöyleydi:

> "Türk kültürüne bağlı oldukları hâlde ana dillerini kaybetmiş olan Seyhan [Adana] ve İçel vilâyetlerindeki Nusayrilerin Türkçe bilmeyenlerine ana dili öğretmek ve kız alıp verenlerin cihaz masraflarına yardım eylemek ve bu sûretle kaynaşma hareketlerine önayak olmak maksadı ile, kültür ocaklarının yapacakları zarûrî masraflara yardım için, 2510 sayılı İskân Kânunu'nun[263] bâzı maddelerini tâdil eden 2848 sayılı kânunun 7. maddesi [264] mûcibince, Dâhiliye Vekilliği bütçesinin 355. faslına mevzu tahsisattan sarf edilemeyen miktârının Halkevleri Genel Merkezi'ne makbuz mukâbinde verilmesi; Dâhiliye Vekilliği'nin 6 Mart [1]937 târih ve 718 sayılı teklifi ve Mâliye Vekilliği'nin 8 Nisan [1]937 târih ve 1324/1 sayılı mütâlaanâmesi üzerine, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 9 Nisan [1]937 [târihli] toplantısında onanmıştır."

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da, ilgili kararnâmeyi, CHP Genel Sekreteri sıfatı ile CHP Genel Sekreterliği'ne sunuyordu. Kaya, yazısında, "Seyhan [Adana] ve İçel vilâyetlerinde mütemekkin Nusayrilerin yerli Türklerle kaynaşma hareketlerine sarf edilecek para" hakkında bilgi veriyordu.

CHP Genel Başkanlık Kurulu'nu oluşturan CHP Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ile Genel Sekreteri de, 29 Mayıs 1937 târihli yazı ile, Halkevleri'nin bütçesine aktarılan 20.000 TL'nin kabûl edildiğini karâra bağlamışlardı. Yazıda Halkevleri yerine "kültür ocakları" tanımının kullanılmış olması dikkat çekicidir.[265]

Nusayrilerin Türk kültürüne bağlı oldukları ön kabûlü, onların Türkçe konuşma zorunluluğunu da berâberinde getiriyordu. Fakat "ana dillerini kaybetmiş" olan bu grubun Türk kültürüne hâlâ bağlı olarak görülmesi ve bu neden-

263 İskân Kânunu için bkz. **Resmî Gazete**, Sayı: 2733, (21 Haziran 1934).

264 18 Kasım 1935 târih ve 2848 sayılı yasa ile İskân Kânunu kısmen değiştirildi.

265 İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 9 Nisan 1937 târihli ve 2/6366 sayılı kararnâmesi; "Dâhiliye Vekâleti'nden CHP Genel Sekreterliği'ne"; CHP Genel Başkanlık Kurulu'nun 29 Mayıs 1937 târihli yazısı, **BCA**. Bkz. **EK 39.**

le Türkçeyi ana dili olarak yeniden öğrenmesinin öngörülmesi ilginç ve dikkat çekicidir. Ayrıca, Nusayriler ile "yerli Türkler"in "kaynaşmaları"nın temini de öngörülmüştü. Bunun için ana dil olarak Türkçe öğretilmesi tabiî ki bir zorunluluktu. Fakat bu türden bir kaynaşmanın hızlanmasının temini, ayrıca evlilik aracılığıyla da olabilirdi. Nitekim, bu mekanizmanın teşvik edildiği açıkça görülmektedir. Anlaşılan Nusayriler'den kız alanlar ile onlara kız verenler, evlilik dolayısıyla paraca desteklenceklerdi. Ancak bu türden maddî desteklerin resmî yollardan olmamasına da özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Halkevleri, bu işte aracılık edecekti. Para temini, İçişleri Bakanlığı'nın doğrudan bu işle ilgili olarak ayrılmış bütçe faslından değil, fakat bu miktârın Halkevleri'ne devredilmiş olan kısmından yapılacaktı. Halkevleri de CHP'ye bağlı olduğundan, teşvik ve destek mekanizması içinde CHP'nin de bulunması kaçınılmazdı.

Nusayrilerin "yerli Türkler" ile kaynaşma sürecine yönelik bütün bu hazırlıklar, İskân Kânunu'na göndermede bulunulmasına neden olmuştu. İskân Kânunu, aslında sâdece Kürtleri değil, fakat potansiyel muhalif görünen diğer azınlıkları da yakından ilgilendiriyordu! Yine de Nusayriler açısından konu, en azından şimdilik yalnızca iki kentle sınırlı tutulmuş gibi görünmektedir.[266]

266 Bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası** ve Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952).**

Elimizde ayrıca İstanbul Rum cemaati içindeki çekişmelere ilişkin bir istihbârat raporu bulunmaktadır. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 17 Haziran 1939 târihli raporunda, "İstanbul Rumları arasında çıkarılan bir şâiyâ"ya değinilmektedir. Başbakanlığın bilgisine sunulan rapora göre, "Fener Rum Patrikhânesi papazlarının Lozan Muahedenâmesi'ne dayanarak yeni vakıflar ve Cemiyetler Kânunu'nun kendilerini alâkadar eden bâzı hükümleri hakkında Devlet Şûrâsı'na ve mahkemelere açtıkları dâvâların reddedilmesi üzerine, İstanbul Rumlarının bu papazlara olan itimad ve teveccühlerinin zevâle yüz tuttuğu ve bu papazların bu hoşnutsuzluğu izâle için, geçenlerde hükümetimizle bir şirket arasındaki dâvâda hakem sıfatile bulunmak üzere memleketimize gelen ve Cumhurreisimizin kabûlüne mazhâr olan eski Yunan Sefiri Politik ile Reisicumhurumuz İsmet İnönü arasında, İstanbul Rumlarının da mübâdeleye tâbi tutulmalarının mevzuu bahis olduğu ve bunların er geç Yunanistan'a sevklerinin takarrür ettiği şeklinde bir şâyiâ çıkardıkları ve bunlardan ya-

Yabancılar da, tek-parti döneminde şüpheli kişiler kategorisinde idiler.[267]

Nitekim, İçişleri Bakanlığı'nın 31 Temmuz 1933 târihinde kaleme aldığı "yabancılar hakkında alınacak tedbirler ve teyakkuzlar hakkında" yazı da bu konuyla ilgilidir. Buna göre; "muhtelif mıntıkalarda yaptırılan esaslı tetkikât neticesinde, bâzı köylerde ve kasabalarda gelen giden yabancı şahısların hüviyetlerinin dikkatle tetkik edildiği ve bâzı köylerle kasabalarda ise, alâkadar köy muhtarları ile memur ve jandarmaların bu gibi yabancı eşhasın gidiş ve gelişleri ile ve hüviyetleri ile kat'iyyen alâkadar olmadıkları ve bâzı kazâ ve nâhiye merkezlerinde han ve otellere gelen yabancıların hüviyetleri sorulmadığı gibi, bir kısım han ve otellerde de bu gibi yabancıların verdikleri veyâ bizzat yazdıkları mâlûmatla iktifâ edilip, tâmik ve tetkik olunmadığı anlaşılmıştı. (...) Bu vaziyet hudutlarımız hâricinden muzır eşhasın memleket dâhiline sokulabileceğini ve köylerimizde barınabileceğini ve ayrıca memleket dâhilinde de soygun veyâ diğer fenâ maksatlarla bir taraftan diğer tarafa kolayca girilebilip, köylülerimizin saflıklarından istifâde olunabileceğini göstermiş ve binâenaleyh emniyet ve âsâyiş noktai nazarından dikkate şâyan bulunmuştu."

Oysa, "yabancı ve muzır eşhasın memleket dâhilinde ser-

---

rın Yunanistan'a gönderilecek olan İstanbul Rumları arasında orada papazların himâye ve sahâbetinden mahrum kaldıkları takdirde fenâ bir duruma düşecekleri endişesini uyandırmak ve bu sûretle teveccühlerini yeniden kazanmak gâyesini tâkip ettikleri bir habercimizden alınan rapordan anlaşılmıştı." Rapor, Genelkurmay Başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne ve CHP Genel Sekreterliği'ne de iletilmişti. "Dâhiliye Vekâieti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (17 Haziran 1938), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/109 732 16].

267 Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 205-210.

bestçe dolaşmaları ve halkı ifsaat etmeleri veyâ vak'a yapmak için köylerimizden istifâde eylemeleri imkânının mutlak sûrette önüne geçilmesi, matlûp ve mültezemdi." Onun içindir ki, "bu maksatla aşağıdaki tedbirlerin alınmasına lüzum görülmüştü:"

"1) Köy muhtar ve idâre heyetlerinin yapacağı işler:

(a) Köylere gelen her yabancının hüviyeti behemehâl tetkik olunacak, hüviyeti anlaşılamayan veyâ duruş ve hareketinden şüphe edilenler en yakın karakol veyâ hükümet merkezine haber verilecek, hükümetçe tetkikât yapılması için bu gibilerin kaçmasına da meydan bırakılmayacaktır.

(b) Hüviyetlerini herhangi bir vesika ile ispât ederek iş bulma maksadı ile köylere gelenlerden vaziyeti ve telkinâtı şüpheli görülenler, karakola haber verilecektir.

(c) Harekât ve telkinâtı itibâriyle kötü maksat tâkip ettikleri bilfiil anlaşılan veyâ köylere silâhlı gelenler yakalanıp, en yakın karakola teslim edileceklerdir.

2) Jandarma karakolları korucu ve bekçilerin yapacakları işler:

(a) İşlek yollarda, vükûat çıkması muhtemel yerlerde usûlü dâhilinde telâki devriyelerine devâm etmek ve bu faaliyeti mevsime göre artırmak,

(b) Devriye esnâsında yollardan gelip geçenler arasında tanınmayanların hüviyetini tetkik edip, şüpheli olanları veyâ silâhlı olanları yakalayıp, karakola teslim etmek,

(c) Karakollarda bu gibi eşhas üzerinde yapılan tetkikât neticesinde haklarındaki şüphe kuvvetlenen eşhası, Nâhiye Müdüriyeti'ne veyâ Kaymakamlığa teslim ve silâhlıların silâhlarını müsârede etmektir."

İçişleri Bakanlığı, "yukarıdaki esasların derhâl ve ehemmiyetle tatbikine geçilmesi[ni] ve jandarma karakolları ile bekçilerin ve köy ihtiyar heyetlerinin bu tâlimat dâhilindeki vazifelerini yapıp yapmadıklarının ansızın ve muhtelif zamanlarda kontrol edilmesi ve yabancı, şüpheli, müzir eşhasa karşı halkın ve vazifedarların teyakkuzlarının artırılması ve tatbikata geçildiğinin iş'âr"ını ricâ ediyordu. İlgili tamim,

2 Ağustos 1933 tarihli bir yazı ile Başbakanlığın da bilgisine sunulmuştu.[268]

Görüldüğü gibi, tâmim, iki farklı kategori üzerine kurulmuştu. İlk kategoride, yabancılar söz konusu idi. Fakat bu kategoride sözü edilen yabancıların, eski deyimle ecnebiler olup olmadığı tamâmen belirsizdir. Yabancılar tanımından aslında Türk vatandaşı olup da, herhangi bir şekilde bulunduğu yerin dışına çıkanlar kasd edilmektedir. Bu gibi şahısların köylerde ve kasabalarda menfî propaganda yapmalarının önünün alınmasına çalışıldığı açıktır. Belli ki, bu türden durumlarla karşılaşılmıştır ve etkin önlemler alınmasına ihtiyaç hissedilmiştir. Aslında jandarmanın görevi, bu alanda faaliyet gösterebilecek yabancıları saptamaktı. Fakat bu görevin de yeterince yerine getirilemediği anlaşıldığından, görevin bir kısmı açıkça köylerde yaşayan vatandaşlara bırakılmakta idi. Tâmim, köylülerden kuşku duydukları her yabancıyı ihbâr etmelerini talep ediyordu. Dahası, şüphenin derecesine göre, köylüler, yabancıları yakalamak ve jandarmaya teslim etmekle görevli sayılıyorlardı. Bu türden bir uygulamanın hangi yasa maddesine dayanılarak yapılabileceği tamâmen belirsizdi. Vatandaşlardan kuşku duydukları diğer vatandaşları ihbâr etmeleri ve gerekirse bizzat yakalayıp emniyet güçlerine teslim etmeleri bekleniyordu. Bu türden uygulamaların ne ölçüde yapıldığını ise bilemiyoruz. Tâmimde sözü edilen ikinci kategori ise, yurt dışından gelebilecek kişilerle ilgiliydi. Suikast timlerinin ekseriyetle yurt dışı kaynaklı olduğu bilindiğinden[269], bu önlemin doğal sayılabileceğini söyleyebiliriz. Bir de yurt içinde suç işlemiş ve izini kaybettirmeye çalışanların da aynı kategoride değerlendirildiğini görüyoruz.

268 Dâhiliye Vekâleti'nin 31 Temmuz 1933 tarihli tâmimi; "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (2 Ağustos 1933), **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/206 406 29].

269 İkinci bölüme bakınız.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 16 Nisan 1936 târihinde Başbakanlığa yazdığı ve "yabancılara vekâletçe verilen müsaadeler"e ilişkin yazısında, "vilâyetlerde bulunan fabrikalarla bu kâbil müesseselerde çalışmalarına ihtiyaç görülen yabancılara, ilgili vekâletlerce verilen mezûniyetlerle mâruz tesisatlarda çalıştıkları ve ildelhâce bu müddetin de hissedilen zarûretlerle temdit ve alâkadar vilâyetlere re'sen tebliğ edildiği, cereyân eden muhabereden anlaşılmıştır" demekteydi.

Diğer yandan; "yurdumuz dâhilinde dolaşan veyâ herhangi bir yerde çalışan bu gibi yabancıların faaliyet sahalarındaki genel durumlarının emniyet örgütlerimizce de göz önünde bulundurulması, memleketimizin yüksek maksatları icâbından olmakla berâber, yurtta yaşayan ve yurda gelip giden bütün ecnebilerin emniyeti umûmîye ecânip kayıtlarına geçmesindeki fâide [fayda] yüksek bilgileri dâhilinde olduğundan, umum devlet teşkilâtı tarafından muhtelif ihtiyaçlar için celb edilecek ecnebilerin bunlarla taahhüt altına girer girmez ve yurda gelmeden Dâhiliye Vekâleti'ne bildirilmesinin Vekiller Heyeti karârına bağlanması" gerekiyordu.

Başbakanlık da, bu öneriyi olumlu karşılayacak ve 29 Nisan 1936 târihli bir yazı ile bütün bakanlıklarla "belli makamlar"a aşağıdaki bilgiyi iletecektir:

> "Yabancıların seyahat ve ikâmetleri hakkındaki 2 Mart [1]331 [1915/1916] târihli kânun[270] ile buna müteferri hükümler dâiresinde vaziyetlerinin emniyeti umûmîyece bilinmesi icâb edeceğine göre, getirilecek her yabancının hüviyetinin memlekete gelmeden Dâhiliye Vekilliği'ne bildirilmesinin usûl tutulmasına emir buyurulmasını ehemmiyetle ricâ ederim."[271]

---

270 Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 205-210.

271 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (16 Nisan 1936); "Başvekâlet'ten Dâhiliye [Vekâleti]'nden başka bütün Vekilliklere, belli makamlara", (29 Nisan 1936), (yazı sürettir), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/206 406 37].

Devletçilik siyâseti, ülkenin sanâyileşmesi yolunda ilk adımların atıldığı süreçti. Bu süreçte açılan fabrikalar, yabancı uzmanlara ihtiyaç gösteriyordu. İster devletin sermâyesi ile açılmış olsun, isterse yabancı bir devletin kredisi ve yardımı sonucunda açılmış olsun, bütün fabrikalarda yabancı uzmanlar istihdâm edilmek zorundaydı. Bu bakımdan yabancıların Türkiye'de istihdâm edilmeleri, bir bakıma güvenlik sorunları da yaratmıştı. Yabancıların tâkibi söz konusuydu.

Sürecin hızla tamamlandığı anlaşılmaktadır. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 16 Haziran 1936 târihinde Başbakanlığı konuyla ilgili olarak şöyle bilgilendirmişti:

> "6 Haziran [1]936 târihli (...) tezkere ile teşkili tensiplerine arz olunan komisyon, Genelkurmay Başkanlığı'nın, Adliye, Nâfiâ, İktisat, Ziraat, Hâriciye, Gümrük ve İnhisarlar, Maarif Vekâletleri'nin ve Evkaf, Devlet Demir Yolları ve Sümerbank Umum Müdürlükleri'nin murahhaslarının alâkadar şûbe müdürünün huzûru ile Emniyet Umum Müdürü'nün başkanlığında toplanmış ve devlet ve belediye müessisâtı tarafından getirilen ve olbabdaki tâlimat mûcibince ikâmet tezkeresi almak mecbûriyetinden istisnâ edilmiş olan yabancı mütehassıslara mensup oldukları dâirelerce doldurulacak ve bir numûnesi ilişik beyannâme üzerine Emniyet Umum Müdürlüğü'nce birer hüviyet varakası verilmesi ve bu sûretle bu yabancıların da vazifeleri icâbı olarak memleket dâhilinde yapacakları yolculuklar esnâsında alâkadar idârî makamlarca gereken kolaylıklara mazhâr edilmesi husûsunda tam bir mutâbakat hâsıl olmuştur.
>
> Bu hususta yapılacak muamele aşağıda arz olunmuştur:
>
> 1) Devlet ve belediye müesseseleri için gelen ve memleketemizde 15 günden fazla kalacak olan her yabancı mütehassıs, sırf bütün yabancıların yolculuğunu kolaylaştırmak maksadı ile ihdâs olunan ve kullanılış tarzı ilişik tâlimatnâme ile tesbit edilmiş bulunan ve her yabancının 1 Temmuz 1936 târihinden itibâren hudutlarımızdan girerken hâmil bulunacağı 'pasaport kontrol fişi'ni mensup olduğu devlet veyâ belediye dâiresine tes-

lim edecek ve bunun üzerine bu dâirece Emniyet İş[leri] U[mum] Müdürlüğü'nce bastırılacak numûnesi ilişik beyannâmeden biri sarı ve diğeri beyaz olmak üzere iki nüsha doldurulacaktır. Beyannâmedeki suâllerin karşılığı alâkadar mütehassısın ifâdesine ve pasaportundaki kuyûdâta göre yapılacaktır.

2) Bu sûretle doldurulan ve bir sıra numarasını taşıması da gereken beyannâmelerden beyazı, mütehassısın mensup olduğu vekâletin, dâire veyâ servisin dosyasında saklanmak üzere alıkonacak ve diğeri (yâni sarısı) birinci maddede anılan fişle birlikte doğruca Emniyet İşleri U[mum] Müdürlüğü'ne yollanacaktır.

3) Emniyet İş[leri] U[mum] Müdürlüğü alacağı beyannâme üzerine derhâl bir hüviyet varakası tanzim ile bunu imzâlı ve mühürlü olarak beyannâmeyi gönderen dâire veyâ servise, sâhibine verilmek üzere, iâde edecektir.

4) Bu hüviyet varakaları da beyannâme ile tesbit olunan bilgileri muhtevî olacak ve ayrıca sâhibinin Türkiye'de ikâmet ve seyahatleri esnâsında her türlü kolaylığa mazhâr edilmesini tavsiye edecek bir ibâreyi taşıyacaktır. Birer numûnesi bütün idâre ve zâbıta makamlarına dağıtılacak olan bu hüviyet varakası ile hâmili, memnû bölgeler hakkındaki tâkyidat bâki kalmak üzere, memleketin yabancılara yasak olmayan her yerinde serbestçe dolaşabileceklerdir.

5) Hüviyet varakaları hâmillerinin vazifelerinin devâmı (mukâveleleri varsa, bunların inkizasına kadar) müddetince mûteber olacak ve mütehassısın vazifesi bitince âid olduğu dâire veyâ servis tarafından istirdad olunup, Emniyet İşleri U[mum] Müdürlüğü'ne iâde olunacaktır. Hüviyet varakasının sâhibi tarafından zâyi edilmesi hâlinde alâkadarın usûlü dâiresinde gazete ile yapacağı ilândan sonra mütehassısın mensup olduğu dâire veyâ servisçe yazılacak ve yalnız beyannâme numarası zikredilecek bir tezkere üzerine yenisi Emniyet İşleri U[mum] Müdürlüğü'nce hemen verilecek ve zâyi olanın bir başkası tarafından kullanılmaması husûsu bu makamca temin olunacaktır.

6) Beyannâmelerin itinâ ve dikkatle doldurulması, mütehassısların adlarının pasaportlarında olduğu gibi yazılması ve sâhiplerinin ve yanında

kilerinin ikişer fotoğrafı ile birlikte Emniyet İş[leri] U[mum] Müdürlüğü'ne gönderilmesi bilhassa temenniye şâyandır.

Keyfiyet yüksek makamlarının da tasvibine iktirân eylediği takdirde, tatbikata 1 Temmuz [1]936 târihinden itibâren başlamak ve şimdiye kadar gelmiş olan mütehassıslara da teşmil olunmak üzere muvafakatlarının mümkün olan süratle bildirilmesine müsaadelerini arz ve ricâ ederim."

İlişik beyannâmede doldurulması gereken bilgiler arasında kişinin mezhebine de yer verilmiş olması ilginçtir. İlgili kişinin eşinin de mezhebi öğrenilmek istenmişti.[272]

Başbakanlığın yanıtını bilemiyoruz; fakat karârın onaylanmaması için hiçbir neden bulunmamaktadır. Yabancıların da bir şekilde tâkip altında kalmalarının sağlandığını söyleyebiliriz.[273]

Bu bilgilere ilişkin bâzı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür: Yabancıların usûlü dâiresinde ülke içinde serbestçe yer değiştirmeleri mümkündü. Fakat burada en azından çalışmak üzere ülkeye dâvet edilmiş olan yabancıların ülke içinde serbestçe dolaşmalarına özel bir destek söz konusudur. Anlaşılan Türkiye'de çalışma ve ikâmet izni alabilmiş olan yabancıların ülke içinde serbestçe dolaşmaları için özel bir ayrıcalık getirilmiş oluyordu. Diğer yandan, sıradan turistlerin aynı kolaylıktan yararlanmaları ne ölçüde mümkündü sorusuna yanıt vermemiz mümkün değildir.

İçişleri Bakanlığı'nın 20 Eylül 1937 târihli ve "izahnâmenin bâzı maddelerinin tatbikâtı h[akkında]"ki tâmiminde, "3177 sayılı kânun[un] tatbikâtı dolayısıyla 20 Ağustos 1937 târihli ve 9865 sayılı tâmimle tebliğ olunan izah-

272 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekâlet'e", (16 Haziran 1936), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/206 406 38]. Bkz. **EK 40.**

273 Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye", **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 205-210.

nâmenin bâzı maddelerinin tatbikâtında tereddüde düşüldüğü anlaşılmakta" olduğundan, "tereddüdü mûcib olan iki nokta"nın açıklanmasına çalışılıyordu:

> "İzahnâmenin 12. maddesi ile vâz edilen mecbûriyet Polis Vazife ve Salâhiyeti hakkındaki 9 Temmuz 1934 târihli ve 2559 sayılı kânunun 17. maddesinin (a) fıkrasına dayanmaktadır.[274] Esâsen ecânibin Türkiye'de ikâmet ve seyahatleri hakkındaki 2 Mart 1331 [1915/1916] târihli muvakkat kanunun tatbik sûretine âid 2 Nisan 1930 ve 943/99 sayılı tâlimatnâmenin 7. maddesi ile biraz müphem bir şekilde vâz edilen ve dünyânın her tarafında câri olan bu mecbûriyet, ecnebilerin memleketimize gelişlerinde hüviyetlerini resmen tesbit gâyesi ile izahnâmede daha kat'î bir şekle sokulmuştur.
>
> [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuş olan ve şimdiye kadarki bütün diğer mevzuatı ortadan kaldırarak, ecnebiler hakkında tek bir kânun hâline girecek olan Ecnebilerin Türkiye'de İkâmet ve Seyahatleri Hakkında Kânun projesinde, ilk beyannâme mecbûriyeti sarih ve müeyyideli bir şekilde tasrih edilmiştir. Bununla berâber, izahnâmenin 12. maddesindeki mecbûriyeti her nasılsa ifâ edemeyen ecnebiler hakkında münâsip bir şekilde müsamaha gösterilmesi ve bir yerde ilk beyannâme vermemiş olanların ikinci bir yerde bu beyannâmeyi vermelerinin kabûl edilmesi câizdir.
>
> 3177 sayılı kânunun derpiş ettiği muhtelif para cezâlarının istîfâsı da, eskiden olduğu gibi, bu gibiler hakkında usûlü dâiresince zabıt tutularak, ödemeye mecbur oldukları ve rızâ da gösterdikleri nakdî para cezâyı [cezâsını] mahallin mâliye dâiresi veznesine makbuz mukâbilinde yatırmaları sûretiyle olur. Bu gibi hâllerde tezkerelere ve şahsî dosyalara konacak [olan] notlarda, keyfiyet kısaca ve makbuz târih ve numarasının da işâret olunması sûretile tesbit olunmalıdır."

274 **"Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu"**nun ilgili maddesi şöyle düzenlenmişti: "Polisin, (a) kânun ve usûl dâiresinde verdiği emre itaatsizlik ve ittihaz eylediği tedbirlere riâyetsizlik edenler, (b) vazife yaparken polise mukavemette bulunan veyâ vazifesinden alıkoymak maksadı ile polise zorla karşı koyan ve yakalanmadıkları takdirde hareketlerinde devâm etmeleri melhus bulunan şahıslar; karakola götürülüp haklarında tanzim olunacak evrakla berâber yirmidört saat içinde adliyeye verilirler." **Resmî Gazete**, Sayı: 2751, (14 Temmuz 1934).

Tâmim, bilgi olarak Umûmî Müfettişliklere[275] de iletilmişti.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 28 Eylül 1937 tarihli yazısında durumdan Başbakanlığı da bilgilendiriyor ve "İcrâ Vekilleri Heyeti karârı alınmadan evvel hiçbir ecnebinin kullanılmaması zımnında alâkadarlara gereken tebligâtın ifâsına yüksek müsaadelerini ricâ" ediyordu.[276]

Yabancıların izlenmesi ve denetlemesi süreci sürüyordu: İçişleri Bakanlığı, 14 Haziran 1939 tarihli bir başka tâmim ile yapılması gerekenleri yeniden hatırlatma ihtiyâcını hissetmişti:

> "Muhtelif sebeplerle vekâletler, umum müdürlükler ve bunlara mülhak müesseseler emrinde çalıştırılmak üzere celb edilen veyâ celb edilmek istenilen ecnebilerin vaziyetleri, 29 Ağustos [1]938 târih ve 9498 numaralı Heyeti Vekile kararnâmesine göre tetkik edilmek üzere, bunlardan hâriçte olanların Türkiye'ye gelmezden, Türkiye'de bulunanların işe başlamazdan ve bulunduğu mahâlden çalışacağı yere hareket etmezden önce, nerede, ne kadar ve hangi işte çalışacağını, berâberinde bulunanların veyâ hâriçten sonradan getirmek istediklerinin tâbiiyeti ile bu tâbiiyetin aslî veyâ müktesep vaziyetinin ve ırkının (mezhebinin değil)[277] çok açık ola-

275 Bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**.

276 Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nün 20 Eylül 1937 târihli tâmimi; "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (28 Eylül 1937), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/206 406 40].

277 Burada ilginç bir ayrıntı ile karşılaşıyoruz: Hatırlanacağı gibi, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 16 Haziran 1936 târihli yazısında, yabancıların vermek zorunda oldukları bilgiler arasında mensup oldukları mezhepleri de vardı. Eşlerinin mezhepleri de soruluyordu. Burada ise, mezhep ile ilgili değil de, doğrudan doğruya "ırk"la ilgili soru sorulması dikkate değerdir. Bu dönemde ırk meselesinin hayli gündemde olduğunu da unutmamak gerekir. Bkz. Cemil Koçak, "Kemâlist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", **Milliyetçilik**, ed. Tanıl Bora (Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce), (Cilt: 4), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 37-43.

Burada yer alan "ırk" tanımını biraz daha açmak gerekebilir. "Irk" denildiğinde tam olarak ne anlaşılıyordu sorusuna yanıt verebilmek için bir başka gelişmeye daha değinmekte yarar vardır. Aradan geçen iki yıldan sonra, İstatistik Umum Müdürü Celâl Aybar, Başbakanlığa yazdığı 20 Nisan 1938 târihli bir yazıda, "Türk tipinin tâyinine âid antripometri anketinin tasnifi için" 7 Mart'ta 3.000 TL tahsisat talep edildiğini hatırlatıyor, fakat "vâki tâkibâka rağmen işbu munzam tahsisâtın itâsına âid evrak[ın] henüz [Türkiye] Büyük Millet Mecli-

rak bildirilmesi ve çalışma müddeti temdit edilmek istenilen bahse mevzu yabancılar hakkında da aynı mâlûmâtın vekâletimize verilmesi, bu işlerin selâmet ve sürati bakımından faydalı olacağı yüksek Başvekâlet'in 5 Aralık [1]938 târih ve 6/4937 sayı ile makamlarınıza yapılan tâmimleriyle bildirilmişti. (...)

Aynı zamanda 442 sayılı Köy Kânunu'nun 88. maddesinde tasrih edilen, köylerde askerî memnû mıntıkalar ve Fırat'ın şarkına geçmeleri zarûrî olanlar hakkında yurdun emniyeti bakımından yapılması icâb eden muamelelerin bir kanaldan geçmesi için doğrudan doğruya vekâletimizin tavassutunun faydalı olacağı 26 Mayıs [1]937 târih[li] (...) tâmimizle ricâ edilmiştir.

Son günlerde arz edilen hususların tatbik edilmediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden kırtâsî muamelât uzamakta ve devlet veyâ müessese lüzum ve hesâbına angaje edilen ecnebilerin çalıştırılmaması yüzünden de millî servetin fuzûlî olarak ziyâını intâç etmektedir.

Aynı zamanda bu yabancıların memleketimizin siyâsî, askerî ve iktisâdî kaynakları hakkında da diğer devletler hesâbına ve memleket aleyhine mâlûmat toplayacakları da nazarı itibâre alınarak, arz edildiği gibi, bu işlerin vekâlet kanalından doğrudan doğruya geçirilmesi için yüksek müsaadelerini..."[278]

Söz geçen tâmimde, "Fırat'ın şarkı" tanımı, üzerinde durulmayı gerektirir. Çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki, "Fırat'ın şarkı" tanımı, doğrudan Kürt bölgesine yönelik bir atıftı. Yabancıların Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı "Fırat'ın şarkı"na geçmeleri ayrıca denetime tâbi idi. Bu, "askerî

si'ne sevk edilmemiş" olduğuna dikkat çekiyordu. Başbakanlık konuyu Mâliye Bakanlığı'nın dikkatine sunduğunda, Mâliye Bakanlığı'nın yanıtı, bütçe yasasında yapılacak değişiklikten sonra talep edilen tahsisâtın verileceği yolunda idi. Ancak bu tahsisattan sonra talep edilen 29 adet tasnif memurunun istihdâm edilmeleri mümkün olabilecekti. Başbakanlık da, bu yanıt üzerine, 5 Mayıs 1938 târihinde, İstatistik Umum Müdürlüğü'ne bilgi vermekle yetinecektir. "Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e", (20 Nisan 1938); "Mâliye Vekâleti'nden Başvekalet'e", (3 Mayıs 1938): "Başvekâlet'ten İstatistik Umum Müdürlüğü'ne", (5 Mayıs 1938), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/15 87 31]. Bkz. **EK 41.**

278 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (14 Haziran 1939), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/206 407 4].

memnû mıntıkalar" kadar önemli bir konuydu. Her iki kategorinin de bir arada zikredilmesi dikkat çekicidir.

Tâmimde sözü edilen bir başka sorun da, bütün bu muamelelerin hayli uzun sürmesi idi. Bu, şaşırtıcı sayılamaz. Bürokrasinin ortalama çalışma hızı, elbette yabancılara verilecek müsaadeler konusunda daha da yavaşlıyordu. Muhtemelen bürokrasi, İçişleri Bakanlığı'nın tâmimleri karşısında, konuyu hayli ciddîye almıştı ve müsaadelerin verilmesi bu bakımdan da gecikiyor olabilirdi. Muamelelerin uzaması, anlaşılan sözleşmeli yabancıların zamanında işlerine başlayamaması ile sonuçlanıyordu. Tâmim, bir başka noktaya daha dikkat çekiyor ve yabancıların istihbârat faaliyetlerinin dikkatle izlenmesini talep ediyordu.

"Fırat'ın şarkı" tanımını biraz daha açabiliriz; çünkü elimizde bu konuda bir belge daha bulunmaktadır. İçişleri Bakanlığı, 4 Nisan 1938 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, "Devâir ve müessesâtı resmîye hizmetinde müstahdem olup, 2007 sayılı kânunun ikinci maddesinin (b) fıkrasına göre kendilerine uzman hüviyet cüzdanı verilmiş olan yabancı mütehassısların Fırat'ın şarkına herhangi bir tetkikâtta bulunmak üzere geçmelerine (...) olacak üç aylık numûnesi bağlı vesikalar ihdâs edilmişti" demekteydi. "Bu vesikalar, mensup oldukları dâire veyâ müessesat tarafından vekâletimiz Emniyet Umum Müdürlüğü'ne vâki olacak bir talepnâme üzerine verilecekti. (...) Vesikayı hâmil olan uzman, emniyet müdürlük veyâ âmirliklerine mürâcaatla vize almalarına lüzum bulunmamakta ve yalnız bu kâbil seyahat edecek mütehassısların vazifelerinin bulunduğu mahalli ve tâkip edecekleri yolları, hareketlerinden asgarî bir hafta evvel bildirilmesi ihtiyâca kâfi görülmekteydi." Yazı, bütün bakanlıklara, Umûmî Müfettişliklere, vâliliklere, genel müdürlüklere, devlete bağlı banka ve anonim şirketlere ve Jandarma Genel Komutanlığı'na da yazılmıştı.

Hazırlanan vesika şöyleydi:

> "..... sayılı uzman hüviyet cüzdanını taşıyan ..... tebaasından ve ..... Umum Müdürlüğü emrinde çalışan ..... adındaki mütehassısın, herhangi bir resmî tetkikâtta bulunmak üzere, Fırat'ın şarkındaki vilâyetlerimize geçmesine mahsus mezûniyet vesikasıdır. Bu vesika verildiği târihten itibâren üç için müteberdir."[279]

Görüldüğü gibi, "Fırat'ın şarkı" olarak tanımlanan bölgenin çok özel bir konumu vardı ve yabancı uzmanların bu bölgeye girebilmeleri, diğer belgelerden ayrı özel bir belge daha almalarına bağlıydı.

Acaba Türkiye'de savaştan hemen önce kaç yabancı uzman çalışıyordu sorusuna verebilecek bir yanıtımız vardır. İçişleri Bakanı Fâik Öztrak, 18 Temmuz 1939 târihli yazısında, Türkiye'nin değişik illerinde ikâmet eden yabancılara ilişkin bilgi veriyordu. Yazıda, Alman, İtalyan, Macar ve Bulgar uzmanlardan söz ediliyordu. Yazıya ekli olan haritada ise, değişik illerde görevli yabancı uzmanların sayısı ile uyruklarına ilişkin geniş bilgi takdim ediliyordu. Buna göre, Alman uzmanların sayısı 1.678, Bulgar uzmanların sayısı 2.672, İtalyan uzman sayısı 6.003 ve Macar uzman sayısı da 846 idi. Türkiye'de bu sırada toplam 11.199 yabancı uyruklu uzman vardı. Bu rakamlar, şimdiye kadar Türkiye'de bu dönemde bulunan yabancı uzmanların bu denli yüksek sayılara kadar çıktığını gösteren ilk resmî rakamlardır. Üstelik, dikkat edildiğinde hemen görüleceği gibi, İngiliz, Fransız ve Sovyet uzmanlar bu rakamın dışında tutulmuşlardır. Demek ki, yabancı uzmanların sayısı çok daha yüksekti. İlişik haritada illere göre yabancı uzmanların sayısı da belirtilmişti. Buna göre, İstanbul'da 6.564 yabancı uzman vardı. İzmir'deki rakam ise 1.872 idi. Ankara'da da 471 sayısına ulaşılmıştı.

---

279 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (4 Nisan 1938), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/99 640 8]. Bkz. **EK 42.**

Diğer rakamlar sırası ile şöyleydi: Kırklareli'nde 216, Edirne'de 147, Tekirdağ'da 192, Çanakkale'de 42, Balıkesir'de 43, Bursa'da 36, Sakarya'da 185, Manisa'da 77, Muğla'da 50, Konya'da 20, İçel'de 55, Seyhan'da [Adana'da] 65, Denizli'de 9, Aydın'da 7, Kütahya'da 14, Antalya'da 6, Niğde'de 11, Kırşehir'de 2, Ankara'da 472, Bolu'da 3, Zonguldak'ta 45, Çankırı'da 2, Kastamonu'da 3, Sinop'ta 14, Samsun'da 47, Kayseri'de 15, Maraş'ta 7, Gâziantep'te 1, Urfa'da 2, Malatya'da 33, Tunceli'de 37, Diyarbakır'da 5, Sivas'ta 51, Çorum'da 6, Tokat'ta 19, Ordu'da 2, Giresun'da 12, Trabzon'da 24, Kars'da 1, Erzurum'da 5, Rize'de 3, Erzincan'da 23...[280]

Bütün bu bürokratik yazışmaların ve alınan kararların gündelik hayat içindeki uzantıları neler olmuştur sorusuna verilebilecek bir yanıt için elimizde yine bir başka yazışma bulunmaktadır. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, 7 Temmuz 1939 târihinde, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, tatbikâtın sonuçlarına ilişkin bilgi veriyordu:

> "Bulgaristan Sefâreti'nden alınan bir notaya göre; 'Bulgaristan'ın mâruf ressam ve muharrirlerinden Boris Deneff, birkaç günden beri İstanbul'da seyyah sıfatı ile bulunmakta iken, Temmuzun birinci günü tevkif edilmiş ve revişi hâle göre bu muameleye M. Deneff'in Ferdinand adlı Bulgar vapuru ile İstanbul'a gelirken, Boğaziçi medhâlinin yasak bölge olduğunu bilmeyerek, oraların birkaç resmini yapması sebep olmuştu. (...) İstanbul'a muvasalâtında bu resimleri gereken memurlara Deneff kendisi vermişti. (...) Hâdisenin bir yanlışlıktan ileri geldiği âşikârdı. (...) Çünkü, Bulgar fikir âleminde mümtaz bir mevki sâhibi olan Deneff, Türk makamlarınca alınan tedbirlere vâkıf olsaydı, bunlara mugâyir harekette kat'iyyen bulunmazdı.' (...)
>
> Bulgar Sefâreti, hâdiseyi bu sûretle izâh ettikten sonra, bunun mümkün mertebe süratle tetkik olunarak, mevkufun bir an evvel serbest bırakılma-

280 "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (18 Temmuz 1939), **BCA BMGMK,** (Katalog Numarası: 030 10/206 407 8). Bkz. **EK 43.**

sını ricâ ettiği gibi, Bulgar Başvekili de, Sofya Elçiliğimize mürâcaatla aynı ricâda bulunmuştu. (...)

1110 sayılı askerî memnû mıntıkalar kânunun birinci maddesinin ikinci memnû mıntıkaya âid (b) fıkrasında, 'bu mıntıkada dürbünle tarassud ve fotoğraf, resim, harita, kroki almak, mahalli halk için dahi memnûdur. Bu gibi harekette bulunanlar derhâl men ve derdest edilerek haklarında kânûnî muamele ifâ edilmek üzere müddei umûmîliğe teslim edilir' denilmekte olmasına nazaran, Boris Deneff'in bu madde hükmüne aykırı görülen bir hareketinden dolayı kânûnî muameleye tevessül edilmiş olacağı melhuz olmakla berâber, yaptığı resimler elde olmadıkça, hareketinin bu muameleyi müstelzim mâhiyette olup olmadığı hakkında fikir edinip, mütâlaa beyânı doğru olmayacağı ve bu cihetin tesbiti mahkeme karârına vâbeste olduğu âşikârdır.

Şu kadar ki, ticâret gemilerinin ve hattâ muayyen şartlar dâhilinde harb gemilerinin bile gelip geçmesine beyneddüvel bir mukâvelenâme ile mesağ verilmiş olan Boğazlardan geçerken, medhalin tarafeyni yasak bölge olduğunu bilmeyen bir kimsenin birkaç resim yapmış veyâ fotoğraf çıkartmış olması yüzünden adlî tâkibâta uğramasının ne derecelere kadar muvafık düşeceği câyi mülâhaza olduğu gibi, her iki boğazın arzî teşekkülâtı cümlenin mâlûmu olduğuna ve gözle, dürbünle veyâ fotoğraf objektifi ile görülecek mahallerde gizli kapaklı yerler aranılamayacağına göre, buralarda ihtiyâr bir hareketin mutlaka fenâ bir niyete makrun olduğuna hükmetmek de doğru olmasa gerektir.

Bu mülâhazalar sevkile mevkuf Deneff hakkındaki tahkikatın bir an evvel ikmâl ve intâc olunması ve bu gibi ahvâlin tekerrürüne mahâl kalmamak için gereken tedbirlerin de bu vesile ile kararlaştırılması husûsunun icâb edenlere tebliğine müsaade buyurulmasını..."

Başbakanlık da, durumu birkaç gün sonra Genelkurmay Başkanlığı'nın bilgisine sunacaktır. Başbakanlık, hazırladığı ilk yazı sûretinde, sâdece bilgi vermekle kalmıyor, fakat aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı'nın bu tür uygulamalardan vazgeçilmesi yönündeki önerisini de Genelkurmay Başkanı

lığı'nın görüşüne sunuyor ve Genelkurmay Başkanlığı'nın da görüşünün aktarılmasını talep ediyordu. Ne var ki, daha sonra yazıda son talepten vazgeçilmiş ve bu kısmın üzeri çizilmiştir. Başbakanlık Genelkurmay Başkanlığı'nı sâdece bilgilendirmekle yetinmeyi tercih etmiş gibi görünmektedir. Yazının Genelkurmay Başkanlığı'na intikâl ettiği târih ise belirsizdir. Başbakanlık, Adâlet Bakanlığı için de ayrıca bir yazı sûreti daha hazırlamıştı. Ancak bu kez yazı formülasyonunun değiştirildiğini görüyoruz. Bu yazıda, bir yandan Dışişleri Bakanlığı'nın yazısına ilişkin bilgi veriliyor ve diğer yandan da söz konusu şahsın affı isteniyordu. Yine ne var ki, yazının değişikliğe uğramış olan son metninde bu son talepten de vazgeçildiği ve sâdece soruşturmanın hızlandırılması talebi ile yetinildiğini görüyoruz. Af talebinin yer aldığı satırlar sûretten çıkarılmıştı. Yazı, 11 Temmuz'da Adâlet Bakanlığı'na iletilecektir.[281] Deneff'in dâvâsının âkıbetini ise bilemiyoruz.

Elimizde sâdece yabancıların değil, fakat yabancı temsilcilerin de dikkatle izlendiğini gösteren bir belge bulunmaktadır. Kayseri Vâlisi Şefik Soyer, 1940 yılının Eylül ayında bölgeye gelen Alman Başkonsolosu'nun bütün faaliyetlerini dikkatle izlemiş ve rapor etmişti. Buna göre, vâliliğin 14 Eylül târihli akşam raporunda, Alman Başkonsolosu'nun kentte Honat, Kurşunlu, Ulu Câmii ve Reşit Efendi Kütüphânesini gezdiği belirtiliyordu. Raporda şu bilgiler verilmişti:

> "Kur'anı Kerim, edebiyat, tıp, târih eserlerini tetkik etmiştir. Honat Câmii'nin ne zaman yapıldığını Hacı Bekir isminde birinden ve Kur'an okumasını bilip bilmediğini müezzinden sormuştur. Vazir Hanı'nı, Sipâhi Pazarı'nı, halıcı ve terziler ve bakırcılar çarşısını gezmiş ve Ermeni mühtedisi Hacı'nın dükkânında yüzüklere bakmış ve sikke sormuştur. Bâdehu vilâyet

281 "Hâriciye Vekâleti'nden Başvekâlet'e", (7 Temmuz 1939); Başvekâlet'ten Genelkurmay Başkanlığı'na süret yazı; Başvekâlet'ten Adliye Vekâleti'ne süret yazı, (11 Temmuz 1939), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/206 407 6].

makâmını ziyârete gelmiştir. Görüşürken, umûmî harbde Türk Ordusu'nda zâbit olarak çalıştığını, Musul cephelerinde ve Filistin'de Türklerle birlikte harb ettiğini, Ali İhsan [Sâbis] Paşa'yı ve diğer Türk zâbitlerini tanıdığını, Türkleri iyi tanıdığını, 1939 Avrupa harbinin başlangıcında Beyrut'ta Alman Konsolosu iken Almanya'ya dâvet edildiğini ve Türkiye dâhilinde müteaddit seyahatler yaptığını, evvelce Kayseri'den geçmiş ise de, giremediğinden bu defâ Kayseri'yi görmek üzere indiğinden, burada birkaç gün kalmak üzere geldiğini söylemiştir.

Konsolos, Kayseri'yi beğendiğini ve Erciyes dağının tepesine kadar çıkmak istediğini, bu dağa ne sûretle ve hangi yollardan çıkmak mümkün olduğunu sormuş ve kendisine kılavuzluk edecek köylülerin terfik edilmesini istemiştir. Yolların yaz ve kış vaziyetini sormuştur. Vilâyetin hudûdunu ve Bozantı yolunun vaziyetini sormuştur. Sözü dâimâ Erciyes'e çıkmak için ne kadar yol ve vâsıta mevcut olduğu mevzuuna getirmiştir. Kayseri'den Niğde, Ürgüp ve Sultan Hanı üzerinden Konya'ya gitmek arzusundadır. Fotoğraf almak husûsunda memnûiyet olup olmadığını sormuştur.

Sözü İngiltere-Almanya arasındaki hava muharebelerine intikâl ettirerek, İngiltere'nin istilâ hareketinin başladığına dâir ajans haberleri alınıp alınmadığını sormuştur. Harbin kıştan evvel biteceği ümidini izhâr etmiştir. Konsolosa lâzım gelen münâsip cevaplar verilmiş ve kendisine hissettirilmeksizin havanın ve yolların bozukluğu ileri sürülerek, Erciyes'e ve Tekir yaylasına gitmekten sarfı nazar etmesi için münâsip tedbirler alınmıştır. Erciyes'e çıkan Hisarcık yolu, Erciyes eteklerinden tayyâre fabrikası ile Beştepeler'deki hava müdâfaa mıntıkasını mükemmel gördüğünden, Konsolosun Erciyes'e çıkması için bu tedbirlere tevessül edilmiştir. Bu tedbirler üzerine Konsolos, Erciyes'e çıkmaktan vazgeçtiğini şöförlere söylemiştir. 15 Eylül [1]940 sabahı 86 sayılı taksi ile Ürgüp'e gidecektir. Tâkip safhaları Kolordu Komutanlığı'na bildirilmektedir."

Bu raporda dikkat çekici olan bir nokta da, Kayseri'de "Ermeni mühtedisi Hacı"nın varlığının gâyet yakından biliniyor olmasıdır!

14 Eylül târihli sabah raporu ise şöyleydi:

"İstanbul Alman Başkonsolosu geceyi İstanbul Oteli'nde geçirdi. Bu sabah refikası ile birlikte otelden çıktı, şehri dolaşmaya başladılar. Kolordu binâsının önünden geçerken Konsolos, nöbetçi erimizi uzaktan bir asker bakışı ile süzdü. Konsolos ve refikası yaşlı ve dinçtirler. Konsolosun eski bir subay olduğu, tavır ve vaziyetinden hissedilmektedir. Şehir müzesini ve eski eserleri görmek için şehirde gezmek arzusunu izhâr etmişlerdir. Konsolos Erciyes dağını görmek ve orada bir gece kalmak ve dönüşte Ürgüp, Nevşehir üzerinden otomobille Konya'ya gitmek istediğini söylemiştir. Konsolosun boynunda Rolley Fleks markalı bir fotoğraf makinası mevcuttur. Bütün Anadolu'yu gezdiğini ve tanıdığını ve bilhassa Samsun'u çok iyi bildiğini kendisi ile temâsa getirilen gizli bir ajanımıza söylemiştir. Vaziyeti ile çok yakından alâkadarız."

14 Eylül târihli öğle raporunda ise şu bilgilere yer verilmişti.

"Alman Başkonsolosu, şehir müzesini dikkat ve itinâ ile gezmiş ve Kayseri'deki eserlere alâka göstermiştir. Konsolos, ajanımızla görüşme esnâsında, bir ay evvel Trabzon'a gittiğini, Alman Konsolosu'na misâfir olduğunu, Hopa'ya kadar berâber gittiklerini, denizin fenâlığından üç gün vapurda kaldıklarını söylemiştir. Kendisi ve karısı Fransızca biliyorlar. Konsolos, eski Yunancaya da vâkıftır. İyi Türkçe bildiği için şöförlerle yollar ve şehirler hakkında konuşup izâhat almaktadır. Beştepeler'i gezmek arzusunu izhâr eylemiştir. Bu mahallin askerî hususîyeti göz önüne alınarak, o civâra gidememesi esbâbı temin edilmiştir. Erciyes'in çok soğuk olduğu kendisine ajanımız vâsıtasıyla telkin ettirilerek, gece kalmaması da temin edilecektir. Konsolos öğleye doğru vilâyet makâmını ziyâret etmek istemiştir. Tâkibine devâm edilmektedir."

Raporların tamâmı sâdece İçişleri Bakanlığı'na değil, fakat aynı zamanda Genelkurmay Başkanlığı'na da iletilmişti. İçişleri Bakanlığı, söz konusu raporlardan 18 Ekim 1940 târihli bir yazıyla Başbakanlığı da bilgilendirmişti.[282]

282 Kayseri Vilâyeti'nin 14 Eylül 1940 târihli üç adet şifresi (metin sûrettir); "Dâhiliye Vekâleti (Emniyet Umum Müdürlüğü)'nden Başvekalet'e", (18 Ekim 1940), **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/99 641 4]

Raporlarda büyük bir telâşla ifâde edilen Erciyes dağına çıkıp çıkamama meselesinin üzerinde niçin bu kadar önemle durulduğunu anlamak güçtür. Eğer bütün mesele Başkonsolosun Kayseri'de kurulu uçak fabrikasını görememesi ise, bu özenin gösterilmesinin yerinde olup olmadığı hayli tartışılabilir. Çünkü, Kayseri uçak fabrikası zâten Alman Junkers firması ile ortak kurulmuş ve işletilmekte idi![283] Yâni Almanya'nın fabrikaya ilişkin bilgiye sâhip olması için, Başkonsolosunun zahmet edip de Erciyes dağına tırmanmasına hiç ihtiyaç bulunmamakta idi! Anlaşılan Kayseri Vâlisi Şefik Soyer, câsusluğa karşı aldığı etkin önlemlerle İçişleri Bakanı'nın gözüne girmeye çalışıyordu!

283 Bkz. Cemil Koçak, Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939),** (İki Dünyâ Savaşı Arasındaki Dönemde Siyâsal Kültürel, Askerî, Ekonomik İlişkiler), TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 66-72.

SONUÇ

Muhalif sesler, aradan geçen zaman içinde iyice kayboldu. Onların yeniden duyulabilmesi, ancak özel bir çaba gerektiriyor. Bu çaba niçin önemli? Rejimin/iktidârın kendini tanımlaması, elbette muhalefeti de tanımlamasını gerektiriyordu. Rejimin niteliğini analiz etme ve anlama çabasında, iktidâra olduğu kadar, *muhalif seslere* de kulak vermek gerekir. Rejimi yalnızca iktidârın bize bıraktıklarından hareketle analiz etme çabası, muhakkak ki eksik kalacak ve yanlış sonuçlara ulaşmamıza neden olabilecektir. Rejim, sâdece iktidârın gözünden değil, fakat belki de daha çok *muhalif seslerle* değerlendirilecek olursa, gerçeğin daha geniş bir kesimine ulaşmak mümkün olabilir. Bu bakımdan *muhalif sesler* önemlidir.

Dikkat edilirse, bu araştırmada *muhalif sesleri* belirli bir kategori içinde toplamadım. Aksine, *muhalif sesleri* mümkün olduğu kadar karışık ve çeşitli alanlarda tanımladım. Siyâsî/ideolojik duruşları ne olursa olsun ve hattâ görünürde hiçbir siyâsî/ideolojik duruşu olmasa dahi, rejim ve iktidarla bütünleşmemiş, araya mesâfe koymuş ya da koymaya

çalışmış bütün eğilimleri, *muhalif sesler* olarak tanımladım. Bu bakımdan *muhalif sesler* arasında bir ittifak ya da birliktelik aramaya gerek yoktur. Onlar, büyük ihtimâlle birbirleri ile hiçbir şekilde temâs etmediler. Hattâ birbirlerinin varlığını dahi bilemeniş olabilirler! Hissetmişlerdir belki, ama birbirlerini hiç görmemiş de olabilirler. Hiç konuşmamış olabilirler. Bütün bunlar, onları *muhalif sesler* kategorisi içinde ele almayı yeterli kılmaktadır.

Rejime/yönetime yönelik çok sayıda itiraz, değişik kaynaklardan ve değişik nedenlerle yapılıyordu. İtirazların çeşitliliği, rejimin niteliğini analiz etmekte kuşkusuz yardımcı ögedir. İtirazların kaynağının ise önemli olduğu kanısında değilim. Yâni, itirazların kendisini bırakıp da, itirazların kaynağına bakmak ve bunları dışarıda ya da kenarda bırakmak, soğukkanlı bir bilimsel analizin ilk aşamasında nesnel bir sonuca giden yolun önünü tıkamak anlamına gelecektir. Elbette itirazların haklılığı önemli bir sorundur. Fakat bu, metodolojik temelde bir sonraki sorundur. İlk sorun, rejime yönelik mümkün olabildiğince çok sayıda ve çeşitli itirazlara erişebilmektir. Tek-parti dönemi üzerine yapılan araştırmalarda bu konuda maalesef fazla yol katettiğimizi söyleyemeyiz. Elbette tek-parti döneminde muhalefet üzerine geniş bir literatüre ve bilgiye sâhibiz. Fakat özellikle gündelik yaşam içinde sıradan insanların içinden yükselen *muhalif sesleri* pek az duyabildiğimizi itirâf etmeliyiz. Bu alan henüz bâkirdir. Malzeme bakımından pek yoksuldur. Ama sıradan insanların târihteki yerlerini alabilmeleri ancak malzeme yoksulluğunu giderebildiğimiz oranda mümkün olabilecektir. Bu bakımdan son zamanlarda târihin gözde alanı hâline gelen aşağıdan târih ya da sıradan insanların târihi, sosyal târih gibi alanlarda ileriye adım atabilmenin yegâne koşulu, malzemeyi üretebilmekten geçmektedir. Malzeme az olabilir, malzemeyi toplamak daha da güç olabilir; fa-

kat işin asıl güç olan kısmı, malzemeyi konuşturabilmektir. Ne olursa olsun, malzeme dilsizdir ve onu ancak târihçiler konuşturabilirler. İşimizin ikinci aşaması, elimizdeki malzemeden hareketle târihin yeniden yazılabilmesidir ki, bu artık apayrı bir tartışma konusudur.

KAYNAKÇA[284]

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dâire Başkanlığı (BCA)

Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Kataloğu (1924-1951) (BMGMK)

Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (CHP K)

Kitaplar

Adak, Sevgi, *Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938)*, (Master of Arts), Sabanci University, 2004.

—, "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11, Güz 2010, İletişim Yayınları.

Atatürk'ün Armstrong'a Cevâbı, (Bozkurt Kitabındaki Yanlışlar ve Çarpıtmalar), (Derleyen: Sâdi Borak), (3. Basım), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

1945 İGB Dâvâsı, (Kırklı Yıllar 3), (Derleyen: Râsih Nûri İleri), TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2003.

Boratav, Müeyyet, *Sakıncalı Doktor*, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

Halıcı, Şâduman, *Yüzellilikler*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstüsü, Eskişehir, 1998.

Karabekir, Kâzım, *Bir Düello ve Bir Suikast*, (Nefret Müstebitlere. Nefret İstibdâdı Yaşatanlara), (Yayına Hazırlayan: Fâruk Özerengin), (genişletilmiş yeni baskı), Emre Yayınları, İstanbul,1995.

Kırlı, Cengiz, *Sultan ve Kamuoyu : Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" 1840-1844*. İş Bankası Yayınları, 2009.

Koçak, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

—, *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

—, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, (Cilt: 1), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *İkinci Parti*, (Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, (İki Dünyâ Savaşı Arasındaki Dönemde Siyâsal Kültürel, Askerî, Ekonomik İlişkiler), TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çeviren. Bohaç Bâbür Turna); Arkadaş Yayınları, Ankara, 2008.

284 Belirtmem gerekir ki, burada sâdece metinde zikrettiğim konulara doğrudan temâs eden kaynaklara yer verdim. Elbette bu alanda çok sayıda araştırma vardır ve okuyucuların bu kaynaklara yönelmeleri de gerekir.

Mihri Belli'nin Anıları: İnsanları Tanıdım, (Cilt: 1), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Özdoğan, Günay Göksu, *"Turan"dan "Bozkurt"a (Tek Parti Döneminde Türkçülük: 1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Öztürk, Serdar, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Kahvehâne ve İktidar* (1930-1945), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006.

Tarhanlı, İştar B., *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet*, Afa Yayınları, İstanbul, 1993 [genişletilmiş yeni baskı: *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, 2009].

Türk Parlamento Târihi, (Millî Mücâdele ve TBMM I. Dönem: 1919-1923), (Yayına Hazırlayan: Fahri Çoker), (3. Cilt), TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

Yılmaz, Mustafa ve Doğaner, Yâsemin, *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)*, Siyâsal Kitabevi, Ankara, 2007.

Makâleler

Koçak, Cemil, "Nutuk ve Diğerleri", *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Tunceli Kânunu", *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, s. 211-216.

—, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Tek-Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye", *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936) Üzerine Belgeler", *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Tek-Parti Döneminde CHP'de Parti Müfettişliği'ne İlişkin Yeni Bilgi(ler)", *Mete Tunçay'a Armağan*, (Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "Kemâlist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", *Milliyetçilik*, (Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce), (Cilt: 4), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Yılmaz, Mustafa, "Harold C. Armstrong'un Grey Wolf: Mustafa Kemâl: An Intimate Study of a Dictator (Bozkurt-Mustafa Kemâl) Kitabı Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 33, (Kasım 1995).

—, "İsmet İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı İle Yasaklanan Yayınlar 1938-1945", *Türk Kültürü Araştırmaları, Dr. Orhan Köprülü'ye Armağan*, Yıl: XXXIV/1-2.

—, "İsmet İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı İle Yasaklanan Yayınlar (1945-49), *Kök Araştırmalar (Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi)*, (Güz 2000).

—, "Atatürk Dönemi Emniyet Genel Müdürlüğü Raporlarında Nazi Propagandası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 40, (Kasım 2007).

Abbaslar nâhiyesi 132, 133
Abdülgafur (Işıtın) Efendi 100, 101
Abdülmecid 24, 28, 29, 31, 93-96
Adal, Osman Sabri 194
Adana 87, 196-198, 212
Adımlar dergisi 179, 180
Adıvar, Adnan 28, 29
Adsız (Atsız), Nihal 148, 171
Afganistan 24, 30
Ağrı 67, 127
Ahmar-Küher yaylası 138
Ahmet Sâdık 40
Akaba mahallesi 129
Akan, Ali Rauf 65
Akbaba dergisi 174
Akköprü 50, 51, 53
Akseki, Ahmet Hamdi 60
Akşam gazetesi 62
Ak-Ün matbaası 78
Ali İhsan (Sâbis) Paşa 100, 102, 215
Ali Rıza Bey oteli 107
Âli, Sabahattin 171
Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi 161
Alpdoğan, Hüseyin Abdullah 132-139
Amerika 181
Anadolu Ajansı 166, 167, 191
Ani kasabası 84
Ankara İstiklâl Mahkemesi 22, 103
Antalya 40, 99, 100, 212
Anzavur 101
Aran, Sedat Rızâ 84
Aras, Tevfik Rüştü 116
Arıkan, Saffet 41
Arif Hikmet Efendi 91
Armstrong, H. C. 27-30
Arpacızâde Hacı Mehmet Efendi 123, 124
Artunkal, Ali Rızâ 107, 145, 151
Askeri Ceza Kânunu 182
Askeri Temyiz Mahkemesi 142
Askisor karakolu 135 *bkz.* s. 133
Askisor köyü 133
Aşağı Bor köyü 132
Aşağı Hözmerik köyü 132
Âşık Yunus 81
Atıfbey mahallesi 50, 51, 53
Aydın 34, 105-107, 212
Aygün, Lütfü 75, 77
Aytekin, Halil 180
Aziziye istasyonu 106
Aziziye Oteli 107

Babakatır 147
Bakırköy 91, 99
Bakkal Fevzi 113
Bakkal Kadri 34
Balıkesir 100, 101, 115, 212
Balıkesir-Alaşehir Kongresi 101
Balkan savaşı 23, 109, 110
Balkat, Esat 109
Ballı mezrâsı 132
Balya 100
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı148
Başoğlu, Muzaffer Şerif 180
Bayar, Celâl 142, 144
Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü 78
Başbakanlık Müsteşarlığı 63, 169
Bayramoğlu, Fuat 146
Bedrettin Bey 128
Bektaşlı köyü 39
Belen, Münir 179
Bele, Refet 22
Belçika 170
Belgo-Turk 170
Belli, Mihri 141, 146-150
Bergama 113, 114
Berkmen, Tahsin 147, 148, 150
Berlin 144, 161, 162
Beşiktaş 34
Beştepeler 215, 216
Beykoz 34
Beyrut 118, 215
Binbaşı Derviş Bey 130
Birinci Dünya Savaşı 23, 25, 109, 178
Birinci Umumî Müfettişlik 17, 127, 129-131, 137
Bodrum 106
Boğazlıyan 39
Bolşevizm 146
Bolu 212
Bombay 23
Boran, Behice S. 179
Boratav, Müeyyet 148, 150
Borima, İbrahim 64
Bozan dağı 129
Bozantı yolu 215
Bozkurt kitabevi 77
Bozkurt, Mahmut Esat 103
Börekçi, Rıfat 45, 51, 59, 72
Bulgaristan 212
Burhânettin matbaası 81
Bursa 34, 114, 119, 212
Bursa cezâevi 146
Bursa nutku 182
Burslan, Kıvâmettin 84
Büyük Akviran karyesi 130
Büyük Doğu dergisi 176-179

Cakacı (Ahmet) Hamdi (Abuk) Paşa 120
Cebeli Lübnan 117
Cebesoy, Ali Fuat 22
Celâl, Sadrettin 149
Cemil Paşazâde Ekrem Kadri âilesi 127-130
Cemil Paşazâdelerden Mustafa Bey 128
Ceyhan 195-197
Cezmi 148, 150
Cindo mezrası 138
Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği 24, 70, 96, 106, 112, 117, 119, 139, 200
Cumhuriyet gazetesi 152, 162, 167, 173, 174
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 11, 17, 41-44, 68, 86, 87, 114-116, 123, 124, 141, 145, 154, 156, 161, 192, 198-200

Çakmak, Fevzi 92
Çanakkale cephesi 109, 110
Çankırı 66, 99, 144, 212
Çankırı halkevi 66
Çapuroğlu Iskender 35
Çarşı câmii 33
Çerkes Etem 114, 115
Çerkes Reşit 114, 115
Çora, İdris 194
Çorum 96, 97, 212

Dâmat Reşit Paşa 94
Darboğaz deresi 138
Dârülfünun 57
Dârülhuffaz 63

Delhi 23
Demenan nâhiyesi 132, 133, 135, 136
Demir, Mehmet Cavit Emir 115
Demirkapı 130, 133
Deneff, Boris 212-214
Denizli 212
Dereova köyü 135
Dersim isyânı 17, 127, 131, 140
Derviş Cemâl karakolu 137
Derviş Cemâl köyü 133
Develi 39
Devletçilik 204
Din 16, 21, 38, 43, 44, 47, 52, 56-59, 62, 63, 65-68, 73, 77-80, 84, 86, 89, 102-105, 177-179
Dino, Abidin 147
Dirik, Kazım 92
Diyânet İşleri Başkanlığı 16, 21, 41, 44, 46-49, 53-55, 59, 60, 62, 65, 67-70, 76, 80-83, 86
Diyânet İşleri Reisliği 46, 47, 50, 52, 53, 55-62, 67, 69, 74, 83
Diyânet İşleri Riyâseti 37, 50, 51, 70
Diyarbakır 127, 130, 137, 138, 212
Doğan basımevi 184
Doğru Yol 78
Dolapdere caddesi 170
Dökmeci, H. Avni 186
Dördüncü Umûmî Müfettişlik 17, 127, 131-139

Ecnebilerin Türkiye'de ikâmet ve seyahatleri hakkında kânun 207
Edirne 62, 64, 212
Ekrem Bey 128, 129
Eksotha câmii 37
Elâzığ 35, 130, 133, 135, 136, 138
Erciyes
Erciyes dağı 215-217
Erizniler 130
Ertenü, Nizâmettin 146
Erzincan 37, 130, 133, 137, 212
Erzurum 107, 130, 156, 212
Esendal, Mahmut Şevket 86
Ethem Hoca 36
Evkâf İdâresi 62

Faşizm 181, 182, 188, 189
Fatma 81
Fatıma 82
Ferdinand 212
Ferit 148, 150
Fevzi 81
Fevzi Ahmet Bey 112
Fırat 209-211
Filistin 95, 215
Film Kontrol Komisyonu 190
Foça 99, 100
Fuat Bey 128
Fransa 26, 92-96, 110, 165, 166

Gâlip 94
Gâziantep 212
Gedeleç, Hasan Kemâlettin 119
Gedeleç, Kemâl 62, 73, 74
Genelkurmay Başkanlığı 107, 128, 129, 132, 135-139, 181, 183, 188, 189, 194, 200 204, 213, 214, 216
Gerede 99
Giresun 212
Goebbels 143
Gök-Börü dergisi 175
Göksü, Mustafa 148, 149, 175
Gümülcineli İsmâil 114
Gündüz, Aka 164
Gürses, Nâci 78, 81

Habeşistan 110
Hacı Bekir 214
Hacı Hâfiz İsmâil Hakkı Efendi 37
Hacı Hannan 129
Hacı Hasan 99
Hacı Şerâfettin Sabri Efendi 98
Hâfız İsmail 113, 114
Hâfız Sabri Efendi 37
Halep 127-129
Halıcı, Şaduman 111, 113, 114, 116, 118, 120, 121
Halkevi 154-156
Halvori köyü 132
Harbi Umûmî 117
Harçık suyu 136-138
Hasan 81
Hasice 130

Hasfırın caddesi 34
Haso Seydi 135
Havikpah bölgesi 133
Havran nâhiyesi 100
Haydar 123
Haydaran nâhiyesi 133, 134, 136
Haydarâbad 24, 26, 31
Hicaz 31, 32
Hiç köyü 133
Hikmet, Nâzım 141, 144, 146, 155, 187, 188
Hilâfetin kaldırılması 22
Hilâfet meselesi 21-25, 30-32, 103
Hilmi, İbrahim 73, 74, 172
Hilmi Kitaphânesi (Eski İslam ve Askeri Kitaphânesi) 69, 70, 74
Hindistan 23-26, 31, 32, 95
Hintliyan Ermeni okulu 169
Hisarcık yolu 215
Hoca Halil 100
Honat 214
Honat câmii 214
Hopa 216
Horty 174
Hoybon Cemiyeti 129
Hozat kazâsı 132-135, 137
Hıristiyanlık propagandası 87, 89
Huybon âzâsı 127
Hüseyin Bey 24
Hüseyin 81
Hüseyin Hüsnü Efendi 99
Hürriyet ve İtilâf Partisi (Fırkası) 97, 98
Hüveydan karyesi 130

Irkçı-Tûrancı hareket 148, 175

İbrâhim 39
İbrâhim oğlu Kamil 33
İçel 197, 198, 212
İç Yayın Dâiresi Müdürlüğü 78, 176, 179, 180, 184, 185, 188
İkinci Dünyâ Savaşı 68, 157, 160, 165, 174, 176, 177, 190
İkinci Meşrûtiyet 98
İlâhiyat Fakültesi 57, 83
İleri Gençlik Birliği 149, 150
İleri Gençlik Teşkilâtı 149
İmam Mehmet 101
İmam Yâkup 100
İngiltere 23, 24, 26, 31, 92, 93, 96, 99, 102, 103, 181, 215
İskân kânunu 198, 199
İskit, Servet 176
İslâm 24, 26, 31, 57, 69, 70, 73, 75, 77-80, 83-85, 87, 88, 93, 96, 110, 111, 176, 177, 179
İsmâil Hakkı Efendi 37, 38
İsmet Paşa 74, 99, 100
İstanbul 28, 34, 36, 69, 71, 77-82, 99, 107, 128, 129, 137, 142, 146-150, 153, 154, 167, 169-173, 176, 184, 185, 190, 199, 200, 211, 212, 216
İstanbul Eminönü Halkevi 145
İstanbul Hükümeti 120
İstanbul Müftülüğü 71, 72
İstanbul Müzeleri Direktörlükleri 172
İstanbul oteli 216
İstanbul sıkıyönetim komutanlığı 147, 150, 173, 176
İstanbul Üniversitesi 147, 148
İstatistik Umum Müdürlüğü 47, 208, 209
İstiklâl mahkemesi 22, 103, 104
İsviçre hanı 51, 53
İzmir 22, 87, 88, 99-103, 106, 107, 114, 128, 211
İzmir suikâsti 11, 22, 102-104
İzmit 183
İzvestia gazetesi 192

Jandarma Genel Komutanlığı 132, 140, 210
Jön Türk 22, 109
Juan, Don 180
Junkers 217

Kâbil 30, 31
Kabille mahallesi 99
Kadriye Hanım 103
Kahmut karakolu 138
Kahmut nâhiyesi 132-135, 137-139
Kâhta 123, 124
Kâhtalı Zeynel Bey 123

Kalbosan 135
Kamer 136
Kâmil, Halil 190
Kanaat matbaası 186
Kansu, Nâfi Atuf 156
Karabekir, Kâzım 22, 92, 93, **95**, **100**, 102
Karagöz gazetesi 145
Karaköse 130
Kars 35, 130, 212
Kasımpaşa 36
Kastamonu 98, 212
Kautsky 155, 156
Kaya, Şükrü 33-41, 87, 91, 92, 98, 99, *105*, *106*, *110*, *112*, *113*, *123*, *128*, 129, 131, 136, 154, 156, 163, 165, 190, 192, 195-198, 203, 204, 208
Kayseri 39, 212, 214-217
Kemâh kasabası 37
Kemâlizm 78, 149
Kerhâne köprüsü 196
Kevşer 82
Kıran, Süleyman Sâib 160
Kırdar, Lütfü 148, 150
Kırklareli 74, 75, 212
Kırşehir 212
Kısakürek, Necip Fazıl 176-178
Kısıklı 148
Kıvılcımlı, Hikmet 141-145, 155
Kızılay 23
Kibar, Saip 118
Kiraz Hamdi Paşa 111
Komünist 11, 17, 141, 146-156, 181, 191
Komünizm 146, 147, 151-153, 155, 179
Konya 98, 100, 212, 215, 216
Konyalı, İsmail Hakkı 172
Koral, Celâl 147, 150
Kömemiş (Gömemiş) tepesi 136, 138
Köpekçioğullarından Rahmi 98
Köprübaşı 138
Köy kânunu 209
Kudüs 24, 26, 31
Kudüs Kongresi 30
Kudüs Müftüsü 24
Kula 33
Kunt, Bekir Sıtkı 180
Kurabyan, Hırant 169, 170
Kur'an 25, 33, 37, 44-48, 60-65, 69-74, 77, 78, 82, 214
Kur'an Öğretici Hafızlar Hakkında Tâlimatnâme 46
Kureyşan aşiretleri 133, 135
Kurt, Fehmi 181-183
Kurşunlu 214
Kut, Âdil 141, 142
Kutlu Bilgi dergisi 83, 85
Kuyumcu Ahmet 100
Kültür Ocakları 198
Kürdistan 117
Kürt Dağı 129
Kürt meselesi 131
Kütahya 40, 42, 212

Laiklik 21, 33, 41, 67, 78, 79, 97, **102**
La Turquie Contemporaine 189
La Turqui Kemaliste 189
Latin harfleri 117
Lazzâdeler âilesi 147
Le Soir 110
Londra 22-26, 28, 102, 103, 167

Macaristan 174
Madam Anjel 87, 88
Malatya 123, 124, 212
Manisa 33, 212
Manisalı Mehmet Hoca 113
Maraş 212
Mardin, Ömer Fevzi 79
Mârifet matbaası 82
Marksist 179, 180
Marmara gazetesi 169
Marmara matbaası 183
Marx, Karl 155
M. Arslan Efendi 40
Maslahatgüzar Lütfullah Bey 31, 32
Matbuat kânunu 28, 72, 73, 75, 80-82, 158, 159, 164, 168, 169, 171-175, 183
Matbuat Umum Müdürlüğü 111, 152, 159, 160, 165, 173
Matilda 87
Mazgirt kazâsı 132, 133, 137, 138

Mazgirt köprüsü 139
Mazhar Osman Bey 99
Mecidiyeköy 148
Meclisi Âyan 117
Mehmet 36
Mehmet Ali 94
Mehmet Bedri âilesi 127
Mehmet Bey 129
Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa 109
Meis adası 92
Memduh Selim 127
Memiş oğlu Kerim Bey 107
Memurin kânunu 39
Menemencioğlu, Nûman 160-162, 173
Merme nâhiyesi 130
Merho 137
Mısır 95, 113
Millet mektepleri 34
Milli Emniyet Hizmetleri (MAH) Reisliği 16, 117
Milli Mücâdele 17, 25, 101, 102, 112, 113, 119, 120, 124
Milli Şef dönemi 86
Milliyetçilik 23, 26, 208
Milliyet gazetesi 163-165
Monarşist 110
Moskova 175, 191
Muazzez 87
Muğla 106, 184, 212
Mustafa Kemâl 28, 30, 33, 69, 88
Mustafa Necati Uğural Bey 96, 97
Müsâvat gazetesi 113

Nâdide 87
Nâdir Han 31
Nâdi, Yunus 161, 162
Nakşi tarikatı 43
Nazi Almanyası 14, 143, 144
Nazimiye kazâsı 134, 137, 138
Necip 35
Necit 31, 32
Nevvap Emirüddin Ahmet Han 31
Nice 93, 94
Niğde 212, 215
Nişantaşı 169
Nişbay, İzzettinTuğrul 171, 173
Nizâmiye köyü 135, 138
Nöşût köyü 132
Nûman Efendi 39
Nûri 148, 150
Nuri, Suphi 155
Nûri, Süleyman 33
Nutuk 22, 27, 123, 124

Orbay, Hüseyin Rauf 22-29
Orbay, Kâzım 92, 107, 132, 135, 137
Ordu 212
Osmaniye 130
Osmanlı hânedânı 32, 110
Osmanlı İmparatorluğu 35, 179
Ovacık kazâsı 134
Ozaner, Kâzım Fevzi 183

Öngören, İbrâhim Tâli 127, 129, 130
Özkaya, İnâyet C. 94, 95
Öztrak, Fâik 117, 192, 211

Pah nâhiyesi 132, 136-139
Palo 130
Palu kazâsı 35
Pangaltı 170
Panislâmizm 23
Pantürkizm 23
Papalık 95
Paris 29-31, 116, 170
Pasinliler, Şâkir 146
Pehlivanyan apartmanı 170
Peker, Recep 42, 75, 114
Peksoy, Ferit 150
Perte 137, 139
Pertek köprüsü 139
Peşâver 24, 31
Pire 118, 119
Piyaslızâdeler 196
Pomalı Kadir 35
Posof kazâsı 35
Pravda gazetesi 192
Pülümür kazâsı 134

Ramazan ayı 41-44, 49, 73, 79, 84
Reşâdiye nâhiyesi 113
Reşit Efendi kütüphânesi 214
Rıfat, Haydar 155, 156
Rızâ 147

Rize 212
Rolley Fleks 216
Roma 93
Rusya 179

Sâdullah, Nâci 147
Serbest Cumhuriyet Fırkası 11, 41, 98, 100, 106, 199
Safâ 148
Sahsik köyü 138
Sakarya 212
Saltanat 29, 94, 117
Samsun 147, 212, 216
Santral oteli 127, 129
Saraçoğlu, Şükrü 160, 212
Sarı câmii 64
Sarjum gazetesi 169
Sarnıç kariyesi 100
Sarper, Selim 62, 77, 80-86, 159, 165-168, 173-176, 179, 183-185, 193
Saydam, Refik 86, 141, 143, 160
Selânik 99
Selânikli Saim İzzet Bey 87
Seres 112
Serpuş 117
Sertel, Sabiha Zekeriyâ 155, 156
Seyhan 115, 197, 198, 212
Seyit Rızâ 133-135
Sinan matbaası 79
Sinan tepesi 136, 138
Sin karakolu 133
Sin nâhiyesi 132-139
Sinop 142, 212
Sipâhi pazarı 214
Siren, Celâl Sâit 160
Sivas 212
Sogaik 132, 137
Son Posta gazetesi 171
Son Telgraf gazetesi 171
Sora Hiç karakolu 137
Sovyetler Birliği 166, 175, 190
Soyak, Hasan Rızâ 70
Soyer, Şefik 214, 217
Söke 107
Stalin 155, 190, 191
Sultan Hanı 215
Sûriye 95, 130
Süleymâniye câmii 141, 146, 148, 150
Süleyman Şefik Paşa 117, 118
Sümerbank Umum Müdürlüğü 204
Sünni 82, 83
Süryâni Lebib Niyâzi 105

Şâhinoğulları Mustafa 129
Şâkir Efendi 40
Şakran köyü 113
Şamlıyan, Suren 169, 170
Şerafettin câmii 98
Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti 64
Şevket Ali 30
Şeyh Hasan 134
Şiilik propagandası 81

Tâhir 94
Tahir, Kemal 141, 142, 145
Tandoğan, Nevzat 51, 53, 54
Tan gazetesi 143, 172
Tanin gazetesi 65, 165-167
TASS 166
Tasviri Efkâr gazetesi 62
Taş iskelesi 91
Tayyâre Cemiyeti 39
Tekirdağ 212
Tekir yaylası 215
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 11, 29, 30
Teşkilâtı Esâsîye Kânunu 75, 181
The National Call gazetesi 23
The Sunday Times gazetesi 28
Thomson, H. R. 110
Tokat 212
Topkapı 148
Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü 172
Toprak dergisi 147
Tosya 98, 99
Tör, Vedat Nedim 163
Trabzon 37, 115, 212, 216
Tunceli 132, 134, 139, 212
Tunçel, Hasan Hüseyin 51
Türancılık 185
Turizm dergisi 188, 189
Tülbentçi, Feridun Fazıl 184, 185, 188

Türk Cezâ Kânunu 73, 182
Türkische Post gazetesi 168
Türkkan, Rehâ Oğuz 175
Türkmen, Behçet 194
Türüşmek nâhiyesi 133, 135

Ulu câmii 214
Ulucan, Cezmi Yılmaz 150
Ulunay, Refi Cevat 116
Ulus gazetesi 180, 192
Ural, R. 115
Urfa 212
Us, Âsım 168
Uzgören, Vedit 135, 139
Uzuntarla 132, 135-137

Ürgüp 215, 216

Vakıflar Umum Müdürlüğü 63
Vakit gazetesi 167
Vatan gazetesi *171, 173*
Vazir Hanı 214
Vichy Hükümeti 165, 166
Volkischer Beobachter 161

Yado 130
Yalçın, Fatma 155
Yalçın, Hüseyin Câhit 165, 167
Yalı köyü 34
Yaltkaya, Mehmet Şerâfettin 55, 59, 63, 65
Yayın Umum Müdürlüğü İç Yayın Dairesi Müdürlüğü 78, 176, 179, 180
Yeni Sabah gazetesi 171, 174
Yeni Sabah matbaası 77
Yenişehir 178
Yeşil, Aziz Nûri 111, 118-120
Yeşil, Şemseddin 82
Yıldız Parkı 148
Yozgat 36, 39
Yozgat merkez büyük câmii 36
Yozgat Ticâret ve Sanâyi Odası 188
Yörük, Kadri 194
Yörükan, Yusuf Ziya 83, 85
Yukarı Hözmerik köyü 132
Yunanistan 111, 118, 119, 199, 200
Yurdanur, Safa 149
Yusufhan nâhiyesi 138
Yücel, Hasan Âli 60, 152, 153, 157, 165, 171, 172
Yüzbaşı Hüseyin Zühtü 99

Zaman gazetesi 165
Zaman (şiir kitabı) 184
Zonguldak 212